

Zbignjev Bžežinski
VELIKI PROMAŠAJ: rođenje i kraj komunizma u XX vijeku

Edicija VizArt

*Preveo: **Boro Peković***

*Recenzent: **dr Nebojša Vučinić***

Zbignjev BŽEŽINSKI

VELIKI PROMAŠAJ

ROĐENJE I KRAJ KOMUNIZMA
U XX VIJEKU

preveo sa engleskog

Boro Peković

VizArt
Podgorica
2001

Naslov originala:

Zbigniew Brzezinski

Grand failure: the birth and death of communism in twentieth century

Izdavač:

Scribners&Sons, New-York, 1989

Za gđu Emili Beneš

SADRŽAJ

Napomena autora i izrazi zahvalnosti	10
Uvod	11
I VELIKI PROMAŠAJ	18
1 Nasljeđe lenjinizma	21
2 Slom staljinizma	24
3 Stagnirajući staljinizam	31
4 Paradoks reforme	36
II SOVJETSKI RASKOL	42
5 Od vizije do revizionizma	46
6 Deset pokretačkih sila raskola	52
7 Razvoj ili raspad komunizma	70
III ODBACIVANJE ORGANA	75
8 Ideološko presađivanje i preoblikovanje	79
9 Samooslobođenje poljskog društva	84
10 Od društvene solidarnosti do političkog pluralizma	87
11 Nastupajući regionalni nemir	93
12 Ušančenje imperije	100
IV KOMERCIJALNI KOMUNIZAM	103
13 Dva kineska pokušaja trojnih reformi	107
14 Politički sukob i nastanak reforme	111
15 Reformska strategija i ideološka fleksibilnost	115
16 Prava kulturna revolucija	122
V DISKREDITOVANA PRAKSA	129
17 Od revolucionarne Kominterne do godišnjeg zasjedanja	133

18	Irelevantnost politike u razvijenom svijetu	138
19	Društveno-ekonomski neuspjeh u zemljama u razvoju	144
20	Globalna ideološka dezintegracija	153
VI AGONIJA KOMUNIZMA		156
21	Opšta kriza	159
22	Istorijsko svjedočanstvo	162
23	Izgledi za budućnost	167
24	Post-komunizam	172
	Dodatak: Tabele	177

NAPOMENA AUTORA I IZRAZI ZAHVALNOSTI

Ova knjiga je završena avgusta 1988. godine. S obzirom na ubrzanje historijskog raspada komunizma, vjerovatno je da će se zbiti dalji važni događaji prije nego ona dopre do čitalaca. Vaskrsavanje nacionalizma u Istočnoj Evropi i unutar Sovjetskog Saveza postavlja osobeni razvojni izazov pred komunistički sistem kakav smo znali. Uprkos svemu, vjerujem da će historijska građa obrađena u njoj izdržati probu vremena i pružiti čitaocima korisno oruđe za razumijevanje onoga što se događa unutar sve uskomješanijeg Komunističkog svijeta.

Ona predstavlja, u izvjesnom pogledu, povratak na neka pitanja koja sam postavio prije gotovo trideset godina u svojoj knjizi *Sovjetski blok: jedinstvo i sukob*. U ovoj knjizi tvrdio sam - tada nasuprot vladajućem shvatanju - da su snage sukoba počele sve više da se afirmišu nad elementima jedinstva u svijetu kojim su dominirali Sovjeti. Gotovo deceniju kasnije, u djelu naslovljenom *Između dva doba*, naveo sam da Sjedinjene Države uranjaju u novo tehnološko doba a da će Sovjetski Savez zaostati, ideološki i sistemski zaglibljen u industrijskoj fazi svog razvoja. Ova teza je i tada bila predmet polemike. U ovoj knjizi predviđam moguću smrt komunizma - unutar historijski sagledivog perioda - kao što je ovaj vijek to počeo da spoznaje.

U ovom nastojanju sam koristio pomoć nekoliko ključnih saradnika. Kao i u slučaju moje dvije posljednje knjige, moj izvršni asistent, gđa Trudi Verner mi je - umješnim upravljanjem mojim poslovima i dovođenjem u red različitih zahtjeva moga vremena - omogućila da se usredsredim na dovršenje ove knjige. G. Martin Strmecki, moj saradnik-istraživač, upravljao je pomoćnim istraživanjima i postigao neprocjenjiv doprinos u procjeni i redigovanju mojih nacрта. Oboma dugujem veliku zahvalnost, što sa zadovoljstvom priznajem. Martinu je uz to pomagalo više saradnika (Sisilia Pulido, Sindi Arends, Bet Smit i Kortni Nemirov), pa se i njima zahvaljujem.

G. Robert Stjuart iz Skribnerza me je hrabrio u ovom poduhvatu, vješto redigovao ovu knjigu i pomogao mi da uobličim njenu konačnu organizacionu strukturu. Gđa Liona Šekter, moj agent, povezala me je sa Skribnerovima i s njima vrlo vješto pregovarala, što je omogućilo objavljivanje ove knjige.

Konačno, dugujem još dva posebna izraza zahvalnosti. Kao i uvijek, moj najbolji i najžešći kritičar je bila moja žena, Muška. Što je još važnije, ona me je hrabrila da napišem ovu knjigu - a moje pisanje je bilo olakšano mojim preobraćenjem u korisnika Mekintoša, što je najednom spisateljsku muku pretvorilo u tehnološki divnu pustolovinu.

Zbignjev Bžežinski
Norder Harbor, Mejn
31. avgust 1988. godine

U V O D

Ovo je knjiga o završnoj krizi komunizma. Ona opisuje i analizira postepeno propadanje i produblјivanje agonije kako njegovog sistema tako i njegovog učenja. Ona zaključuje da će u narednom stoljeću nepovratni historijski zalazak komunizma učiniti i njegovu praksu i njegovo učenje potpuno nebitnim za ljudski rod. Napredujući jedino tamo gdje odustaje od svoje suštine, a ipak formalno zadržavajući neka od svojih spolјnih obilježja, komunizam će biti upamćen kao najneobičnije političko i intelektualno zastranjenje dvadesetog vijeka.

Sadržaj knjige je iznesen u šest djelova. U prvom se dokazuje da je ključ za historijsku tragediju komunizma politički i društveno-ekonomski promašaj sovjetskog sistema. U drugom se dublje istrađuju aktuelni sovjetski pokušaji da se reformiše i revitalizuje taj sistem i zaključuje da je uspjeh manje vjerovatan nego nastavak unutrašnjeg propadanja ili meteđa. U trećem se istrađuju društvene i političke posljedice nametanja komunizma Istočnoj Evropi i dokazuje da je ta oblast, predvođena samooslobađanjem polјskog društva, započela proces odbacivanja svojih od Sovjeta nametnutih komunističkih sistema. U četvrtom se istrađuje kinesko iskustvo sa komunizmom vlastite izrade i zaključuje da su izgledi na uspjeh onoliko veći koliko njene vođe odustaju od ustanovljenih učenja. Peti dio rasvjetlјava ideološko i političko opadanje međunarodne privlačnosti Komunizma. U šestom i završnom dijelu otvorenije se razmatra završna agonija komunizma i vjerovatna pojava post-komunizma.

Komunistička dominacija tokom najvećeg dijela historije dvadesetog vijeka bila je duboko ukorijenjena u njenoj ulozi prikladne “grandiozne simplifikacije”. Locirajući izvore svih zala u instituciji privatne svojine, on je pretpostavio da će ukidanje svojine omogućiti postizanje istinske pravde i savršenstva ljudske prirode. Ovo obećanje je osvojilo povjerenje i podstaklo nade stotina miliona ljudi. Ono je psihološki tako dobro pristajalo osjećanjima upravo probuđenih političkih masa. U tom smislu postoje neke sličnosti sa privlačnošću velikih religija, od kojih je svaka obezbjeđivala najspretnije objašnjenje smisla ljudskog života. Upravo su sveukupnost i istovremena jednostavnost ti koji su bili tako očaravajući, tako uvjerljivi i tako čvrsti putokaz za pregornu akciju.

Kao i velike religije, komunističko učenje je nudilo više slojeva analize, idući od najjednostavnijih objašnjenja do prilično složenih filozofskih pojmova. Polupismene ljude je bilo dovoljno naučiti da je čitav život određen klasnom borbom i da će komunističko društvo ostvariti državu društvenog blagostanja. Sa psihološkog stanovišta potlačenih ljudi poseban razlog zadovolјstva bilo je brutalno nasilje protiv neprijatelja naroda, koji su u prethodnom sistemu raspolagali velikim materijalnim bogatstvom, a sada su sa uživanjem ponižavani, ugnjetavani i uništavani.

Ali komunizam nije bio samo strastveni odgovor na duboko doživljena nespokojstva ili samo umišljenu vjeru koju je podstakla klasna mržnja. On je takođe bio i lako razumlјiv sistem mišljenja koji prividno obezbjeđuje jedinstven uvid u budućnost, kao i u prošlost. On je zadovolјjavao žudnju novoopismenjenih segmenata društva za dubljim razumijevanjem svijeta koji ga okružuje. Tako se, duhovno profinjenijim ljudima, činilo da marksistička teorija obezbjeđuje ključ za razumijevanje ljudske historije, analitičko oruđe za procjenu dinamike društvenih i političkih promjena, složeno tumačenje ekonomskog života i čitav niz uvida u društvene pobude. Činilo se da je koncept “historijske dijalektike” bio vrlo korisno sredstvo za

hvatanje u koštac s protivrječnostima zbilje. U isto vrijeme, naglasak stavljen na političku akciju da se podrži spasonosna “revolucija”, sveobuhvatnu državnu kontrolu da bi se postiglo planirano pravedno društvo, upućivan je posebno intelektualcima željnim akcije, prividno zasnovane na razumu.

Komunizam se tako obraćao i priprostim i kultivisanim ljudima na isti način. Svakom od njih je pružao osjećaj usmjerenosti, zadovoljavajuće objašnjenje i moralno opravdanje. Činio je da najednom njegovi poklonici osjećaju da su pravedni, besprekorni i samosvjesni. Ništa nije prepuštao slučaju. On se izdavao istovremeno i za filozofiju i za nauku. Na bilo kom ličnom nivou duhovne usavršenosti, ili njenog pomanjkanja, on je obezbjeđivao odgovarajući putokaz, istorijsku utjehu i - iznad svega - pretjeranu simplifikaciju onoga što može da se postigne kroz neposrednu političku akciju.

Uz to, kombinujući strast i razum, komunistička doktrina je bila u stanju da presudno utiče na dva glavna izvora ljudskog ponašanja. Politička strast može da bude pretvorena u ogromnu političku moć. Razum je privučen idejom o društvenom upravljanju, a društveno upravljanje je polazna tačka za mobilizaciju političkog uticaja. Zajedno, oni su stvorili strašnu koncentraciju državne moći koja je postala najočitija karakteristika komunizma.

Dvadeseti vijek tako postaje vijek Države. To je u velikoj mjeri bio neočekivan razvoj. Zaista, niko od javnih autoriteta nije predviđao da će gledišta koja je iznio njemačko-jevrejski emigrant bibliotekar, a koja je na prelazu u novi vijek tako oduševljeno prihvatio opskurni ruski politički pamfletist, postati učenje koje je zadivilo stoljeće. Ni u Americi ni u Evropi nijesu pomišljali da postoje izgledi za bilo kakvu ozbiljnu prijetnju prirodi postojećeg sistema. Filozofska sidrišta postojećeg stanja su uglavnom smatrana za čvrsta, pa čak i neizmjenjiva.

Kao što se moglo očekivati, 1. januar 1900. je svuda bio dočekan poplavom predviđanja u vezi s izgledima posljednjeg stoljeća drugog milenijuma. Prirodno, predviđanja su bila šarolika. Sve u svemu, preovlađujući ton koji se čuo povodom smjene vjekova, u vodećim časopisima i među zapadnim državicima, bio je pun samohvale. Zadovoljstvo postojećim stanjem, gotovo opojno veličanje zbog sveopšteg napretka i - u slučaju Amerike - uvjerljivog očekivanja rastuće ekonomske i političke moći, sve je prožimalo. *Njujork tajms* je, u svom “Poslovnom pregledu” od 1. januara 1900, objavio da je “ostvaren napredak u svakoj grani industrije u Sjedinjenim Državama. Zemljoradnici su doživjeli neuobičajen uspjeh, kao i radnici u rudnicima, mlinovima i radionicama”. Svoju dijagnozu je zaključio izjavom da se “u Americi, može očekivati neograničen prosperitet u vremenu koje je pred nama, čineći nas vodećom nacijom u svijetu”.

Otprilike ista tema je preovlađivala u izjavama predsjednika Viliijama Mekinlija, 3. decembra 1900, i Teodora Ruzvelta, 2. decembra 1902, na proslavi državnog ujedinjenja. Ali Ruzvelt je primijetio i da “postoje brojni problemi s kojima moramo da se suočimo na početku dvadesetog vijeka - ozbiljni problemi napolju i još ozbiljniji kod kuće”. Takođe, neprestano je ponavljao da “nikada ranije naš narod nije živio u tako velikom blagostanju kao sada... Naravno, kako su okolnosti bile naklonjene rastu mnogo čega što je bilo dobro, tako su pogodovale i rastu onoga što je bilo zlo... Zla su stvarnost i neka od njih nam prijete, ali ona nijesu iznikla iz bijede i dekadencije, već iz napretka”.

Takva raspoloženja su odzvanjala po novinskim uvodnicima. Vjera u demokratiju i povjerenje u Ameriku su poistovjećivani. *Nortameriken rivju* se, u članku naslovljenom “Misao vodilja Dvadesetog vijeka”, usredsrijedila na pitanje budućnosti demokratije i samouvjerenost tvrdila: “Moramo slijediti Ameriku, i samo Ameriku... To je pitanje čiji značaj, za budućnost čovječanstva, ne može biti preuveličan. Možda je to korisno za demokratiju. I možda presudno!” *Vošington post* je 1. januara 1900. pozdravio novo stoljeće trijumfalnom reafirmacijom američke

misije u njenim prekomorskim imperijalnim posjedima, dodajući radosno, “oni su naši, a svaka priča o anti-ekspanzionizmu je ništavna poput klepetanja svraka”.

Na evropskom kontinentu, raspoloženje je bilo jednako uvjerljivo, pogled na budućnost jednako povoljan. U Velikoj Britaniji, saopštenje koje je dao *London tajms* (poželjevši tačnije dobrodošlicu novom stoljeću, 1. januara 1901. godine) odisalo je optimističkim šovinizmom: “Imamo razloga da vjerujemo da će Engleska sa svojim sinovima izaći kao pobjednik iz iskušenja na kraju Dvadesetog kao i na kraju Devetnaestog vijeka i da će, u vremenu koje nastupa, ujedinjeni kao Carski narod, živjeti i napredovati da budu ‘branik dobrobiti čovjeka’.” Ozbiljnije su procjene, međutim, usredsređene na dugoročnu prijetnju britanskom primatu koju predstavlja nadprosječna američka industrijska sposobnost, iznesene u *Njujork tajmsu* 31. decembra 1900, navodeći gorepomenute londonske novine koje izražavaju zabrinutost što je “beskorisno prikrivati činjenicu da je Velika Britanija nadmašena”.

U Francuskoj i Njemačkoj, kulturni i nacionalni optimizam su bili takođe glavne teme dana. Vjera u neminovnost demokratije prožimala je glavnu poruku časopisa *Žurnal de deba*, koji je 5. januara 1901. izjavio: “Danas trećina svih ljudskih bića uživa prava priznata i garantovana zakonom.” Istoga dana, naučna obećanja čak i u carstvu politike dominirala su u komentaru *Figaro*-a, da će “nauka naučiti čovjeka toleranciji, zorno mu prikazujući njegove vlastite greške”.

U Njemačkoj, možda zbog njenog geostrateški centralnog položaja u Evropi, štampa je isticala kontinuitet sukoba i preokupiranost rastućom njemačkom moći u međunarodnoj politici. Berlinske dnevne novine, *Taglihe rundschau*, 1. januara 1900. su objavile: “Za Britance će biti zdrava pouka kada budu shvatili da su se završila ranjiva vremena popustljivosti. Onda ćemo se mi drukčije suočiti s Engleskom, budući više uvažavani.” Jedino su socijaldemokratske novine, *Forverc*, nadojene ideološkim tonom, pozdravile Novu Godinu i novi vijek s ponovnim uvjerenjem u neizbježnu propast kapitalizma, ali uz napomenu da “svi mi znamo da likvidacija modernog buržoaskog društva neće nastupiti tako brzo kao što su klasno svjesni proletarijat ili čak najistaknutiji mislioci socijalizma mislili prije jedne generacije”.

Bilo kakvo zanimanje za ideološka pitanja ili systemska načela je očito nedostajalo u tim vizijama budućnosti namijenjenim masovnoj potrošnji. Jedino je u Francuskoj i Njemačkoj, gdje su socijalisti već bili prisutni u parlamentarnim institucijama, socijalizam bio ozbiljnije shvatan, ali je čak i tu, na nivou javne rasprave, bilo kakva mogućnost ideološkog prevrata, da ne pominjemo ideološki sukob, bila odbačena. Preovlađujuće mišljenje je, naprotiv, lijepo izrazio pariski komentator *Figaro*-a koji je pozdravio novi vijek predskazanjem da će to biti vijek razuma prije nego strasti: “Ono što će nam dvadeseti vijek vjerovatno donijeti biće prodor nauke u društveni i privatni život, koja će nam odrediti pravila ponašanja. A to će biti divan prizor, čiji bih početak volio da doživim. Nadajmo se da će devetnaesti vijek, koji nas je iznjedrio, odnijeti sa sobom u ambis vjekova idiotsku mržnju, glupa uzajamna optuživanja i ludačke klevete koje su ojadile njegove posljednje dane i koje su nedostojne razumnih ljudi.”

Ipak, kako se pokazalo, boljim dijelom dvadesetog vijeka ne samo da su dominirale ideološke strasti, već, još određenije, strast prerušena u naučni um, to jest komunizam. Zaista, sredinom stoljeća, komunizam je uspio da zavlada najvećim svjetskim kontinentom, od rijeke Elbe do poluostrva Kamčatke i Šangaja, ovladavši životima više od milijardu ljudi. U Zapadnoj Evropi, komunističke partije su sticale moć. U Latinskoj Americi, komunistički ferment se stapao s anti-američkim nacionalizmom. Među intelektualcima u zapadnom svijetu, i u anti-kolonijalističkim pokretima, marksizam je bio i moda i u sponu.

Država je, zauzdavši političku moć i upotrijebivši nova raspoloživa oruđa društvenog upravljanja koja je omogućio nalet industrijalizma, sada postala glavno žarište društvenog života, društvene pokornosti i lične odanosti. Mada se razvijao širom svijeta, u najakutnijem obliku se

javio prvo u Sovjetskom Savezu, u državi apsolutne moći posvećene, ironično, konceptu konačnog “odumiranja” države.

Pojava komunizma kao glavne političke manifestacije dvadesetog vijeka mora se razmatrati skupa s usponom fašizma i nacizma. Komunizam, fašizam i nacizam su zapravo bili generički srodni, historijski povezani i politički potpuno slični. Oni su bili odgovori na traume industrijskog doba, na pojavu miliona lumpenproletera, industrijskih radnika prve generacije, na nepravde ranog kapitalizma i na novi snažan osjećaj klasne mržnje nastao u tim uslovima. Prvi svjetski rat je doveo do propasti postojećih vrijednosti i političkog poretka u carskoj Rusiji i carskoj Njemačkoj. On je isto tako stvorio oštre društvene tenzije i u novoindustrializovanoj Italiji. Sve je to dovelo do nastanka pokreta koji su emitujući poruke društvene mržnje zaogrnuti konceptom socijalne pravde proglasili organizovano državno nasilje za instrument društvenog oslobođenja.

Divovski rat koji se kasnije vodio između Hitlerove nacističke Njemačke i Staljinove sovjetske Rusije učinio je da mnogi zaborave da je borba između njih bila bratoubilački rat između dva pramena iste vjere. Dakako, jedan je sebe proglasio za neopozivog protivnika marksizma i zagovarao besprimjernu rasnu mržnju; a drugi je sebe vidio kao jedini istinski izdanak marksizma u primjeni nečuvene klasne mržnje. Ali su oba uzdigla Državu do najvišeg organa društvenog uticaja, oba su se služila brutalnim terorom kao sredstvom stroge društvene pokornosti i oba su se upustila u masovna ubistva neviđena u ljudskoj istoriji. Oba su isto tako organizovala svoj društveni nadzor sličnim sredstvima, od omladinskih grupa i susjeda-potkazivača do centralizovanih i potpuno cenzurisanih sredstava javnog informisanja. I, konačno, oba su tvrdila da grade svemoćne “socijalističke” države.

Važno je ovdje napomenuti da je Hitler pomno proučavao političku praksu koju su uveli i Lenjin i Musolini. Ova dva čovjeka su bila njegove preteče, naročito u pogledu upotrebe novih sredstava komunikacija u podsticanju a nakon toga i mobilisanju upravo probuđenih političkih masa. Ali, sva trojica su bili pioniri u potrazi za totalnom moći, izuzetno vješti u spajanju eksploatacije političkih strasti sa disciplinovanom političkom organizacijom. Način na koji su se domogli vlasti bio je polazna tačka za njeno dalje vršenje - i tako je novi tip političkog poretka prerastao u totalitarnu državu.

Filozofski gledano, i Lenjin i Hitler su bili zastupnici ideologija kojima je tražen socijalni inženjering najšireg opsega, pripisujući sebi ulogu arbitara istine, a potčinjavajući društvo ideološkom moralu, jednom zasnovanom na klasnoj borbi a drugom na rasnoj nadmoći, što je opravdavalu svaku akciju koja je unapređivala njihovu izabranu historijsku misiju. Hitler je pažljivo proučavao boljševički koncept militarizovane vodeće partije i lenjinistički koncept taktičkog prilagođavanja u službi krajnje strateške pobjede, kako u osvajanju vlasti tako i u preoblikovanju društva. U pogledu institucija, Hitler je od Lenjina naučio kako da izgradi državu zasnovanu na teroru, skupa s razrađenim aparatom tajne policije, da se oslanja na koncept grupne krivice u odmjeravanju pravde i da orkestrira montirane procese.

Uz to, kako je vrijeme prolazilo, svaka strana je usvajala glavne teme onog drugog, pa čak i simbole. Za vrijeme Drugog svjetskog rata, Staljin je sve više davao legitimitet svojoj novoj vladajućoj klasi kroz nacionalističke parole, pretenciozne uniforme čak i za svoje civilne birokrate, a oduševljenim ambicijama da postane Velika sila veoma je podsjećao na nacističku praksu. Hitler je povremeno primjećivao da je, mada je bio “zvijer”, sovjetski diktator bio barem zvijer “velikog formata”, “gotovo genije” prema kom čovjek mora da osjeća “bezrezervno poštovanje”, te da će kroz još deset do petnaest godina na vlasti on od Sovjetskog Saveza napraviti “najveću silu na svijetu”. Poslije neuspjelog državnog udara protiv Hitlera 1944. godine, nacistički režim je pravdao istrebljenje njemačke aristokratije jezikom klasne mržnje identičnim s onim u Sovjetskom Savezu. Hitler je čak ispoljavao patološku zavist prema Staljinu

koji je doveo Lenjinizam do njegovih logičnih konsekvenci. “Često sam gorko žalio”, govorio je, “što nijesam pročistio svoj oficirski sastav onako kako je to učinio Staljin”.

U stvari, nije pretjerano reći da je Hitler bio onoliko lenjinist koliko je Staljin bio nacista. Generički i istorijski, ova dvojica totalita-rističkih vođa su bili uzajamno srodni. Oba tiranina su pravdala nametanje potpunog nadzora od strane države javno proklamovanim ciljem obnove društva od vrha do dna, držeći se dogmatske ali inače nejasne predstave novog utopijskog poretka. Ta obnova je trebalo da bude postignuta neposrednom primjenom državne sile, kršenjem tradicionalnih društvenih formi i eliminisanjem svakog ispoljavanja društvene spontanosti. Totalitarizam je tako postao sinonim za stopostotnu državnu vlast.

Drugi svjetski rat je okončan porazom jednog od glavnih pobornika veličanja upravo Države kao vrhovnog agensa istorije, ali i ogromnim širenjem uticaja i moći komunizma. Komunistički sistem, ograničen od 1917. godine na bolji dio nekadašnje Carističke Rusije, sada se dramatično proširio. Srednja Evropa je postala de facto sovjetsko područje do 1947. godine. Kina je u početku proglasila odanost sovjetskom modelu poslije komunističke pobjede 1949, a komunistički režimi su se javili u pola Koreje 1945. i u pola Vijetnama 1954. godine. U prvoj deceniji poslije Drugog svjetskog rata, više od milijardu ljudi je živjelo pod komunističkim sistemima. Gotovo čitava Evroazija je postala komunistička, a samo su dalekoistočne i dalekozapadne periferije bile pod američkom kontrolom. Činilo se da komunizam napreduje, možda samo privremeno zaustavljan ubrizgavanjem novca i vojne sile SAD u velike djelove svijeta.

Još je važnije bilo posredno širenje suštine komunističke ideje. U posljednje četiri decenije, gotovo svuda u svijetu je potpuno preovladala tendencija oslanjanja na državu kako bi se savladale privredne ili društvene nedaće. Bez sumnje, u društvima sa ustaljenim demokratskim tradicijama, ulagani su osobiti naponi da se spriječi pretjerana i nepoželjna koncentracija političke moći. Sloboda izbora je očuvana otvorenim političkim nadmetanjem i ustavnim jemstvima. Ipak, čak i u veoma demokratski razvijenim društvima je postalo preovlađujuće stanovište da je državni uticaj najbolji način da se osigura ekonomski napredak i društvena pravda.

Ne bi se moglo reći da su demokratski socijalizam, ili država socijalne brige, bile podmukle manifestacije širenja komunizma. Zaista, oba su često predstavljala najefikasnija sredstva za suzbijanje privlačnosti komunističke doktrine i stvaranje demokratske alternative komunističkom modelu. Ali uzdanje u državu kao glavni instrument društvenog oslobođenja posredno je uzdizao status sovjetskog sistema kao najizrazitijeg primjera društvene promjene planirane i vođene od strane države.

Neizbježno, ta tendencija je doprinijela da mnoštvo novostvorenih post-kolonijalnih država u početku prihvati različite varijante državnog socijalizma. To je takođe osnažilo početnu sklonost mnogih od njih da traže u sovjetskom iskustvu inspiraciju i primjer koji bi podražavali. Tokom pedesetih i šezdesetih godina, veći dio Trećeg svijeta je nekritički odobravao sovjetski model kao onaj koji osigurava najbolji i najbrži put u moderno i pravedno društvo. Sovjetske vođe su, na svojim putovanjima van zemlje, uživale u nekritičkom dodvoravanju i obilatim dijeljenju savjeta kako najbolje da se usvoji sovjetski put u socijalizam.

I u naprednom svijetu ta ista duhovna tendencija je bila veoma popularna. Kao što je Pol Holander iznio u svojoj knjizi *Politički hodočasnici*, mnogi zapadni intelektualci koji su putovali u Sovjetski Savez tokom dvadesetih i tridesetih godina u velikoj mjeri su povjerovali u pretjeranu simplifikaciju koju je nudio komunizam. Lajon Fojčvanger, njemački romanopisac, pisao je, “Osjetio sam neodoljivu simpatiju prema eksperimentu pravljenja temelja divovske države isključivo na razumu.” Poput mnogih aktivista vjerski vođa, američki kveker Henri Hodžkin je prihvatio kolektivističku retoriku sovjetskog režima, izjavljujući, “Kada pogledamo veliki ruski

eksperiment bratstva, može nam se učiniti da ga je neka mistična spoznaja Isusovog puta nadahnula.” Edmund Vilson je potencirao svjetovnu dimenziju eksperimenta: “U Sovjetskom Savezu osjećate da ste na moralnom krovu svijeta gdje svjetlost nikada zaista ne zamire.”

Među tim intelektualcima, “demokratija” sovjetskog tipa je bila prihvaćena kao jednako legitimna, ako ne i legitimnija od zapadnjačke. Staljinov totalitarizam jedva da je i opažen, a još manje osuđivan. Sidni i Beatris Veb su tvrdili da Staljin nije vladao kao despot: “On nema čak ni sveobuhvatnu moć koju je kongres Sjedinjenih Država privremeno povjerio predsjedniku Ruzveltu, ili onu koju američki ustav povjerava na četiri godine svakom sljedećem predsjedniku.”

To bezuslovno divljenje prema sovjetskom sistemu pod Staljinom protegnulo se čak i na GULAG. Dr Dž. L. Gilin, nekadašnji predsjednik Američkog udruženja sociologa, pisao je, “Jasno je da je sistem namjerio da popravi prestupnika i da ga vrati u društvo.” Harold Laski, britanski politički ekonomista, slagao se s tim, pišući da je otkrio u sovjetskom sistemu “insistiranje da zatvorenik mora da živi, dok god to okolnosti dopuštaju, životom punim samopoštovanja”. Dugogodišnji komentator sovjetske politike, Moris Hindus, otišao je korak dalje u odobravanju: “Osvetoljublje, kažnjavanje, mučenje, strogost, ponižavanje, nemaju mjesta u tom sistemu”. Džordž Bernard Šo je čak zabilježio jedan element dobrovoljnosti u Staljinovom sistemu radnih logora, pišući da “u Engleskoj prestupnik ulazi (u zatvor) kao običan čovjek a izlazi kao kriminalac, dok u Rusiji ulazi kao kriminalac a izaći će kao običan čovjek, ako ga uopšte i nagovore da izađe. Koliko sam ja mogao da shvatim, oni mogu tamo da ostanu koliko god im je volja”.

Početna opčinjenost naporima sovjeta da izgrade novo društvo tokom tridesetih godina, odražavala se u tim blaženim shvatanjima, i dobila ogroman podstrek Staljinovom pobjedom nad Hitlerom. Čak ni hladni rat što je uslijedio nije mogao da odvraća mnoge zapadne intelektualce od njihove zanesenosti komunističkom obnovom društva. Tokom pedesetih, pa čak i u šezdesetim godinama, na mnogim zapadnim univerzitetima, prevladavajuće društveno stanovište među intelektualcima bilo je neka vrsta “ljevičarstva”, koje je često išlo u prilog Sovjetskog Saveza čiji je od strane države vođen društveni eksperiment nesumnjivo bio privlačan za njih.

Uopštenije govoreći, novo pravovjerje je težilo da istakne primat politički usmjerenog društvenog planiranja. Ponajviše kao reakcija na kaos izazvan Velikom depresijom a onda i Drugim svjetskim ratom, svijet je sada ulazio u eru u kojoj je društveno ponašanje trebalo da bude u sve većoj mjeri kanalisano političkim sredstvima i u kojoj se privredna aktivnost odvijala u politički planiranom smjeru. Bez obzira što su mnogi branioци novog pravovjerja bili svjesni činjenice da se sovjetska stvarnost drastično razlikuje od ideala, vjerovali su da je potencijal za ostvarenje tog ideala ugrađen u sovjetski sistem koji se tako drži puta u budućnost.

Zbirni učinak prividnog uspjeha sovjetskog sistema bio je da pretvori dvadeseti vijek u eru kojom dominiraju uspon i privlačnost komunizma. Mada je Amerika tokom ovog vijeka postala vodeća svjetska sila, a američki način života lučio neuporedivo opipljiviju privlačnost, Amerika je širom svijeta - nepravedno - doživljavana kao branilac starog poretka koji uzalud nastoji da zaustavi zahuktali točak istorije. Širenje komunizma u Srednjoj Evropi i Kini je preobrazilo svjetsku politiku, dominiralo je intelektualnim raspravama, pa je djelovalo kao proročanstvo istorije.

Pa ipak, jedva sto godina poslije svog početka, komunizam je iščezao. Komunistička praksa i ideje su diskreditovani, kako u komunističkom svijetu tako i izvan njega. Krajem osamdesetih godina, da bi podstakle svoje zaostale privrede na veću produktivnost i motivisale svoje radnike na veće napore, komunističke vođe Sovjetskog Saveza, Kine i Istočnoevropskih zemalja su na godišnjem skupu Američkog udruženja proizvođača iznijeli odlučne tvrdnje koje nijesu bile

neumjesne. Tako je predstavnik sovjetskih radnika Aleksandar Jakovljevič, član Politbiroa tada zadužen za marksističko-lenjinističko učenje, kako izvještava *Pravda* od 11. avgusta 1988, izjavio da danas “svijest o vlasništvu mora biti na prvom mjestu”, dodajući da “usađivanje osjećaja vlasništva jeste dobra stvar, jer kada radnik ima udjela u nečemu, onda će pomjerati brda; u suprotnom biće ravnodušan”. Gotovo u isto vrijeme, poljske radnike je podsjetio Stanislav Čošek, član Politbiroa, da “nije moguće da svako poboljša svoj životni standard u istoj mjeri. Svakako bi morali biti povlašćeni oni koji više doprinose svojoj ekonomiji, pa bi oni trebalo i da su bolje plaćeni”. A samo nekoliko mjeseci prije toga, na najistočnijem kraju komunističkog svijeta, kineske radnike je ideološki prosvijetlio novi član Politbiroa, Hu Đili, koji je izjavio da “socijalizam zahtijeva ili dopušta sve što doprinosi razvoju proizvodnih snaga”.

Uoči posljednje decenije ovog vijeka, gotovo sve privrede komunističkog svijeta su toliko vapile za reformama da se, zapravo, sve svelo na odbacivanje marksističko-lenjinističkog iskustva. Najvažnije je bilo lančano odbacivanje osnovnih filozofskih pretpostavki komunizma. Veličanje države je gotovo svuda otvorilo put povratku dostojanstva individue, ljudskih prava, lične inicijative, pa čak i privatnog preduzetništva.

Posljedično bjekstvo od etatizma, davanje sve većeg značaja ljudskim pravima i zadonjeli povratak ekonomskom pragmatizmu predstavljaju ogroman prevrat u stavovima i temeljnoj životnoj filozofiji. To je preokret koji će po svemu sudeći imati dalekosežne i dugoročne posljedice. To se već osjeća i u politici i u ekonomiji širom svijeta. I sa sve većom vjerovatnoćom, to nagovještava da od 1. januara 2000. godine, prognozeri društvenih kretanja komunističkoj doktrini mogu dodijeliti - ovaj put zaista opravdano - onako malo uticaja na budućnost XXI vijeka, kako su - s manje opravdanja - njihovi prethodnici prognozirali 100 godina ranije.

Završna kriza savremenog komunizma je prema tome istorijski najdramatičnija zbog same neočekivanosti njenog naleta. Pravo je vrijeme, dakle, za pitanje šta se dogodilo sa učenjem i praksom za koje se mislilo tokom većeg dijela ovog vijeka da su vjesnici budućnosti. Šta je dovelo do razočarenja, propasti, a naročito do zločina koji su toliko diskreditovali ideologiju, politički pokret i društveni eksperiment koji su isprva bili shvaćeni kao nosioci privremenog spasenja?

DIO I

VELIKI PROMAŠAJ

Razlog ubrzanja agonije komunizma jeste slom sovjetskog iskustva. Zaista, kako se približavamo kraju Dvadesetog vijeka izgleda nevjerovatno da je sovjetski model nekada bio smatran tako privlačnim i vrijednim podražavanja. To je mjera koliko je sovjetskom iskustvu pao ugled u svjetskim okvirima. Pa ipak, jednom, ne tako davno, sovjetski model je bio radosno pozdravljen, divili su mu se i čak ga oponašali. Umjesno je, stoga, zapitati se šta je funkcionisalo pogrešno i zašto?

Kada govorimo o sovjetskom brodolomu, uputno je pogledati sasvim kratko historijski put koji je prešao marksistički eksperiment u Rusiji. Bio je to neobičan razvoj, transplantacija jedne u suštini zapadno-evropske doktrine, smišljene u javnoj čitaonici Britanskog muzeja od strane emigranta - njemačko-jevrejskog intelektualca, u kvaziorijentalnu despotsku tradiciju udaljenog evroazijskog carstva, sa ruskim revolucionarnim pamfletistom u ulozi hirurga istorije.

Do ruske Revolucije, međutim, marksizam nije bio više samo pedantna bibliotečka teorija. To je već bio značajan evropski društveno-politički pokret, koji je igrao važnu ulogu u više zapadnoevropskih zemalja i imao definisan politički profil. To je bio nesumnjivo profil broj jedan učesnika u društvenim dešavanjima. Riječi *socijal-demokratija* - koje su bile samoodređenje skoro svih marksista toga doba - simbolizovale su pripadnost tom relativno mladom socijalističkom pokretu. Socijalizam, a od tada i marksizam, bili su prema tome smatrani na Zapadu kao uglavnom demokratski po duhu.

Bez sumnje, za vrijeme Prvog svjetskog rata, jedan manji marksistički ogranak je aktivno propagirao koncept nasilne revolucije, za kojom bi uslijedilo nametanje diktature proletarijata. Oni koji su strahovali od uspona socijalizma u bilo kom obliku strijepili su zbog krvavih sjećanja na Parisku komunu 1871. godine. Riječ *komunist* za mnoge je već označavao suprotnost u odnosu na demokratu. Pad Carstva izazivao je različite reakcije na Zapadu, od oduševljenja punog nade za demokratiju do strašnih predviđanja o komunističkoj diktaturi.

Glava 1

NASLJEĐE LENJINIZMA

Ono što se dogodilo u Rusiji poslije Boljševičke revolucije, nije bilo iznenađujuće za pažljive čitaoce Vladimira Iljiča Lenjina. Boljševički vođa sve radikalnije frakcije ruskih marksista nije se dvoumio oko svojih namjera. Iz pamfleta u pamflet i iz govora u govor, gomilao je prezir prema onim sljedbenicima marksizma koji su odobravalu demokratske procese. On je bio potpuno jasan u svom stavu da Rusija još nije bila zrela za socijalističku demokratiju i da će socijalizam u Rusiji biti izgrađen “odozgo”, odnosno kroz diktaturu proletarijata.

Ta diktatura će, naime, biti proleterska samo po imenu. Po Lenjinu, nova vladajuća klasa politički nije bila ništa zrelija za vladavinu nego što je Rusija historijski bila zrela za socijalizam. Novoj diktaturi je prema tome bio potreban odlučan i historijski svjesan posrednik da djeluje u korist proletarijata. Upravo zbog zaostalosti Rusije, ni društvo, niti relativno malobrojna industrijska radnička klasa, nijesu izgledali spremni za socijalizam. Historiju je zbog toga morala da ubrza organizovana “vodeća” partija predanih revolucionara koji su tačno znali što je zadatak historije i ko su bili ljudi spremni da budu njen samodosuđeni čuvar. Lenjinov koncept vodeće partije bio je njegov kreativni odgovor na doktrinarnu dilemu o nespremnosti Rusije i njenog proletarijata za marksističku revoluciju.

Lenjinov doprinos i njegova lična riješenost u kovanju disciplinovane organizacije profesionalnih revolucionara bila je odlučujuća u oblikovanju političkog karaktera prve države koja je ikada došla pod vlast pokreta predanog načelima socijalizma. Nema svrhe ovdje raspravljati je li njegov poduhvat bio doktrinarno valjan pa prema tome ni da li je umjesno dovoditi ime socijalizma u vezu s Lenjinom i njegovim sljedbenicima. Za one duboko predane demokratskom socijalizmu, svaka takva veza je anatema. Ali stav koji bi trebalo ovdje zabilježiti jeste da su Lenjin i njegovi sljedbenici smatrali sebe marksistima, da su sebe vidjeli kao one koji su već krenuli putem prvo socijalizma a onda komunizma, pa su i subjektivno i objektivno oni tako bili dio novog fenomena socijalizma.

Uz to, kako su novi boljševički vlastodršci bili u stanju da sebe poistovjete sa socijalizmom, to je pomoglo u ogromnoj mjeri da steknu simpatije slušalaca na Zapadu. To poistovjećenje, bilo ono iskreno ili samo taktičko, bilo je svakako korisno. Oni su općinili maštu mnogih na Zapadu koji su se nadali pobjedi demokratskog socijalizma, ali koji su očajnički žudjeli da se to uskoro dogodi unutar ušančenog kapitalističkog sistema. Uprkos svim njegovim manama, činilo se da crvena zvijezda nad Kremljom simbolizuje osvit socijalizma, mada s početka u nesavršenom obliku.

Činjenica da je unutar Rusije lenjinistička faza bila obilježena značajnim nejasnoćama takođe je pomagalo da se pridobiju simpatije Zapada. Mada je bila daleko od demokratije i gotovo od početka upletena u brutalno zatamljenje svakog otpora, lenjinistička era (koja se nastavila nekoliko godina pošto je 1923. Lenjin umro) svjedočila je u velikoj mjeri o društvenom i kulturnom eksperimentisanju. U umjetnosti, u arhitekturi, u literaturi i uopštenije u intelektualnom životu, prevladavajuće raspoloženje je bilo ono novatorstva, “kreativnog” rušenja svetinja i otvaranja novih naučnih granica. Intelektualna živost tekla je uporedo sa Lenjinovom spremnošću da na socio-ekonomskom planu postigne kompromis s ruskom zaostalošću i njenom ranokapitalističkom privredom. Čuvena Nova ekonomska politika (NEP) - koja se u suštini oslanjala na tržišne mehanizme i privatnu inicijativu u cilju podsticanja

ekonomskog oporavka - bila je čin istorijskog prilagođavanja, odgađajući u budućnost neposrednu izgradnju socijalizma putem nove diktature proletarijata.

Ne idealizujući ovu kratku međuigru, vjerovatno bi bilo korektno predstaviti ovo razdoblje kao najotvoreniju i duhovno inovativnu fazu ruske istorije dvadesetog vijeka. (Demokratka međuigra iz 1917. godine pod socijaldemokratom Aleksandrom Kerenjskim trajala je suviše kratko da bi izazvala trajan uticaj.) Zaista, NEP je postao stenografski izraz za razdoblje eksperimentisanja, fleksibilnosti i uzdržljivosti. Za mnoge Ruse, čak više nego šezdeset godina kasnije, to su bile najbolje godine ere koju je najavila revolucija iz 1917.

Ali, ovim idiličnim viđenjem 1920-tih, prošlost je idealizovana, uglavnom kao reagovanje na kasniji staljinistički period. Važniji od fenomena društvene i kulturne promjene koja je dominirala površinom života u Moskvi, Lenjingradu i u još nekoliko većih gradova bili su opštenarodna konsolidacija novog sistema jednopartijske vlasti, institucionalizacija društvenog nasilja najširih razmjera, nametanje doktrinarnog pravovjerja i trajno usvajanje prakse da ideološki ciljevi opravdavaju sva politička sredstva, uključujući i ona najtiranskija.

Dvije najkatalitičnije osobine kobnog Lenjinovog nasljeđa bile su njegova koncentracija političke moći u rukama samo nekolicine ljudi i njeno uzdanje u teror. Prva je dovela do centralizacije političke moći u sve više birokratizovanu vodeću partiju, koja kontroliše ukupnu strukturu društva kroz prožimajuću *nomenklaturu*, n. pr. sistem čvrsto zbijene političke kontrole odozgo-do-dolje nad svim postavljenjima. Pripravnost na primjenu terora protiv stvarnih ili izmišljenih protivnika, uključujući i Lenjinovu promišljenu upotrebu kolektivne krivice kao opravdanja za najopsežnije društvene progone, stvorila je od organizovanog nasilja glavno sredstvo za rešavanje najprije političkih, pa onda ekonomskih i na kraju društvenih ili kulturnih problema.

Oslanjanje na teror je takođe ubrzalo jačanje simbioze između partije na vlasti i tajne policije (koju je Lenjin ustanovio skoro odmah po preuzimanju vlasti). Nije ni slučajno ni nebitno po kasniju sovjetsku istoriju što je više od šezdeset godina poslije Lenjinove smrti šef sovjetske tajne policije, Viktor M. Čebrikov, govoreći u septembru 1987. godine na komemoraciji u čast prvog šefa te policije, s odobravanjem citirao Lenjinovo opravdanje primjene terora protiv ruskih seljaka pod izgovorom da “kulak toliko prezire sovjetsku vlast da je spreman da poguši i pokolje stotine hiljada radnika.”

I prije i poslije preuzimanja vlasti Lenjin je otvoreno zastupao upotrebu nasilja i masovnog terora za postizanje svojih ciljeva. Još 1901. je rekao: “U načelu mi se nikada nijesmo odrekli terora i ne možemo ga se odreći.” Uoči Boljševičke revolucije, napisao je u *Državi i Revoluciji* da je, kada se pozivao na demokratiju, pod tim izrazom podrazumijevao “organizaciju za sistematsku upotrebu *sile* od strane jedne klase protiv druge, jednog dijela naroda protiv drugog.” U drugim djelima i govorima uključenim u njegova *Sabrana djela*, ostao je dosljedan po tom pitanju. Otvoreno je obznanio da po njemu demokratija povlači za sobom diktaturu proletarijata: “Kada prigovaramo upotrebi diktature u partiji... kažemo, ‘Da, diktatura partije! Ostajemo pri njoj i ne možemo djelovati bez nje’.” Uz to je pisao, “Naučna definicija diktature je vlast koja nije ograničena bilo kakvim zakonima, nije sputana bilo kakvim pravilima i zasniva se neposredno na sili.”

Čim je preuzeo vlast, Lenjin nije oklijevao da primijeni svoja shvatanja. Vrlo brzo, on se oslanja na upotrebu nekritičkog nasilja ne samo da bi teroriseo cjelokupno društvo nego čak i da bi uklonio i najmanje birokratske smetnje. U dekretu objavljenom januara 1918. godine, kojim je nastojao da odredi politiku vladanja prema onima koji su se na bilo koji način protivili boljševičkoj vlasti, Lenjinov režim je pozvao državne službe da “očiste rusku zemlju od svih štetnih insekata.” Lenjin je lično tjerao partijske lidere, u jednom okrugu, da sprovedu

“nemilosrdni masovni teror protiv kulaka, svještenika i Bjelogardejaca” i da “zatvore sve sumnjive elemente u koncentracioni logor van grada.” Što se tiče političke opozicije, Lenjin neće tolerisati nikog, uvjeravajući da je “neuporedivo bolje ‘raspravljati puškama’ nego s tezama opozicije.”

Masovni teror je tako ubrzo postao administrativno sredstvo za rješavanje svih problema. Za lijeve radnike, Lenjin je preporučivao “strijeljavanje na licu mjesta jednog od svakih deset okrivljenih za besposličenje.” Za nepokorne radnike je govorio da bi “takvi remetioci discipline trebalo da budu strijeljani.” Zbog slabih telefonskih veza, dao je Staljinu izričita uputstva: “Zaprijetite da ćete strijeljati idiota koji je odgovoran za telekomunikacije i koji ne zna kako da vam obezbijedi bolji pojačivač i kako da napravi valjanu telefonsku vezu.” Za svaku nepokornost, ma kako malu, među seoskim masama, Lenjinov režim je donio rezoluciju koja je insistirala na tome “da se taoci moraju uzeti među seljacima, koji će, ako snijeg ne bude očišćen, biti strijeljani.”

Ovo paranoično gledište je pomoglo stvaranju sistema vlasti koji je bio odvojen od društva, zapravo *zavjeri moći*, iako je početkom dvadesetih društvena spontanost u nepolitičkom području bila privremeno tolerisana. Ipak, glavna je činjenica da je Lenjinov politički sistem bio uravnotežen psihološki, isto kao i politički, uprkos potpunoj sučeljenosti s društvom. Njegovi novi vladari su jedino tako mogli sebe opravdati pred historijom, što će u suštini napadati to društvo, da bi ga ponovo stvorili prema liku samog političkog sistema. Politički sistem lenjinističkog tipa nije mogao beskrajno dugo da koegzistira sa društvom koje djeluje ponajviše na temelju dinamične spontanosti. Takva koegzistencija bi ili izopáčila politički sistem ili ubrzala sukob između njih.

Lenjinovo jedino rješenje je bilo utemeljenje vrhovne partije, obdarene snagom da ubrza prisilno *odumiranje* ne države nego *društva* kao autonomnog entiteta. Društvo je moralo da bude zgaženo da ne bi kooptiralo, oslabilo i možda apsorbovalo površnu političku lakirovku komunističke vlasti. Za Lenjina, logika sile je nametala zaključak da je u cilju provođenja procesa rastakanja tradicionalnih socijalnih odnosa centralizovana uloga države morala biti pojačana, čineći na taj način od nje izvršno oruđe historije.

Poslije više decenija, 1987. godine, tokom rasprava podstaknutih nastojanjima Mihaila Gorbačova na reformama, jedan vodeći sovjetski intelektualac se odvažio da javno postavi pitanje, “Da li je Staljin stvorio svoj sistem, ili je sistem stvorio Staljina?” Ali ako je sistem bio taj - kao što pitanje ukazuje - koji je iznjedrio Staljina, čiji je onda to sistem bio? Lenjin je bio taj koji je stvorio sistem koji je proizveo Staljina, a Staljin je saznao sistem koji je učinio njegove zločine mogućim. Štaviše, ne samo da je Lenjin učinio Staljina mogućim, već su Lenjinov ideološki dogmatizam i njegova politička netolerantnost u velikoj mjeri spriječili da se ukaže bilo koja alternativa. U suštini, dugotrajno nasljeđe lenjinizma je bio staljinizam, a to je najveća historijska optužba Lenjinove uloge u izgradnji socijalizma unutar Rusije.

Glava 2

SLOM STALJINIZMA

Genijalnost Josifa Staljina se ogledala u tome što je pravilno shvatio skrovito značenje Lenjinovog nasljedja. Njegov glavni rival, Lav Trocki, napravio je kardinalnu grešku kad je pokušao da poveže unutrašnju revoluciju s istovremenim istraživanjem mogućnosti globalnog prevrata. Trocki se saglasio s mišljenjem da je zapadni kapitalistički sistem bio zreo za revolucionarni prevrat i da je opstanak komunističke vlasti u Rusiji zavisio od brzog uspjeha takve revolucije. Ipak, zagovarajući koncept permanentne revolucije, Trocki je podcijenio nagon za samoodržanjem novoušančenih partijskih birokrata, koji nijesu bili spremni da rizikuju sve na oltaru preuranjene svjetske revolucije. Za razliku od njega, Staljin je dobro koristio njihov nagon za samoodržanjem pokrećući unutrašnju revoluciju čija je svrha bila da se izbjegne opasnost da komunistički režim proguta sve vitalnije društvo. On je stoga podsticao njihovu ideološku revnost sve se pozivajući na njihov vlastiti interes.

“Socijalizam u jednoj državi” je bila Staljinova privlačna naučna parola za besprimjerno drobljenje društva državnom mašinerijom. Zavjereništvu sklona skupina lidera, djelujući bukvalno noću u nekoliko soba Kremlja, uzela je na sebe zadatak obnove društva od vrha do dna, uništavanja boljeg dijela svog seljaštva i srednje klase i prinudnog raseljavanja miliona ljudi, šireći u tom procesu djelokrug državne vlasti do stepena koji nikada ranije nije bio dosegnut u historiji. “Socijalizam u jednoj državi” je time postala zemlja potpuno podređena vrhovnoj vlasti države.

Pod Staljinom su uzdizanje države i primjena državnog nasilja kao oruđa za obnovu društva dosegli svoj vrhunac. Sve je bilo podređeno ličnosti diktatora i državi kojom je on upravljao. Veličan u pjesmama, pozdravljan muzikom, idealizovan na hiljadama spomenika, Staljin je bio svuda i vladao je svim. Ali, iako je lično bio tiranin kom je bilo malo ravnih u cijeloj historiji, njegova vlast je vršena kroz složenu građevinu državne moći, istovremeno veoma birokratizovanu i institucionalizovanu. Kako je društvo bilo preorano u pregornom nadmetanju sa Staljinovim ciljem izgradnje socijalizma u jedinstvenoj državi, rasli su status i bogatstvo, moć i privilegije državnog aparata.

Piramida vlasti je bila podržana sistemom terora koji nije pružao ličnu sigurnost čak ni Staljinovim najbližim drugovima. Niko nije bio pošteđen diktatorovog hira. Staljinov omiljeni član Politbiroa jednog je dana mogao postati žrtva sudskog procesa a sljedećeg strijeljan. Takva sudbina je zadesila krajem četrdesetih, na primjer, A. A. Voznesenskog, za kog su mnogi smatrali da ga Staljin priprema za veoma visok položaj u vlasti. Potpuna odanost Staljinu i čak oduševljeno saučesništvo u njegovim zločinima nudili su malu zaštitu od progona ili sramoćenja. Molotov i Kalinjin, obojica neposredno odgovorni za sastavljanje liste drugova koje je trebalo likvidirati, nastavili su da sjede za stolom Politbiroa, iako su njihove žene po Staljinovom naređenju bile odvedene u radni logor na prinudni rad.

Nije pretjerano izjaviti da je krajnja vlast nad životom i smrću u sovjetskoj državi tokom gotovo četvrt vijeka bila u rukama male družine potpuno nemilosrdnih urotnika, za koje je izricanje smrtno kazne nad nebrojenim hiljadama navodnih “neprijatelja naroda” bio nebitan birokratski čin. Čak i ako sovjetske arhive jednog dana budu potpuno otvorene (a disidentski moskovski časopis *Glasnost* je izvijestio avgusta 1987. godine da su, da bi prikriji prošlost, KGB-ovci mjesečno uništavali po pet hiljada dosijea žrtava iz tridesetih i četrdesetih godina), ljudi

nikad neće saznati pune razmjere Staljinovih ubistava. Istrebljenje neposrednom likvidacijom ili putem lagane smrti bila je sudbina čitavih kategorija ljudi: političkih protivnika, ideoloških rivala, sumnjivih članova partije, okrivljenih vojnih oficira, kulaka, pripadnika svrgnutih klasa, nekadašnjih plemića, nacionalnih grupa koje su smatrane potencijalno neloyalnim, etničkih grupa etiketiranih kao neprijateljskih, vjerskih propovjednika kao i praktikujućih vjernika, pa čak i rođaka i (u mnogim slučajevima) čitavih porodica odabranih žrtava.

Prosto je nemoguće riječima opisati punu mjeru pojedinačnih i kolektivnih ljudskih patnji koje je Staljin izazvao. U ime socijalizma, nekoliko miliona seoskih porodica je bilo deportovano pod najprimornijim uslovima, čiji su preživjeli članovi raseljeni po dalekom Sibiru. Staljin je takođe bio odgovoran za masovno izgladnjivanje do smrti više miliona ukrajinskih seljaka za vrijeme Velike gladi početkom tridesetih godina - gladi namjerno iskorišćene da se ubrza proces kolektivizacije, koja je u dobroj mjeri izazvana samom brutalnom kolektivizacijom. Za vrijeme čistki, sama partija je bila desetkovana, mnoge vrhovne vođe likvidirane a njihove porodice nemilosrdno progane. Hapšenja i likvidacije su obuhvatili čitavo sovjetsko društvo i pogađali su milione ljudi. Prema sovjetskim podacima, samo u vojnom sektoru je strijeljano više od 37.000 armijskih oficira i 3.000 pomorskih oficira tokom 1937. i 1938. godine, više nego što ih je zapravo stradalo tokom prve dvije godine nacističko-sovjetskog rata.

GULAG je bujao pod Staljinom. Pojedinačna i grupna hapšenja su se masovno i kontinuirano događala. Čak su i cijele etničke grupe bile meta genocidnog uništenja. Pred samo izbijanje rata 1939. godine, cjelokupno poljsko stanovništvo koje je živjelo na sovjetskoj strani tada sovjetsko-poljske granice, brojeći nekoliko stotina hiljada ljudi, iznenada je iščezlo. Jedino su žene i djeca bili raseljeni u Kazahstan. Ljudi su prosto nestajali. U poslednjoj fazi rata, Tatari sa Krima i Čečeni-Ingušeti sa sjevernog Kavkaza, kojih je takođe bilo na stotine hiljada, bili su iskorijenjeni i deportovani u Sibir. Nakon rata i uprkos objelodanjenja nacističkog Holokausta nad Jevrejima, jevrejske zajednice u Moskvi i Lenjingradu iznenada su postale meta čistki, a njihovo vođstvo desetkovano. Godine 1949, stotine hiljada Balta su bile izložene masovnim deportacijama u Sibir. Prema najsavjesnije izvršenoj sovjetskoj procjeni, citiranoj na Radio Viljnusu 22. septembra 1988, samo u Litvaniji je bilo 108.362 žrtve. Uoči Staljinove smrti, pripreme su bile već odmakle za nove montirane procese "jevrejskoj doktorskoj zavjeri" čije su žrtve optužene za kovanje zavjere za likvidaciju vrhovnog kremaljskog rukovodstva.

Doslovno milioni života su pri tom bili uništeni. Patnjama su bili izloženi kako obični tako i društveno vrlo istaknuti ljudi. Kada su otkrića o staljinizmu konačno dobila zamah 1987. godine, sovjetska štampa je bila preplavljena ličnim uspomena i procjenama. Ovo koje slijedi objavljeno je u *Literaturnoj gazeti* od 23. decembra 1987. godine - časopis je zabilježio da je primio blizu 10.000 sličnih pisama - a napisala ga je jedna obična žena. Bilo je posebno snažno zato što je bilo tako suvoparno. Ono je tipično za iskustva miliona drugih ljudi:

Ja sam vaš pažljivi čitalac. Čitam vaš časopis sa zanimanjem već dugo vremena. Nedavno je mnogo pisano o stvarima koje su bile zaboravljene; čitam neke članke a srce mi krvari. Prisjećam se svog života i života svoga muža. Naša generacija je proživjela mučne tridesete, zatim ratne godine, a onda isto tako teške poslijeratne godine. Sada se o smrti Kirova, Tuhačevskog, Jakira i drugih nevinih žrtava piše otvoreno. To je razumljivo. Sudbina velikih ljudi je javna stvar. Ali kad ni veliki ljudi nijesu preživjeli, šta se može reći o običnim ljudima?

Moj muž, A. I. Bogomolov, bio je baš takva obična osoba. Uhapšen je po završetku Finskog rata, osuđen na smrt strijeljanjem, što mu je zamijenjeno sa 10 godina robije, plus 5 godina lišavanja građanskih prava. Proveo je 4 godine u logoru na sjeveru u nesnosnim uslovima. Onda je došlo drugo hapšenje, druga optužba, 15 mjeseci *tridsatke* (aluzija nejasna), u podzemnoj ćeliji. U

oba slučaja on nije potpisao optužnicu. Robijao je sve vrijeme tamo na sjeveru, ukupno 12 godina. Njegovo zdravlje je trajno uništeno a pluća su mu promrzla. Nakon logora živio je u Siktivkaru.

Srela sam se sa mužem poslije 42 godine odvojenog života, posljednji put sam ga videla 1940. godine kada sam mu dovela tek rođenog sina u posjetu u lenjingradskom tranzitnom zatvoru. Sreli smo se... Moji utisci su bili strašni, ali smo odlučili da se ne razdvajamo. Njegova žena je umrla, moj muž je umro, a djeca su nam bila odrasla. Tako sam 5 godina bila doktor, sestra, njegovateljica i prijatelj. Zdravlje moga muža je potpuno uništeno, radio je do svoje 74. godine. Živimo u mojoj sobi u zajedničkom stanu, do nas živi mentalno oboljela osoba. Svade su stalne, glasne prepirke, a žena do nas nasrće na nas pesnicama. Naš zahtjev za odvojenim stanom je odbijen - imamo više od 6 kvadratnih metara po osobi.

Ali evo što sam htjela da ispričam. Godine 1955. moj muž je bio rehabilitovan po pitanju njegove druge presude, dok smo rehabilitaciju za prvu presudu dočekali tek 1985, kad sam ja sama počela da tjeram stvar, pa je Vojni sud Lenjingradske vojne oblasti ponovo razmotrio njegov slučaj iz 1940. i poništio i tu presudu "zbog nedostatka dokaza". Mom mužu je dato samo 270 rubalja poslije njegove rehabilitacije - dvomjesečna plata za posao koji je obavljao prije Finskog rata. Za punih 12 godina provedenih po sjevernim logorima, za istrage, za iscrpljujući rad u rudnicima i na sječi šuma - ukupno 270 rubalja! Svaki put kad sam se o tome raspitivala rečeno mi je da je takav zakon i upućivali su me na propise iz 1955. godine.

Ratne zasluge su mom mužu ponovo priznate tek poslije posljednje rehabilitacije. On je danas invalid prve kategorije, slijep je, čitam mu članke a on plače. Prima 113 rubalja na ime penzije - uz 15 rubalja koje prima kao invalid prve kategorije "za njegu". Ali pisala sam i nastaviću da pišem svim zvaničnim tijelima jer mislim da je sve to nepravda. Dokle god on živi a mene drži snaga pisaću o tome kako ljudima poput moga muža nije data odšteta, ma koliko mala, za sve što su pretrpjeli. Oni se nijesu ogriješili o svoju zemlju, ali su njihovi životi razoreni, njihove porodice uništene, srušen im je društveni ugled, a nije im čak pružena ni prilika da se bore, da postanu časni invalidi ili ratni veterani pa da primaju praznične čestitke!

Ne tražim ja od vas da mi pomognete da dobijem stan. Mi smo stari ljudi, pa čak i kad biste nam pomogli da dobijemo zaseban stan, bilo bi prekasno za nas. Mom mužu su 82 godine. Nedavno je doživio moždani udar. Ali vas molim da pomognete svima onima koji su takođe nedužni stradali a nijesu bili u stanju da se brane pošto "nijesu imali pravo žalbe na presudu".

Danas su na radiju emitovali pjesmu Tvardovskog "Pravo na sjećanje". Zadrhtala sam, a iz slijepih očiju moga muža su potekle suze. Oduvijek je bio radnik, član Komsomola, radio je na Kuznjeck-stroju, u Balhašu, a ruke su mu uvijek bile žuljevite. Sada ništa ne može da radi, naravno, ali osjeća novo vrijeme i vjeruje da je ono stvarno revolucionarno. Danas se mnogo toga promijenilo, pa bi bilo nepravedno ako bi se ljudi koji su tako strašno propatili izgubili iz vida sada kada se tako mnogo pažnje poklanja ratnim i radničkim veteranima. Zašto da se ne izmijene zakonske odredbe iz 1955? Zašto ne bi ljudi koji su doživjeli poniženja i uvrede dobili nadokna-de - bilo materijalne ili moralne? Hoće li oni snositi krivicu zato što nijesu bili u stanju da ih steknu?

Molim Vas da pomognete meni i da pomognete onima kojima se još uvijek može pomoći. Čak i danas se ponekad čuju ljudi kako govore za određenu osobu da je bila narodni neprijatelj i da nije ni zbog čega bila iza rešetaka. Nijesu pare u pitanju - suština je u tome da bi društvo trebalo da bude svjesno svoje obaveze prema tim ljudima.

Valentina Zinovjevna Gromova, Lenjingrad.

Mada ukupan broj Staljinovih žrtava nikada neće biti poznat, apsolutno je pouzdana procjena da on nije manji od dvadeset miliona, a možda dostiže i cifru od četrdeset miliona. U svojoj knjizi *Veliki Teror* (1968), engleski historičar Robert Konkvest je prikupio najbolje i najpotpunije procjene, a njegovi pažljivi proračuni podupiru gornju granicu ove procjene. Sve u svemu, Staljin je bio vjerovatno najveći masovni ubica u ljudskoj istoriji, koji je statistički gledano zasjenio čak i Hitlera.

Ova masovna ubistva su bila bitan dio izgradnje sovjetskog sistema. Taj sistem je izbio na vidjelo, poprimio institucionalni oblik, birokratski očvrsao i razvio vlastiti osjećaj društvenog položaja kad su se dogodila ta masovna ubistva. Ali je značajan aspekt ovog procesa bila činjenica da je, usprkos tim okrutnostima, Staljin uspio da stvori istinski osjećaj savršenstva unutar sovjetske elite i u velikom dijelu nove sovjetske urbane populacije. On je to postigao poistovjećujući svoju politiku, i samog sebe, s obnovom sovjetskog društva koja je obuhvatala golemu industrijalizaciju i urbanizaciju, što je sve označeno kao izgradnja socijalizma. Tako je, za mnoge sovjetske građane, era staljinizma bila era silnog društvenog napretka, velikog istorijskog skoka naprijed, pa čak i iskrenog ponosa zbog osjećaja patriotskog postignuća.

Da li bi iko na drugi način mogao objasniti reakcije mnogih prosječnih sovjetskih građana, već kao nastojanja Nikite Hruščova krajem pedesetih i početkom šezdesetih, a nakon toga i Mihaila Gorbačova krajem osamdesetih, da razotkriju Staljinove zločine. Osim intelektualaca i rođaka žrtava, reakcije naroda su bile daleko od oduševljenja. One su se kretale u opsegu od pomalo tipično ruske ksenofobične zabrinutosti da će neprijatelji Rusije iskoristiti bilo kakvo javno otkrivanje ružne prošlosti, do učestalih izjava da je staljinistička era imala za posljedicu velika dostignuća i da ne bi trebalo da se kalja. Neki građani su se, u pismima novinama kao što su *Pravda* ili *Izvestija*, čak protivili posthumnoj rehabilitaciji Staljinovih žrtava, na temelju činjenice da bi to bilo i nepošteno prema prošlosti i da bi nanijelo štetu sovjetskom ugledu.

Procjena koju je 23. jula 1987. objavila *Pravda*, pod naslovom "Čitajući poštu", bila je i tipična i otkrivalačka. U njoj je stajalo da je partijski list primio mnogo pisama koja su izražavala zaprepašćenje antistaljinističkim obrtom u savremenim sovjetskim istorijskim djelima. Kao primjer očito preovlađujućeg stava, novina je navela čitaoca, 74-godišnjeg Vasilija Petroviča Pešketa (koji je prema tome bio 24-godišnjak u vrijeme Staljinovog najgoreg terora), koji je ponosno obznanio da je u borbu protiv nacizma pošao sa riječima "Za domovinu, za Staljina" na usnama. U nastavku je dodao: "Kako je moguće imati i najmanju sumnju u iskrenost ovih riječi?" Ovaj je stari veteran, očito konzervativnih shvatanja, zaključio svoje pismo optužujući antistaljinističku kampanju da je zasnovana na obmanama i poluistinama i upitao: "Zašto je dopušteno da se toliko obmana poja-vljuje na stranicama uglednih novinskih glasila?"

Pravdin komentar je potvrdio da je navedeno pismo izražavalo najzastupljenije gledište:

Možda veteran pretjeruje i previše uopštava? Sudeći po pošti, ne - on uopšte ne pretjeruje. Velika hrpa pisama leži na uredničkom stolu, a njihovi autori postavljaju grubo rečeno ista pitanja, ali u širem kontekstu... Kako je moguće svesti dvosmislene, heterogene, protivrječne i bitno različite pojave, događaje, epizode i činjenice na najmanji zajednički sadržalac i silom ih ugurati u samo jednu formu-lu - "kult ličnosti"? Kako je moguće omalovažiti industrijalizaciju zemlje, kolektivizaciju poljoprivrede, kulturnu revoluciju, Veliki otadžbinski rat i poslijeratnu obnovu nacionalne privrede i istovremeno ih tretirati kao greške, negativne pojave, zločine i kršenje socijalističke zakonitosti i lenjinističkih normi partijskog života?... A što je s našom hlabrošću, našim poletom, našom mladošću, našim pjesmama? Da li i to treba odbaciti?

Ovakve reakcije od strane nekih sovjetskih građana prema obnovljenom poricanju staljinizma, više od trideset godina nakon diktatorove smrti i poslije mnogih javnih otkrića o opsegu i okrutnosti njegovih zločina, svjedočanstvo su o njegovom stalnom prisustvu u glavama barem jednog dijela sovjetske javnosti.

Staljin je bio takođe sasvim uspješan i u inostranstvu u opravdavanju svojih metoda i postizanju odobravanja za ono što je već uradio. Donekle drukčijom terminologijom, mnogi zapadni komentatori su godinama bili skloniji da mu odaju priznanje za industrijalizaciju Rusije

nego da ga osude zbog terorizma. Staljinistička era je tako bila u velikoj mjeri tumačena kao era velikih društvenih promjena, brzog napretka i temeljnog prelaska s ruralne na urbanu ekonomiju. A nešto od toga je, u određenom smislu, bilo tačno. Pod Staljinom, Sovjetski Savez je postao značajna industrijska sila. Njeno stanovništvo je odlazilo sa sela. Potpuno centralizovana uprava socijalističkog sistema je bila institucionalizovana, a sovjetska privreda je održavala relativno visoku stopu rasta. Prema zvaničnoj statistici, sovjetski nacionalni dohodak je učtverostručen tokom prvog petogodišnjeg plana, sa godišnjom stopom rasta koja je dostizala gotovo 15 procenata. To je zahtijevalo masovnu seobu stanovništva, tako da se broj ljudi koji su živjeli u gradskim područjima udvostručio za manje od trinaest godina. Između 1928. i 1940. godine, godišnja proizvodnja električne energije narasla je sa 5 milijardi na 48,3 milijarde kilovat sati; čelika sa 4,3 miliona na 18,3 miliona tona; mašinskog alata sa 2.000 na 58.400 tona; motornih vozila sa 8.000 na 145.000. Uoči rata, industrija je bila zastupljena s 84,7 procenata u sovjetskoj privredi. Čak i ako se pretje-rivalo u zvaničnim izvještajima, to su bila nesporno značajna dostignuća.

Ekonomski zamah ranih Staljinovih godina objašnjava donekle iznenađenost priličnog broja ljudi na zapadu žestinom sovjetske anti-staljinističke kampanje koja je izbila na površinu tako dramatično samo tri godine poslije tiraninove smrti. Ta kampanja je gurnula u prvi plan prigušene frustracije, neraščišćene račune, bezgraničnu ljudsku patnju i besmisleno prolivanje krvi, što je sve bilo nedodirljiva cijena Staljinovog “uspjeha”. Čuveni Hruščovljev govor iz 1956, a onda i vrlo iscrpna dokumentacija koju je obezbijedio drugi talas antistalji-nističkih govora na Dvadesetdrugom kongresu partije iz 1961, predstavljali su ošamućujuću optužnicu društvene cijene staljinisti-čkog iskustva.

Još je pogubnija činjenica da se - uprkos početnom tempu sovjetske industrijalizacije - društvena cijena Staljinove ere jednostavno ne može opravdati tvrdnjom da je sovjetski model društveno-ekonomskih promjena i modernizacije ostvario više stope razvoja nego što je to bio slučaj drugdje. Ostavljajući po strani moralnu nedoličnost svake takve računice, tvrdnja ne stoji činjenički. Pod pretpostavkom da su unakrsna poređenja među nacijama moguća, očigledno je, na primjer, da je Japan postigao više, i poslije Mejđi obnove tokom devetnaestog vijeka i poslije Drugog svjetskog rata, ali bez iznuđivanja sličnog ljudskog danka. Slično tome, ukupni rezultat italijanske modernizacije u ovom vijeku - a Italija i Rusija su imali uglavnom slične društveno-ekonomske indekse početkom vijeka - znatno je bolji. Kao posljednje, ali ne manje važno, caristička Rusija je održavala višu stopu rasta od 1890. do 1914. godine nego što je Staljin ostvario sa tako nevjerojatnom cijenom u ljudskim životima.

Ne iznenađuje da su skorašnji sovjetski lideri - čak i Mihail Gorbačov - pokušali da opravdaju društvenu cijenu staljinističke industrijalizacije i kolektivizacije kao imperativ nametnut usponom Hitlera u Njemačkoj. “Industrijalizacija tokom dvadesetih i tridesetih je stvarno bila veoma teško iskušenje”, pisao je aktuelni sovjetski lider u svojoj knjizi *Perestrojka*. “Ali hajde sada, sa dovoljne vremenske udaljenosti, da pokušamo da odgovorimo na pitanje: Je li to bilo neophodno? Da li bi ovako golema zemlja poput naše opstala u dvadesetom vijeku da nije postala industrijski razvijena država? Postojao je još jedan razlog zbog kog je vrlo brzo postalo jasno da smo morali da ubrzamo industrijalizaciju. Još 1933. opasnost od fašizma je počela brzo da se uvećava. A gdje bi danas svijet bio da Sovjetski Savez nije stao na put Hitlerovoj ratnoj mašini? Naš narod je potukao fašizam zahvaljujući snazi koju je stvorio u dvadesetim i tridesetim godinama. Da se tada nijesmo industrijalizovali, bili bismo razoružani pred fašizmom.”

Ali odluka da se protrese sovjetsko društvo nije bila donesena 1933. već 1928. godine, kada se prijetnja od militarizovane Njemačke još nije bila ukazala na horizontu, kada je Staljin ozbiljno upozoravao na “ratnu opasnost” iz Britanije i kada se Moskva obavezala na aktivnu

vojnu i političku saradnju tajnim sporazumom sa Njemačkom. Zapravo, još u ljeto 1932. godine, Staljin je javno umirio Njemce - preko veoma reklamiranog intervjua s Emilom Ludvigom, koji je dobio veliki publicitet i u sovjetskoj štampi - da Sovjetski Savez nije bio spreman da zaštiti poljske granice od njemačkih aspiracija.

Očigledno, nije pretjerano reći da nikad ranije nije bila iznuđena tolika ljudska žrtva za relativno tako malu društvenu korist. Kao što je Sajril Blek, historičar sa Prinstona, naveo u zaključku svog djela naslovljenog *Sovjetsko društvo: Usporedni prikaz*, koji je bio sveobuhvatna procjena sovjetskog procesa modernizacije:

Gledano u rasponu od pedeset godina, usporedno razvrstavanje SSSR-a prema složenim privrednim i društvenim pokazateljima po glavi stanovnika po svoj prilici se nije značajnije promijenilo. Koliko nam dosta ograničeni dostupni dokazi dopuštaju da prosudimo, SSSR niti je dostigao niti nadmašio bilo koju zemlju po glavi stanovnika od 1917. godine... a devetnaest ili dvadeset zemalja koje su na višem stupnju nego Rusija danas u tom pogledu su takođe bile uspješnije i 1900. i 1919. godine.

Pa ipak se na Zapadu istrajavalo na tvrdnji čak i u pedesetim i šezdesetim godinama da je staljinizam imao historijski ambivalentan razvoj, u kom su dobre strane nadmašivale one loše. Nijesu samo zapadnjačke komunističke partije imale problema da se slože sa pravom prirodom staljinističke historije. Na određen način, njihova neugodna situacija je bila razumljiva. Staljinizam je predstavljao jedini živi primjer "socijalizma" koji je izgradila komunistička partija na vlasti. Uz to, određen sovjetski nadzor nad tim partijama nije im pružao mnogo izbora po tom pitanju. Indikativno je da je za misao dvadesetog vijeka privlačnost Staljinovog eksperimenta socijalnog inženjeringa ležala u činjenici da je većina zapadnih studenata bila pod uticajem gledišta - koje je zastupao, na primjer, najčitaniji i najnavođeniji historičar Isak Dojčer - da je staljinizam bio forma historijske nužnosti, stvorene prijetnjom potrebnom brze, politički nametnute industrijalizacije veoma zaostalom društvu.

Otkrića kojima je kumovao Hruščov mnogo su doprinijela da se unište ovakvi izgledi na budućnost, a posljednji ekser u mrtvački kovčeg mita o "istorijski pozitivnom" Staljinu zakucao je *Arhipelag Gulag* Aleksandra Solženjicina. Čak su i zapadnjačke komunističke partije uvidjele da je staljinizam bio izlišan historijski zločin pa je za njih postao mjerilo savremene političke odgovornosti. Italijanska komunistička partija je najdalje otišla u javnom žigosanju ove faze sovjetske historije, ali su se potresne posljedice tih otkrića takođe osjetile u najširim krugovima marksizmu sklonih zapadnoevropskih intelektualaca. Staljinizam će tako biti shvaćen kao monstruoza greška komunističkog iskustva, stranputica zbog koje treba žaliti i koju bi trebalo preduprijediti.

Ali korijeni pogubnog Staljinovog nasljeđa sežu do Lenjina - do njegovog dvogubog nasljeđa dogmatske partije i terorističke tajne policije. Staljinova birokratska neman je izgrađena na temelju vodeće partije kojoj sve mora biti potčinjeno. Kad jednom ta partija preduzme obnovu društva, moć države mora da raste i da se širi. Staljinovo lično nasljeđe se sastojalo u veličanju nasilja koje država organizuje protiv vlastitog društva, pojavi policijske države koja guši društvenu kreativnost, uništavanju u zametku bilo kakvog javnog izražavanja duhovnog novatorstva, stvaranju sistema hijerarhijskih privilegija, podvrgavanju svega centralizovanom političkom nadzoru. Dobar dio tog nasljeđa se održao i poslije Staljina, nadživjevši čak i snažne napade koje je preduzeo Hruščov. Prema tome to nije poslužilo samo da se diskredituje sovjetski model širom svijeta, već je takođe omogućilo, poslije Hruščova, narednih dvadeset godina političke i društvene stagnacije pod Leonidom Brežnjevom.

Glava 3

STAGNIRAJUĆI STALJINIZAM

Ambivalentan odnos mnogih prosječnih sovjetskih građana prema pokušajima destaljinizacije objašnjava zašto se Brežnjevljeva era održala tako dugo i zašto je poprimila oblike kakve jeste. Premda je otpočeo kao modernizujući režim, pokušavajući da uvede racionalnost u Hruščovljeve burne reforme, Brežnjevlev režim je ubrzo postao ekvivalent kvazi-staljinističke restauracije. Osnovne crte staljinističkog sistema, naročito njegovi centralizovani i gušeći nadzori, njegova povlašćena *nomenklatura* i prevlast državne birokratije, bili su ovjekovječeni - ali u ambijentu postepenog širenja društvenog, ekonomskog, pa čak i političkog propadanja. Jedino je Staljinov masovni teror ustupio mjesto prefinjenijoj ali još uvijek despotskoj primjeni političke prinude, uglavnom zato što je vladajuća elita naučila kroz gorko iskustvo da teror ima vlastitu dinamiku, koja može da uništi čak i svoje pokrovitelje.

Staljinizam se tako produžio na još jedan kvartal ovoga vijeka, ali bez društvene promjene podstaknute od strane države odozgo i bez masovnih ispoljenja terora. Staljinizam je zapravo obilježio dvije trećine sovjetske komunističke ere, ostavljajući neizbrisiv trag na ono što je komunizam trebalo da znači istorijski. Ali staljinistički sistem nije opstao samo zato što su Brežnjev i njegovi najbliži drugovi iz njega izvukli korist i ostali mu privrženi. On je preživio zato što je postao golema struktura unakrsnih privilegija, nadzora, nagrada i skrivenih interesa. On je preživio i zato što novourbanizovane sovjetske mase nijesu mogle da smisle bilo kakvu drugu alternativu, budući da im je pola vijeka ulivana u glavu predstava o tome da njihovo iskustvo predstavlja za njih divovski korak naprijed.

Što je najvažnije, staljinizam je i opstao i stagnirao zato što je bio politički sistem bez stvarnog političkog života u sebi. Kao što je sovjetski historičar Leonid Batkin pisao, u časopisu *Njedjelja*, br. 26 iz 1988. godine, tokom javnih rasprava koje su možda izbile kao reakcija na staljinističko nasljeđe,

... politika je nestala iz života našeg društva još krajem dvadesetih... Politika je nestala kao *specifična* savremena sfera ljudske aktivnosti gdje se razlike u društvenom položaju i interesima grupa javno pokazuju i sukobljavaju jedna s drugom, gdje postoji neposredna javna utakmica u borbi za pozicije, gdje se traga za metodama koje će ih dovesti do nekog dinamičnog kompromisa. Politika je nestala - i tako je *sve postalo "političko"*. (kurziv je prenesen iz originala)

Društvo je u cjelosti bilo politizirano od vrha do dna, ali je stvarna politika bila ograničena jedino na sami vrh. Sistem je pri tom bio zaštićen od izazova promjena ali je stagnacija bila neminovna cijena prinudnog samoodržavanja sistema.

O tu stagnaciju se nije moglo vječno oglušivati. Već pri kraju Brežnjevljeve ere, osjećaj nelagodnosti se pojavio unutar dijela najviše sovjetske elite. Javila se svijest o propadanju, ideološkoj truleži, o kulturnoj jalovosti. Ona je počela da prožima ne samo intelektualne krugove već takođe da inficira neke pripadnike političke elite. Ta elita je postajala sve svjesnija narastajućih razlika između zaostajućeg Sovjetskog Saveza i njegovog unaprijed odabranog suparnika, Sjedinjenih Država. Po riječima već navedenog historičara, "dok je Staljinov sistem uništavao na milione ljudi, ljudi poput Bora, Vinera, Votsona i Krika su stvarali. Dok je

Brežnjevljev sistem svodio našu zemlju na državu osrednjaštva, svijet je razvijao lasere i personalne kompjutere i bio svjedok eksplozije postindustrijske revolucije.”

Istorijski pesimizam što se razvijao unutar sovjetske elite bio je u oštroj suprotnosti s oholim optimizmom Hruščovljeve ere. Samo dvije decenije ranije, počev od 1958. godine, prvi sekretar Nikita Hruščov je krenuo javno da tvrdi da će Sovjetski Savez uskoro “sahraniti” Ameriku u ekonomskom nadmetanju. Vjerojatno opijen javnim reakcijama na trijumfalno slanje sovjetskog *Sputnjika* u svemir, pretekavši kosmički program Sjedinjenih Država, i oslanjajući se na zvaničnu sovjetsku statistiku u vezi sa predviđenim stopama rasta, sovjetski lider je izjavljivao u više navrata da će do početka sedamdesetih godina “SSSR zauzeti prvo mjesto u svijetu” po privrednom prinosu i da će to “obezbijediti našem narodu najveći životni standard na svijetu.”

Da stvari budu još zamršenije, ova javna hvalisanja se nijesu mogla pripisati isključivo ličnom načinu mišljenja sovjetskih vođa zato što su ona ozvaničena u ideološkom programu vladajuće Komunističke partije koji je usvojen 1961. godine. Drugim riječima, predviđanja koja slijede su postala integralni dio navodnog naučnog i nepogrješivog marksističko-lenjinističkog učenja: “U tekućoj deceniji - 1961-1970 - Sovjetski Savez, čim stvori materijalno-tehničku osnovu za komuni-zam, nadmašiće u proizvodnji po glavi stanovnika najmoćniju i naj-bogatiju kapitalističku zemlju - Sjedinjene Države.”

Kao da ovo nije bilo dovoljno, partijski program je nastavio s objavom da će u narednoj deceniji “izobilje materijalnog i kulturnog bogatstva biti obezbijeđeno cijelom stanovništvu... Pa će tako u suštini komunističko društvo biti izgrađeno u SSSR-u.” Ulaskom u stadijum autentičnog komunizma biće obilježen konačan historijski trijumf sovjetskog sistema. Sovjetsko društvo će biti bogatije od američkog, njegova ekonomija produktivnija, a “veličanstveno zdanje komunizma” će omogućiti primjenu “načela raspodjele prema potrebama.”

U stvarnosti, do sredine šezdesetih ovo hvalisanje je već bilo samo maska za mučnu stvarnost sve veće stagnacije. Možda je neko vrijeme Brežnev još imao razloga da održava potmulu nadu da će možda premostiti jaz. Do 1970, sovjetska privreda je dostigla više od polovine obima privrede Sjedinjenih Država, još uvijek je nekako brže napre-dovala i imala značajnu prednost nad svakim drugim suparnikom.

To je iznosilo 15,3 procenata svjetskog bruto nacionalnog proizvoda (BNP), dok su Sjedinjene Države stajale na 27,3 procenata. Ali tokom sedamdesetih godina, sovjetska stopa rasta je izgubila zamah, a privreda je atrofirala. Do 1985. godine, sovjetski BNP je pao na 14,7 procenata, dok je Sjedinjenih Država porastao na 28,5 procenata. Što je još gore, krajem osamdesetih, Sovjetski Savez nije više zauzimaio nesporno drugo mjesto u svjetskom ekonomskom poretku. Zemlju koja je smatrala da joj je suđeno da postane vodeća svjetska ekonomska sila do početka sedamdesetih godina pretekao je Japan, čija privreda ne samo da je brže rasla od sovjetske, već je bila takođe tehnološki daleko naprednija.

Zaista, tehnološki jaz koji se dramatično širio bio je nesumnjivo još veći izvor briga za razboritije članove sovjetske elite. Ta elita je uvidjela da dalji ekonomski napredak zahtijeva naučno-tehnološke inovacije i da je Sovjetski Savez sada u velikom zaostatku, posebno u društveno-ekonomskoj primjeni nove tehnologije. Podaci su bili opštepoznati i kazivali da se zemlji ne piše dobro. Zemlja koja je tako oholo tvrdila da je na ostrici inovacija postajala je sve zaglibljenija u srednjim fazama industrijskog doba, nemoćna da ih prevaziđe. Samo nekoliko primjera, kao na donjoj tabeli, mnogo govori.

Veliki/srednji kompjuteri (na mil. st. u 1983)	SAD 96.500 412	EEZ 23.400 135	JAPAN 16.900 142	SSSR 3.040 11
--	----------------------	----------------------	------------------------	---------------------

Mali kompjuteri (na mil. st. u 1983)	1.000.000 4.273	240.000 1.387	70.000 588	22.000 80
Industrijski roboti (na mil. st. u 1981)	44.700 196	51.877 201	67.435 571	3.000 11

Sovjetska privreda nije zaostajala samo u tehnološkoj trci. Ona je takođe postala nevjerovatno rasipnička. Bez međunarodnog podsticaja za nadmetanjem, racionalizovanjem i inoviranjem, ne samo sovjetski industrijski sektor već takođe i njegove kopije u Srednjoj Evropi postale su spomenici birokratskoj neefikasnosti i kontra-produktivno utočište rasipnosti. Prema podacima koje je pedantno sakupio poljski ekonomista, profesor Jan Vinjecki, u svojoj knjizi *Ekonomski Pregled, Istok i Zapad* (London, 1987), privrede sovjetskog tipa troše dva do tri puta više energije po proizvodnoj jedinici nego tržišno utemeljene privrede Zapadne Evrope.

SOVJETSKI BLOK	ENRGIJA P/\$1000 GDP	ČELIK P/\$ 1.000 GDP
Sovjetski savez	1490	135
Poljska	1515	135
Istočna Njemačka	1356	88
Mađarska	1058	88
ZAPADNA EVROPA		
Francuska	502	42
Zapadna Njemačka	565	52
Britanija	820	38

Ideološka neracionalnost staljinističkog ekonomskog nasljeđa bila je još destruktivnija u sektoru poljoprivrede. Do sedamdesetih godina, hronična neefikasnost sistema kolektivizacije, skupa sa povremenim nepovoljnim vremenskim uslovima, primorali su sovjetske vođe da godišnje troše milijarde dolara u tvrdoj valuti na uvoz žita. Kao posljedica toga, vlada je takođe bila prinuđena da subvencionira cijene hrane, kako previsoke maloprodajne cijene ne bi izazvale građanske nemire. Pa ipak, u isto vrijeme, privatne parcele koje su bile dopuštene u poljoprivredi ograničene su na samo 4 procenta obradive zemlje, iako je na njima proizvedeno - zahvaljujući privatnoj inicijativi - 25 posto sovjetskih zaliha hrane.

Posljedični privredni gubitak i s tim povezana industrijska i tehnološka zaostalost takođe su imali štetan uticaj na sovjetsku sposobnost da sudjeluje u svjetskoj razmjeni. Sovjetski Savez je sve više postajao izvoznik uglavnom robe široke potrošnje i ruda, poput većeg dijela Trećeg svijeta, ali nije bio u stanju da se nadmeće sa vodećim izvoznicima industrijskih proizvoda. Prema godišnjem izvještaju GATT-a, Sovjetski Savez je pao sa 11. mjesta u 1973. na 15. mjesto u 1985. godini po izvozu industrijskih proizvoda, jer su ga tokom tih godina nadmašili Tajvan, Južna Koreja, Hong Kong i Švajcarska.

Još uopštenije, nekih četrdeset godina poslije završetka Drugog svjetskog rata, sovjetsko društvo je još uvijek bilo podvrgnuto djelimičnom racionisanju hrane i patilo je od stalne nestašice potrošnih dobara. Svakodnevno višesatno stajanje u redu bilo je uobičajeno za pretežnu većinu sovjetskih urbanih domaćica. Alkoholizam je nastavio da se širi, dok se bolnička njega za prosječnog sovjetskog građanina uglavnom pogoršavala. U martu 1987, novoimenovani sovjetski ministar zdravlja je objavio da velik broj sovjetskih bolnica nema toplu vodu, nema odgovarajuću kanalizaciju i oskudijeva u osnovnim sanitarijama. Nikakvo čudo da je životni vijek muškaraca

dramatično opao u vrijeme Brežnjeva sa 66 na 62 godine, u poređenju sa 71,5 godina u Sjedinjenim Državama, i da je smrtnost djece porasla do nivoa 2.5 puta većeg nego u Sjedinjenim Državama, smještajući tako Sovjetski Savez na pedeseto mjesto u globalnom poretku - iza Barbadosa. Jedina grupa stvarno izuzeta iz ovih društvenih patnji bili su činovnici vladajuće partije i visoka vojna i direktorska elita. Koristeći posebne prodavnice zatvorenog tipa, dobre bolnice i specijalne centre za odmor, uživali su dobrobiti socijalizma za jednu klasu.

Socijalistička stvarnost za jednu klasu ne samo da se frontalno sukobljavala sa zvaničnim mitom društvenog egalitarizma, već je, vremenom, stvarala sve veću društvenu ogorčenost. Značajno ispitivanje javnog mnjenja, objavljeno u *Moskovskim novostima* od 3. jula 1988, pokazalo je da skoro polovina sovjetske javnosti nije osjećala da živi u “društvu socijalne pravde.” Najoštrije pritužbe su bile upućene na sistem posebnih privilegija viših činovnika. Ovo je uključivalo - prema redoslijedu pritužbi - “pakete hrane, robu iz ekskluzivnih radnji”; “besplatno raspolaganje bilo knjigama ili sjedištima u pozorištima, bioskopima, i td.”; “stanove u otmenim kućama u prestižnim krajevima grada” i “državne dače”. Takvo društveno nezadovoljstvo je pojačano činjenicom da je bilo očito da se kvalitet života širokih masa ne poboljšava zadovoljavajućim tempom, a u nekim značajnim aspektima se čak i pogoršava.

Problem je usložnjavala i činjenica da je sve veći broj sovjetskih građana, posebno iz profesionalne elite, sada znao da su uslovi u inostranstvu bili znatno bolji, uključujući i komunističku Istočnu Evropu. Među intelektualcima, svijest o sovjetskoj zaostalosti i njenim pogubnim posljedicama, postala je veoma rasprostranjena tokom sedamdesetih godina. Nije više bilo moguće uvjeravati i pretvarati se, kako se radilo u vrijeme Staljina, da je život u Sovjetskom Savezu bio bolji nego ma gdje drugo. Mnogi sovjetski građani, dugo izolovani od svijeta, vjerovali su sovjetskoj propagandi čak sve do sredine šezdesetih godina.

Godine 1987, vodeći član sovjetske Akademije nauka, Jevgenij Afanasijev, smjelo je objasnio mađarskim slušaocima na Radio Budimpešti, 7. novembra 1987, duhovnu cijenu plaćenu za ovakvo stanje stvari:

Sigurno je da se nacionalna svijest, onakva kakva se uopšte razvila u sovjetskom društvu, razvila pod potpuno nenormalnim uslovima. Drugim riječima, ona se razvila na jednostran način, kao i istorijska i društvena svijest... Sovjetsko društvo je živjelo u državi dobrovoljne (*sic!*) duhovne izolacije, odnosno, bez ikakvog znanja o Zapadu... mi se nijesmo bavili Maksom Veberom ili Durkhajmom, Frojdom, Tojnbijem ili Špenglerom. Ovo nijesu puka imena, to su imena koja imaju svjetove, svjetske sisteme za sobom. Ako društvo propusti da se upozna s tim svjetovima, ono onda isključuje sebe iz dvadesetog vijeka, zateći će sebe na periferiji najvažnijih otkrića ovog vijeka.

Slobodnom svijetu, prizor ideološki samoizolovanog i birokratski centralizovanog sistema teško da je nudio primjer ekonomskog ili društvenog dinamizma. Doslovno je bila potrebna politička odluka na nivou vladajućeg Politbiroa za proizvodnju svakog pojedinačnog potrošačkog artikla, a tokom sedamdeset godina sovjetske vlasti ni jedan jedini takav artikal koji može da konkuriše na svjetskom tržištu nijesu još bile proizvele. Takva je bila baština koju je Staljin ostavio u nasljeđe a Brežnjević ovekovečio. U tom ekonomskom sistemu, državna birokratija je propisivala cijene za milione artikala, dok su direktori nadgledali proizvodnju bez ikakvog podsticaja da budu inovativni. Radnici su proizvodili bez ikakve motivisanosti da povećaju produktivnost ili da poboljšaju kvalitet. Uz to su i direktori i radnici imali interesa da popravljaju svoje izvještaje o radu (lakirovka). Kao posljedica toga, skorijih godina je sovjetska državna

statistika, po zvaničnom priznanju, postala sve nepouzdanija i stoga neupotrebljiva za bilo kakvo razumno planiranje.

Usprkos zvaničnom hvalisanju, istina se nije mogla više skrivati: i kvantitativno i kvalitativno Sovjetski Savez je stagnirao. Umjesto da se nadmeće sa Sjedinjenim Državama, on se u najboljem slučaju održavao kao najrazvijenija zemlja među zemljama u razvoju - pa je čak i u toj kategoriji počeo da se suočava s potencijalnom prijetnjom da ga eventualno nadmaše u nekim kritičnim oblastima sve ambicioznije inovativne zemlje u razvoju, posebno Kina. To je bez sumnje bila gorka i mučna budućnost za upućenije pripadnike vladajuće sovjetske elite. Sovjetska vojna uprava, sasvim svjesna da savremeni rat postaje sve zavisniji od sposobnosti brzog usvajanja tehnoloških inovacija, morala je posebno da se zabrine.

Istorijski svjesnije pripadnike ruske elite je tadašnje stanje u Sovjetskom Savezu moralo neugodno podsjetiti na propadanje Rusije tokom posljednjih decenija prošlog vijeka. Godine 1815, odigravši presudnu ulogu u porazu Napoleona i sa carem Aleksejem I koji je trijumfalno ujahao u Pariz, Rusija je bila vojno najjača sila na svijetu. Ruska privreda je brzo napredovala u nekoliko narednih decenija, a postojala je i vjera u političke promjene. Pa ipak je došlo do postepene stagnacije. Između 1870. i 1890. godine, bruto nacionalni proizvod zapravo opada, Rusiju nadmašuju Velika Britanija i Njemačka, a Francuska i Habsburška Monarhija joj se približavaju. Dva skupa i neuvjerljiva lokalna rata - Krimski rat i vojni pohod na Bugarsku i Kavkaz - i gušenje Poljskog ustanka doprinijeli su drastičnom opadanju međunarodnog ugleda Rusije. Ubrzo potom, na površinu je izbilo revolucionarno vrenje, kao odraz sve većeg političkog i društvenog nezadovoljstva.

Sve se to može uporediti sa savremenim stanjem. Godine 1945, Staljin je zauzeo Berlin a Crvena armija je bila najveća vojna sila na svijetu. Do šezdesetih godina, sovjetske vođe su postale uvjerenе da će Sovjetski Savez biti takođe i vodeća svjetska ekonomska sila. Pa ipak je tokom sedamdesetih privreda stagnirala. Do 1990, Sovjetski Savez će pasti ne samo iza Sjedinjenih Država već i iza Zapadne Evrope i Japana. Neuspješan devetogodišnji rat u Avganistanu, rastući nemir u Istočnoj Evropi i ekonomske posljedice nedopustivo visokih izdataka vojnih snaga, doprinijeli su opštem osjećaju društvene nelagodnosti u zemlji i gubitku prestiža u inostranstvu.

Mada je bilo dovoljno loše već to što je bilo sve očitije da je Sovjetski Savez zaostao u ekonomskoj trci sa Sjedinjenim Državama, to je bila samo polovina priče. Još bolnije, a povezano sa sovjetskim geostrateškim poslovima, bilo je turobno predviđanje koje je 1988. godine objavila Komisija za cjelovitu dugoročnu strategiju Sjedinjenih Država da će se do 2010. godine u svjetskom ekonomskom poretku Sovjetski Savez vjerovatno naći na petom mjestu. Sjedinjene Države će i dalje biti prve. Poslije njih će slijediti Zapadna Evropa (koja vjerovatno još neće biti potpuno integrisana vojno-politička sila), Kina i Japan. Sovjetski Savez će biti na začelju - sa BNP-om koji će tada biti mnogo manji od polovine dohotka Sjedinjenih Država.

Osim toga, četiri vodeće sile će vjerovatno imati bolje odnose jedna sa drugom nego sa Sovjetskim Savezom. Kremlj se tako suočava s izgledima da bude geopolitički okružen potencijalno neprijateljskim a ekonomski moćnijim državama. Strateški, kao i ideološki, implikacije ovakve perspektive moraju da zaplaše bilo kog sovjetskog lidera, posebno one koji su zasnivali svoju moć na uvjerenju da je komunistička ideologija sadržala ključ za utopijsku budućnost.

Glava 4

PARADOKS REFORME

Svijest o neophodnosti promjena, reforme i većim inovacijama konačno je isplivala na površinu u politički značajnoj mjeri poslije Brežnjevljeve smrti 1982. godine. Ali je više od dvije decenije bilo upropašćeno. Posljedica toga je bila da je nasljeđe koje je trebalo prevazići naraslo i otežalo. Postojeći sovjetski sistem bio je tada okoštali proizvod tri usko povezane i ukrštene razvojne faze:

1. pod Lenjinom, one totalitarne partije usmjerene ka potpunoj rekonstrukciji društva;
2. pod Staljinom, one totalitarne države koja je imala potpuno podređeno društvo;
3. i pod Brežnjevom, one potpuno stagnirajuće države kojom je vladala korumpirana totalitarna partija.

Da bi se reformisao postojeći sistem bilo je neophodno napasti sva tri historijska sloja. Ipak, da bi se to izvelo, morao se preduzeti rizik da se uklone opasne institucije moći i da se izazove neprijateljstvo mentalno staljiniziranih segmenata sovjetskih masa. Bilo kakva reforma, da bi uspjela, prema tome, morala je biti vrlo postepena. Morao se skidati sloj po sloj, učvršćivati takav napredak, pažljivo, kako se ne bi istovremeno stvorio otpor svih postojećih subjektivnih i objektivnih prikrivenih interesa.

Najlakše je bilo napasti Brežnjevljevo nasljeđe, s njegovom ličnom korumpiranošću, društvenom stagnacijom i sve očitijom privrednom zaostalošću. Teže je bilo uhvatiti se u koštac sa staljinističkim nasljeđem, njegovim prikrivenim birokratskim interesima i ostacima odanosti nekih starijih sovjetskih građana. Najteže je bilo osporiti lenjinističko nasljeđe, koje je povezivalo sjećanje na naklonost prema Novoj ekonomskoj politici (NEP) sa samoproklamovanom tvrdnjom o jedinstvenoj historijskoj ulozi elitističke vodeće partije, što je vladajućoj eliti obezbjeđivalo historijski legitimitet.

Prvi napad je pokrenuo, ali samo za vrlo kratko vrijeme, Brežnjevlev neposredni nasljednik, Jurij Andropov. Do tada je gnušanje prema sveopštoj stagnaciji i korupciji postalo tako rasprostranjeno da su oni koji su ostali odani dvijema ranijim naslagama sovjetskog iskustva, lenjinističkom i staljinističkom, mogli da se udruže sa anti-brežnjevlevskim reformatorima u jedinstveni front. Na nesreću reformatora, Andropovljeva faza se brzo okončala iznenadnom smrću reformatorskog vođe 1984. godine. Na kratko, umirući sistem je doživio predah pod Konstantinom Černjenkom, kog je Brežnjev isprva priželjkivao za svog nasljednika. Ali do tada su prigušeni pritisci za obnovom - od kojih će barem jedan ogoliti najnoviji sloj sovjetskog iskustva - bili tako snažni da je Černjenkova smrt 1985. godine izba-cila u prvi plan novu i mnogo dinamičniju ličnost, čovjeka koji se jasno poistovjetio sa kratkim Andropovljevim međurazdobljem izjalo-vljenih reformi.

Mihail Gorbačov je došao na vlast sa nejasnim nalogom da ponovo pokrene sovjetski sistem. Još je manje bilo jasno koliko daleko je trebalo da sežu potrebne reforme i šta će služiti kao njihov historijski model. Još određenije, hoće li biti odbačen i staljinizam? I u ime čega? Ako je lenjinizam trebalo da bude uvažan kao protivotrov staljinizmu, koji bi glavni aspekt tog lenjinističkog iskustva trebalo prizvati? Da li bi to trebalo da bude NEP ili revitalizovana, militantna i ideološki motivisana partija? Praktično pitanje jeste da li bi staljinizam mogao da

bude odbačen ne samo historijski već takođe u postojećem obliku a da se na neki način ne uvredi stvarna suština i istinito nasljeđe lenjinizma?

Ipak se mora otvoreno reći - a pitanje je važno - da pojavljivanje Gorbačova nije bilo čudna igra slučaja. Njegov dolazak na vlast je predstavljao izbijanje na površinu nove stvarnosti u Sovjetskom Savezu, kako na objektivnom tako i na subjektivnom planu. Drugim riječima, ako ne on, tada bi se vrlo vjerovatno pojavio neki drugi sovjetski reformista kao vođa sredinom osamdesetih godina. Sovjetsko stanovništvo je, uprkos svim fizičkim lišavanjima i neprekidnoj indok-trinaciji, bilo početkom osamdesetih godina relativno obrazovano, čiji su obrazovaniji slojevi bili sasvim dobro upoznati sa stanjem u čitavom svijetu i manje podložni varljivim ideološkim uvjerenjima. Naročito među visokoobrazovanim ekonomistima, stručnjacima za svjetska pitanja, i njihovim kolegama u nekim sektorima partijske *nomenklature* okrenutijim inostranstvu, širila se svijest o rastućoj krizi koja je zahtijevala reforme koje bi, zauzvrat, mogle takođe da pruže odgovore na gore postavljena pitanja.

Gorbačovljeva glasovita kampanja *glasnost*, ili otvorenost, nije, a vjerovatno nije ni mogla, odmah da obezbijedi sveobuhvatni strateški odgovor na gore postavljena pitanja. Činilo se prije da kampanja *glasnost* napreduje preko više taktičkih etapa. U početku, kada je pokrenuta 1985. godine, ona je ponajviše obuhvatala izvještaje o zloupotrebama od strane državne birokratije, uključujući i do tada nedodirljivu policiju, i o gubicima i lošem rukovođenju u privrednom sektoru. Ubrzo potom, domet *glasnosti* se proširio da bi obuhvatio početke kritičkog oživljavanja prošlosti, usredsređujući se na neke najočitije nepravilnosti staljinističke ere. To nije, ipak, obuhvatilo potpuni napad na sistemsko nasljeđe ovog mračnog razdoblja, zato što je to moglo da povuče za sobom potencijalno destabilizujuće posljedice po strukturu političkog sistema u cjelini.

Ipak, mada isprva pomalo ograničenog djelokruga, kampanja *glasnost* je pokrenula snažne zahtjeve za reformom unutar ključnih sovjetskih gradskih centara. To je ovlastilo Gorbačova i njegove saradnike da prošire djelokrug kampanje da bi ona obuhvatila, do 1987. godine, sve veći i ambiciozniji program promjena usredsređenih prvenstveno na upravljanje i planiranje državne privrede. Označena kao *perestrojka*, ili preustrojstvo, kampanja je nastojala da iskoristi polet koji je pokrenula *glasnost* da podstakne i modernizuje stagnirajuću privrednu birokratiju i da oživi ekonomski napredak. Ali je to takođe iznijelo na površinu pitanje da li je prava reforma sovjetske privrede bila moguća bez značajnog uplitanja političkog sistema i bez otvaranja širom vrata duhovnoj slobodi.

Ključno pitanje koje je ostalo bez odgovora bilo je gdje povući granice reforme. Čak ni Gorbačov vjerovatno nije znao tačan odgovor, premda su neki njegovi komentari nagovještavali da je spreman da ide vrlo daleko. Pokazalo se da su njegove neusiljene i spontane opaske izgovorene na raznim sovjetskim skupovima imale dalekosežnije posljedice od zvanično pripremljenih govora upućenih vodećim komunističkim partijskim tijelima. Obraćajući se jednom skupu urednika masovnih medija i takozvanih stvaralačkih sindikata sredinom jula 1987, Gorbačov je spomenuo novu sovjetsku "političku kulturu" a upotreba te dvije riječi, posuđene iz zapadnjačke političke sociologije, bila je vrlo upadljiva. Podstičući sve jaču demokratizaciju, primijetio je Gorbačov, "mi sada, kako se čini, ponovo prolazimo kroz školu demokratije. Učimo. Naša politička kultura je još uvijek neprimjerena. Naš nivo rasprave je neprimjeren; naša sposobnost da uvažavamo stavove čak i naših prijatelja i drugova - čak je i ona neprimjerena."

Gorbavčovljev cilj da stvori novu političku kulturu bio je utoliko opasniji zato što "neprimjerenosti" koje nije odobravao nijesu bile samo lenjinističko-staljinističko nasljeđe. One su bile duboko ukorijenjene u ruskoj historiji. *Pisma iz Rusije* markiza Astolfa de Kistina, objavljena 1839. godine nakon njegove duže posjete toj zemlji, ukazuju na upadljivu povezanost između politika Rusije u devetnaestom vijeku i današnjeg Sovjetskog Saveza. De Kistin je bio

zapanjen prožimajućom ulogom državne birokratije koja “je utemeljena na nebitnim detaljima, aljkavosti i korupciji” i u kojoj “tajnost ima kontrolu nad svim”. On je opominjao da je “jedino područje u kom tiranija pokazuje inventivnost u sredstvima za učvršćenje njene vlasti” i da je “despotizam najgori kada navodno radi dobro,” zato što tada opravdava kroz svoje namjere najokrutnija djela, a zlo koje se tada shvata kao lijek ne zna za granice. Njegova procjena dostignuća režima mogla bi lako biti primjenjena na sovjetsko iskustvo: “Ne kažem da njihov politički sistem nije stvorio ništa dobro, već samo tvrdim da je plaćena previsoka cijena za njegova postignuća.”

De Kistin je takođe bio zapanjen ograničenjima nametnutim slobodoumlju i zloupotrebom istorije od strane onih koji imaju vlast. On je zapazio da je istorija “vlasništvo cara”, koji “predstavlja narodu takve istorijske istine koje odgovaraju trenutno preovlađujućim uvjerenjima.” Možda je najznačajniji njegov komentar da “Politički sistem u Rusiji ne bi mogao izdržati dvadeset godina slobodnog komuniciranja sa Zapadnom Evropom.”

Ne čudi, onda, što oblikovanje nove političke kulture u Sovjetskom Savezu, nakon pedeset godina neposrednog i posrednog državnog staljinizma i nakon sedamdeset godina partijskog lenjinizma, nužno zahtijeva veliki politički preokret. Gorbačov je tako stavio na znanje, u privatnom razgovoru vođenom u maju 1987. godine sa najvišim mađarskim partijskim liderom (koji je to ponovio sljedećeg dana ovom autoru), da je po njegovom mišljenju ukupno sovjetsko iskustvo od 1929. godine bilo pogrešno. Zaista, prema vrhovnom sovjetskom vođi, najmanje tri četvrtine sovjetske prakse je bilo ozloglašeno i moralo bi na neki način da bude odbačeno ili ispravljeno.

Vrlo je nesigurno da su se čak i Gorbačovljeve kolege iz Politbiroa s tim u potpunosti složile. Vjerovatno je većina njih instinktivno osjećala da lenjinizam nije bio jedina osnova njihovog legitimiteta već da je i bolji dio staljinističkog iskustva osigurao temelj njihove moći. Djelimično krpljenje staljinističkog sistema bilo je i prihvatljivo i čak smatrano za neophodno, ali opšte odbacivanje bi, strahovali su, moglo da destabilizuje sovjetski sistem u cjelini. Konsenzus po pitanju reformi bio je dakle relativno tanak. Bilo je vrlo osjetljivo razići se oko pitanja koliki dio staljinističkog nasljeđa bi mogao bezbjedno da se poništi, dok je pogubna lenjinistička tradicija ostala nedodirljiva poput svete krave.

Zaista, Lenjinizam je tako a ne reforma bio krajnji - ali skriveni - predmet spora među najvišim sovjetskim liderima. Na primjer, mnogo toga je prenošeno na Zapadu u vezi sa nepotvrđenim sukobom između reformatora Gorbačova i njegovog navodno konzervativnog i antireformističkog suparnika, Jegora Ligačeva, koji je do jeseni 1988. godine bio drugi čovjek Politbiroa a takođe i partijski sekretar. Mada se do toga dana, i uprkos *glasnosti*, skoro ništa nije znalo o internim raspravama unutar vrhovne uprave, bilo je sasvim jasno da je Ligačev istupao u ime onih sovjetskih vođa koji nijesu protiv reformi kao takvih, ali koji bi više voljeli da se one sprovedu na “lenjinistički način”, odozgo i u disciplinovanijem obliku kako se ne bi ugrozila efikasna partijska kontrola nad procesom.

Razliku između ova dva pristupa je najbolje sažeo Alexander Gelman, aktivni član filmske partijske organizacije, i sam oduševljeni sljedbenik Gorbačova, koji je izveo oštru razliku između koncepata “demokratizacije” i “liberalizacije”. Prema njegovim uticajnim riječima (kako je prenijela *Sovjetskaja kultura*, 9. aprila 1988):

Demokratizacija obezbjeđuje preraspodjelu moći, prava i sloboda, stvaranje brojnih nezavisnih struktura upravljanja i informisanja. A liberalizacija je očuvanje svih temelja administrativnog sistema, ali u blažoj formi. Liberalizacija je otvorena pesnica, ali je šaka ista i u

svakom momentu bi se ponovo mogla stisnuti u pesnicu. Liberalizacija samo spolja ponekad podsjeća na demokratizaciju, ali je to zapravo osnovna i nesnosna uzurpacija.

Čak i ako je pretjerana, navedena suprotnost između “demokratizujućeg” i samo “liberalizujućeg” lidera je u suštini tačna. Da bi uspio u ambijentu staljinističkog nasljeđa, prvi je sklon oštrijem raskidu sa prošlošću dok je drugi skloniji da istakne elemente kontinuiteta. Tako Ligačev, koji odstupa od svog kursa u glasovitom intervjuu za francuski dnevni list *L Mond* od 4. decembra 1987, da bi istakao da “Ja predsjedavam sastancima sekretarijata Centralnog komiteta i... organizujem njegov rad” i da “Gorbačov predsjedava sastancima Polit-biroa”, nije bio uzdržan u davanju pozitivnijeg suda o sovjetskoj prošlosti od onog koji je ponudio Gorbačov lično. Mada je uvijek isticao potrebu za reformama i potpuno podržavao program *perestrojke*, Ligačev je javno izjavljivao da je za njega čak i Brežnjevljeva era bila era “impresivnih” dostignuća. Kao što se izrazio, prema *Pravdi* od 27. avgusta 1987, “to je bilo nezaboravno vrijeme, tada se stvarno živio puni život... Upravo tu, u teškim uslovima, bili su iskovani istinski komunisti.” On je takode naglasio da “mi nikada nećemo napustiti put lenjinizma”, što je oštro doveo u vezu sa ukupnom “slavnom sedamdesetogodišnjom istorijom sovjetske vlasti”.

Konsenzus oko potrebe za reformom tako je predstavljao kompromis u odnosu na sadašnjost, prikrivajući važno neslaganje u odnosu na veći dio prošlosti. Taj kompromis je imao dvostruki efekat. S jedne strane, dozvolio je da kritike staljinističkog doba izbiju na površinu i da se šire. Sovjetsko iskustvo i sovjetski model su time još više diskreditovani širom svijeta. S druge strane, ovjekovječujući suštinski totalitaran karakter sistema kroz zadržavanje ne samo totalitarne partije lenjinističkog tipa, s njenim prisvajanjem jedinstvenog uvida u zakone istorije, već takođe i glavne institucije zvjerske države staljinističkog tipa, s njenom satirućom potčinjenošću društva, domet mogućih reformi je bio strogo ograničen. Sovjetski Savez je pri tom platio dvostruku cijenu. Nastavio je da gubi svoju ideološku privlačnost, ali nije kod kuće stekao najšire pravo da to nadoknadi preko istinske reforme sistema.

Zaostajanje kao stanje sistema, koje podstiče sve veći zaostatak za zapadnim svijetom, bilo je tako najvjerovatnija perspektiva za Sovjetski Savez, Gorbačovljeve napore, uprkos njegovoj među-narodnoj popularnosti. Da bi se izbjegla ta tmurna očekivanja potrebna je ne samo revolucija u političkoj kulturi već zaista temeljno i dalekosežno institucionalno odbacivanje dvogubog izvora aktuelne sovjetske dileme: i staljinizma i lenjinizma. Sve dok staljinizam ne bude propao a lenjinizam ne bude upadljivo oslabljen, sovjetska država će i dalje biti neman bez konstruktivnog društvenog sadržaja i bez idealizma ili istorijske vizije. Kao takva, ona bi produžila da bude u sukobu sa globalnim težnjama da se unaprijede prava pojedinca i nastavila bi da oskudijeva u neophodnim preduslovima za istinsku društvenu i tehnološku kreativnost.

Pa ipak svrsishodna politička istina jeste da bi uklanjanje staljinizma i slabljenje lenjinizma moglo da se izvrši, u najboljem slučaju, jedino u etapama, a kad je u pitanju osobito lenjinistička tradicija i vrlo pažljivo. Istinsko uklanjanje staljinizma bi zahtijevalo, iznad svega, razbijanje svemoćne državne birokratije i u privrednom i u društvenom području i značajnu dekolektivizaciju u poljoprivredi. Ovo su kolosalni zadaci, s obzirom na skrivenie interese vladajuće elite, da i ne pominjemo dugotrajnu rusku tradiciju prevlasti države nad društvom. Uz to, multinacionalni karakter sovjetske države je predstavljao posebnu komplikaciju, jer bi bilo kakva istinska destaljinizacija oživjela spektar sve istaknutijih nacionalističkih težnji među neruskim narodima, ugrožavajući i sam opstanak Sovjetskog Saveza.

Još je teže izaći na kraj s lenjinizmom. Prije svega, napad na staljinističko nasljeđe je lakše pokrenuti sa sadržajne lenjinističke osnove. Prizivanje “dobrog Lenjina” osigurava potrebnu ideološku legitimnost za ocrnjivanje Staljina. Što je više staljinistička era javno optužavana, to je

više lenjinističko razdoblje moralo biti idealizovano. Tako, bar iz valjanih taktičkih razloga, napad na staljinizam mora da se odvoji od bilo kakvog pokušaja da se revidira ili oslabi lenjinističko nasljeđe. To nasljeđe je, uostalom, obezbjeđivalo najpogodniju odskočnu dasku za opravdavanje antistaljinističkih reformi i za suprotstavljanje optužbi da takve akcije predstavljaju revizionističko zastranjenje. Posljedica je, međutim, bila povećanje uticaja lenjinizma na sovjetsku politiku.

Lenjinizam tako ostaje glavni u pogledu istorijskog legitimiteta vladajuće elite, racionalizujući njen zahtjev za vlašću. Svako njegovo odbacivanje bi bilo ravno kolektivnom psihološkom samoubistvu. Poslije toliko decenija, sovjetska komunistička elita ne bi mogla tako najednom da se redefiniše kao neka ruska varijanta zapadnjačke društvene demokratije, ponovo oživljena verzija nekadašnjih menjševika (koje je Lenjin porazio). Da to nije lak zadatak pokazalo je iskustvo nekih zapadnoevropskih komunista. Francuski komunisti, na primjer, koji bi imali mnogo razloga da to urade, nijesu do danas bili u stanju da izvedu takvu promjenu, iako djeluju u okruženju u kom preovlađuju demokratske tradicije.

Stoga, da budemo pravedni prema Gorbačovu, mora se reći da on u ovoj stvari nije imao mnogo izbora. Čak i sa djelimičnim odbacivanjem staljinizma, lenjinizam je bio sve što je ostalo od komunističkog iskustva u Sovjetskom Savezu. Odbaciti i staljinizam i lenjinizam značilo bi poricanje komunističke ere u cjelosti.

Od Gorbačova bi se teško moglo očekivati da utemelji svoj legitimitet na predboljševičkoj istoriji, ili da dosegne neke socijal-demokratske prethodnike. On dakle nije imao izbora sem da tvrdi da je *perestrojka* bila zasnovana na lenjinizmu, da su njeni korijeni u lenjinizmu i da predstavlja vjerodostojno oživljavanje lenjinizma. Ali postupajući tako, Gorbačov je na taj način revitalizovao sklonost vladajuće elite prema dogmatskoj grandioznoj simplifikaciji tijesno povezanoj sa komunističkim izdavanjem za jedinog tumača svake istine i sa komunističkom težnjom za potpunim prisvajanjem vlasti. To je, uostalom, bila suština lenjinizma, a ta suština je učinila staljinizam neminovnim.

Političke prepreke istinskoj *perestrojki* su tako ne samo ogromne već vjerovatno i nesavladive. Raskid sa lenjinističkim nasljeđem ne bi zahtijevao ništa manje od temeljne redifinicije prirode vladajuće partije, njene istorijske uloge i njenog legitimiteta. Zapravo, stvarni raskid bi zahtijevao odbacivanje glavne premise grandiozne simplifikacije, to jest da savršeni društveni sistem može biti oblikovan političkom odlukom kroz koju je društvo potčinjeno vrhovnoj državi koja djeluje kao sveznajući istorijski faktor. To bi zahtijevalo prihvatanje ideje da je veliki dio društvenih promjena slučajan, dvosmislen i često spontan, uz zaključak da društvena složenost ne može da se veže u ideološku ludačku košulju.

Da bi se odista raskinulo s prošlošću i oslobodila društvena kreativnost, mora doći do suočenja s lenjinističkim nasljeđem. Neki od Gorbačovljevih pristalica su bili voljni da odu tako daleko. U opojnoj atmosferi *glasnosti* sredinom 1988, ugledni mjesečnik *Novij Mir* je objavio u majskom broju članak u kom autor, V. Seljunjin, sasvim otvoreno optužuje Lenjina da je pokrenuo masovne represije kao navodno rješenje, prvo za političke a onda i za ekonomske probleme. Drugo sovjetsko glasilo, *Naš sovremenik*, otišao je još dalje, iznoseći aprila 1988. godine podatak da je više ljudi bilo ubijeno za vrijeme Lenjina nego pod Staljinom.

Ipak su to bila još uvijek usamljena gledišta. Vrhovne vođe, uključujući i Gorbačova, uvidjeli su da bi potpuno i otvoreno odbacivanje lenjinizma značilo oduzimanje legitimiteta i samom sovjetskom sistemu. Sovjetski reformatori su se tako suočili sa začaranim krugom istorije: prinuđeni da napadnu staljinizam na temelju revitalizovanog lenjinizma, oni su ponovo podsticali, vraćali legitimitet i tako produžavali život upravo ideološko-političkim snagama koje su neposredno vodile u staljinizam.

Izvodljiviji put kojim bi jednoga dana mogao da krene neki odvažniji sovjetski revizionistički vođa bio bi da redefiniše *smisao* lenjinizma tako da on počne da liči više na socijal-demokratiju nego na boljševizam. Neki Gorbačovljevi stavovi, koji povezuju Lenjina sa demokratijom, ukazivali su da je on krenuo u tom pravcu, a neki od njegovih najvatrenijih sljedbenika su izgleda počeli tome da utiru put javno ističući da je savremeno sovjetsko shvatanje marksizma-lenjinizma bilo izobličeno staljinističkom erom. Prema oštrim riječima Fjodora Burlackog u *Literaturnoj gazeti* od 20. aprila 1988. godine:

....vrlo je važno proučiti Staljinov koncept koji pravda izobličenje socijalizma. Naše ideje o marksizmu i lenjinizmu, o socijalizmu samom, ostavio nam je u baštinu sam Staljin. Od ranih tridesetih sistem obuke i obrazovanja se zasnivao na Staljinovim djelima *Pitanja lenjinizma*, *Kratki kurs iz istorije Jedinstvene Komunističke Partije (Boljševika)*, koje je on izdao, i djelu *Ekonomska pitanja socijalizma u SSSR-u*. Na jedan ili drugi način, svi savremeni priručnici o istoriji partije, političkoj ekonomiji, naučnom komunizmu i filozofiji, kao i većina teorijskih studija o društvenim naukama, vraćali su se ovim izvorima.

Ali takvo temeljno duhovno prestrojavanje, koje redefiniše Lenjina kao socijal-demokratu, sadrži očigledne opasnosti po monopol moći vladajuće partije. Partijska birokratija je zato riješena da se odupre svakom takvom redefinisaju njenih korijena. To, zauzvrat, znači da će Sovjetski Savez ostati podvrgnut vladavini dogmatske i društveno zagušljive organizacije koja insistira na monopolu političke moći u vijeku u kom su stvaralaštvo i pluralizam postali uzajamno zavisni. To će ostati u nadležnosti partije privržene lenjinističkom načelu vrhovne istine koju jedino ona sagledava i ima pravo i moć da je nametne društvu.

U suštini, sovjetsko vođstvo se našlo pred neizbježnim istorijskim paradoksom. Da bi obnovio svjetski ugled komunizma, Sovjetski Savez je morao da odbaci najveći dio sopstvene komunističke prošlosti, i doktrinu i praksu. Tokom dvadesetih godina, za najveći dio slobodnog svijeta, činilo se da komunistički experiment u Sovjetskom Savezu budi nadu u budućnost. Tokom tridesetih, izgledalo je da se ta budućnost gradi. Nakon rata, pa čak i tokom šezdesetih, on je djelovao kao trajna budućnost. Ipak je na samom izmaku ovoga vijeka, Sovjetski Savez dospio dotle da bude smatran za ideološki neprivlačan primjer zaustavljenog društvenog i ekonomskog razvoja.

Za slobodni svijet, sovjetsko iskustvo, koje nije više bilo ikona, od sada neće biti oponašano već izbjegavano. Kao posljedica toga, komunizam više nije praktični uzor na koji se treba ugledati.

DIO II

SOVJETSKI RASKOL

“*Perestrojka* je naša posljednja šansa”, rekao je strogo Mihail Gorbačov 8. januara 1988. “Ako stanemo, to će biti naš kraj.” Njegove proročke riječi, izgovorene na sastanku s urednicima sovjetskih medija, dalje su kružile, sa posebnim naglaskom u *Moskovskim novostima* i prekomjernim citiranjem unutar sovjetske elite.

Kakva suprotnost u odnosu na bujni optimizam njegovog prethodnika, Nikite Hruščova, kome je trideset godina ranije tema govora takođe bila sovjetska budućnost. Stalno iznova, Hruščov je iznosio viziju trijumfalnog socijalističkog Sovjetskog Saveza koji samo što nije zakoračio u komunizam kao vodeća ekonomska sila svijeta: “U periodu od, recimo, pet godina počev od 1965, nivo proizvodnje po glavi stanovnika Sjedinjenih Država biće dostignut i nadmašen. Tako će, za to vrijeme, možda i prije, SSSR zauzeti prvo mjesto u svijetu i u apsolutnom obimu proizvodnje i po glavi stanovnika, što će obezbijediti najviši životni standard u svijetu.” Tako se Hruščov hvalisao, 14. novembra 1958. godine, pred klasom diplomaca sovjetskih vojnih akademija.

Nije to bilo prazno hvalisanje ili ispad pojedinca. Ta pompezna tvrdnja je neprekidno ponavljana u učestalim izvještajima o “veličanstvenom programu privredne izgradnje” koji će Sovjetskom Savezu obezbijediti ekonomski primat u svijetu u relativno bliskoj budućnosti. Zaista, kao što je prethodno pomenuto, ta prognoza je već bila unesena u zvanični program sovjetske Komunističke partije, usvojen 1961. godine, koji je takođe obećavao da će sadašnja sovjetska generacija odista živjeti u blaženom razdoblju pravog komunizma.

Trideset godina kasnije, istorijsko nespokoјstvo je dominiralo nazorima novog sovjetskog Generalnog sekretara i njegovih neposrednih saradnika. Oni nijesu mogli da pobjegnu od deprimirajuće činjenice da se raskorak sa nekadašnjim kapitalističkim suparnikom ne samo povećao na štetu Sovjetskog Saveza, već i da će ga druge velesile vjerovatno preteći u naredne dvije ili tri decenije. Japan je to već postigao. Bilo je prilično loše po globalni prestiž Sovjetskog Saveza što je čitav svijet znao za njegovo posruće. Ne čudi što je Gorbačov prizivao sablast komunističkog kraja u nastojanju da podstakne sovjetsku elitu na krajnje ozbiljnu obnovu njihovog sistema.

Nasuprot široko rasprostranjenim zapadnim spekulacijama da je sovjetski Politbiro podijeljen na “reformatore” koji su za promjene i “reakcionare” privržene status quo-u, većina vrhovnih sovjetskih lidera je prihvatila sredinom osamdesetih godina potrebu za obnovom - za *perestrojkom* sovjetskog sistema - kao nuždu. Istinska opozicija je bila koncentrisana više među raznim republičkim i pokrajinskim prvim sekretarima ušančenim u svojim povlašćenim feudima i nedostajali su joj upravo u punoj mjeri globalni pogledi na budućnost ljudi iz Kremlja. Na vrhu, rasprave su usredsređene na to kako sprovesti reforme, kako odrediti njihov domet i u kojoj mjeri neposredno uključiti sovjetsku javnost u procese kroz osmišljene novinske kampanje. Neki najviši sovjetski lideri su očigledno bili skloni opreznijem sprovođenju procesa, upravljanim odozgo prema dolje, u kojima bi nadzor nad društveno-ekonomskom obnovom ostao čvrsto u rukama vladajuće partije. Ali su se oni takođe slagali da su korjenite promjene bile potrebne da bi

se izbjegao katastrofalni pad u sovjetskim očekivanjima. Da upotrijebimo terminologiju navedenu u prethodnom poglavlju, oni su bili “liberali” ali ne “demokrate”.

Gorbačov je zastupao drukčiju taktiku, javno predvodeći kampanju za reformu a na djelu tako promišljeno nastojeći da pokrene društvene pritiske odozdo u korist toga. To je bio taktički smisao kampanje *glasnost*, koja je podstakla ništa manje nego široku nacionalnu raspravu o sovjetskoj sadašnjosti i prošlosti. Tokom te rasprave, stvari nekada smatrane za svetinje bile su javno sknavljene; pitanja davno gurnuta pod tepih, javno su izložena; privid jednoglasnosti u zemlji je narušen; a u očima nekih ljudi čak je i budućnost sistema dovedena u pitanje. Mnogi učesnici u toj raspravi - koja je kulminirala na Devetnaestoj vanrednoj partijskoj konferenciji u junu 1988. godine - počeli su da koriste izraze koji bi nekoliko godina ranije bili osuđeni kao krajnji revizionizam i veoma veliki ideološki napad na vladajuću partiju, kojom se tokom čitavog njenog funkcionisanja rukovodilo strogo pravovjernošću. Prividni konsenzus zemlje se raspao na komadiće usled javne ogorčenosti zbog velikog broja međusobno povezanih spornih pitanja koja su kolektivno prijetila da eskaliraju u žestok politički sukob. Kao posljedica toga, totalitarni Sovjetski Savez je sve više postajao nepostojani sovjetski “razvez”*.

---

*Igra riječi (engl. **union** – **disunion**), čiji je ekvivalent kod nas savez.- razvez.

Glava 5

OD VIZIJE DO REVIZIONIZMA

Ništa nije dramatičnije prikazalo ovu novu i dinamičnu stvarnost od zapanjujuće činjenice da se tokom tog procesa novi sovjetski lider, Mihail Gorbačov, preobratio u revizionistu. U kratkom razmaku od tri godine, njegova retorika i ponašanje su se promijenili od zagovornika reformi za oživljavanje privrede do propagatora temeljnijih revizija, ne samo ekonomske strukture, već i sistema ideoloških osnova i u izvjesnoj mjeri čak i njegovih političkih procesa. Ovaj preobražaj je bio dokaz i za njegovo sve veće uvažavanje dubine sovjetske krize i za njegovu duhovnu neustrašivost. Ali to je takođe nagovijestilo vjerovatnost produženog i zaista raskolničkog političkog sukoba oko upravljanja komunističke partije budućnošću Sovjetskog Saveza. To je čak ukazivalo na mogućnost da bi monopolska kontrola nad društvom mogla jednoga dana izmaći iz ruku partije.

Pojam “revizionizam” je imao dugu i mučnu istoriju u sovjetskom marksističko-lenjinističkom pokretu. U sovjetskom političkom rječniku, termin je dobio posebno pogrđno značenje. Godinama se odnosio na one koji su navodno skrenuli od temeljnih načela partijskog učenja, upadljivo u pravcu vrlo pogubne socijal-demokratije koju je Lenjin toliko mrzio a Staljin toliko želio da iskorijeni. Lenjinističko nasljeđe je iskazivalo posebno neprijateljski stav prema socijal-demokratskim idejama, sa njihovim isticanjem istinske demokratije, otvorenosti, učestvovanja naroda u donošenju odluka, tolerancije prema suprotnim gledištima, pa čak i obaveznom nadmetanju za vlast unutar samog socijal-demokratskog pokreta. Lenjin i njegovi sljedbenici odbacivali su ovakve ideje kao ispoljavanja “sitno-buržoaskih” sklonosti, za koje se govorilo da nemaju ničeg zajedničkog s potrebom proletarijata za disciplinovanom partijom profesionalnih revolucionara. Nakon 1917. godine, ova partija postaje ne samo partija profesionalaca već takođe trajnih vladara tog proletarijata.

Lenjinov boljševizam je odgajan u borbi protiv socijal-demokratije menjševika, koji su kasnije bili fizički likvidirani odmah nakon preuzimanja vlasti od strane boljševika. Staljin je nastavio tu borbu, etiketirajući kao socijal-demokratske revizioniste neke od svojih glavnih rivala u borbi za vlast i koristeći takvo doktrinarno izopštenje kao opravdanje za njihovu fizičku likvidaciju. Poslije Drugog svjetskog rata, kada se sovjetska sfera uticaja proširila na Istočnu Evropu, Staljin je žigosao socijal-demokratiju ništa manje nego kao dobrovoljno oruđe zapadnog imperijalizma i učinio ga objektom njegove posebne odmazde. Doista, tokom sovjetske istorije, izazov od socijal-demokratske ljevice je tretiran sa posebnom ozbiljnošću, ne samo zato što su marksistički prethodnici djelimično i na njima svojstven način nastojali da ga pretvore u jeres, već i zbog svjesnosti sovjetskih vođa da socijal-demokratska platforma govori jezikom i koristi simboliku koja potencijalno može imati veliku privlačnost za mase potčinjene komunističkoj političkoj kontroli.

Sovjetsko neprijateljstvo je bilo posebno izraženo prema bilo kakvom ispoljavanju revizionizma unutar rukovodstava vladajućih komunističkih partija. Jugoslovenska izdaja, a naročito Titovo eksperimentisanje sa različitim oblicima radničkih savjeta, bilo je označeno kao osobito neprijateljska manifestacija revizionizma, strana duhu marksizma-lenjinizma. Ta osuda je jako ubrzala krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina velik broj montiranih sudskih procesa u Istočnoj Evropi, čijim je žrtvama uvijek zajedno suđeno kao revizionistima, izdajnicima i zapadnjačkim špijunima.

Svojedobno, sljedbenike nacionalističkih i antistaljinističkih ustanaka iz 1956. godine, i u Poljskoj i u Mađarskoj, Moskva je optužila za revizionizam Imre Nađa, mađarskog vođu likvidiranog 1958. godine zbog pokušaja stvaranja neutralne i u suštini socijal-demokratske Mađarske, i Vladislava Gomulku, nacionalizmu sklonog poljskog komunističkog lidera. Kremlj je prema Gomulki bio posebno sumnjičav zato što je, da bi nekako konsolidovao autonomniji poljski komunistički režim, Gomulka bio spreman na kompromis sa seljaštvom, ukidanjem omrznutog sistema kolektivizacije, i sa katoličkom crkvom, neminovno pri tom slabeći partijsku kontrolu nad ideološkom indoktrinacijom. Mada se Kremlj na kraju sporazumio s Gomulkom lično pa je pružio škrtu podršku njegovom režimu, nastavio je da motri s velikom zabrinutošću na razvoj unutrašnjih prilika u Poljskoj. Tokom kasnih pedesetih godina, sovjetska štampa je vodila upornu kampanju protiv svih manifestacija revizionizma u Poljskoj, vidjeći u tome potencijalnu opasnost od preporoda omrznute socijal-demokratije.

Sovjetska opsjednutost revizionizmom doživjela je vrhunac za vrijeme Praškog proljeća 1968. godine. Ideje koje je zastupalo novo čehoslovačko komunističko rukovodstvo, naročito Prvi sekretar Aleksandar Dubček, iznesene u istorijski značajnom partijskom "Akcionom programu" bile su žigosane s izuzetnom žestinom od strane sovjetskog rukovodstva. Program koji je pozivao na demokratizaciju čehoslovačkog političkog života, na decentralizaciju privrede, na ideološku otvorenost, kao i na puno raskrinkavanje staljinističkih zločina, bio je osuđen od strane Moskve kao "desničarski revizionizam" koji utire put "povratku u kapitalizam i izlasku iz Varšavskog pakta." Brežnjevljeva vojna intervencija, koja je uklonila Dubčeka i njegove saradnike sa vlasti, bila je logičan završetak toga.

Ipak su paralele između izvjesnih Gorbačovljevih shvatanja s kraja osamdesetih godina i onih koja su zastupali revizionisti a koja su tako prokleta osudili njihovi vlastiti prethodnici u Kremlju bile očite. Dakako, one nijesu izašle na vidjelo najednom. Mada je preuzimao vlast u vrijeme kad su on i njegove kolege iz Politbira dijelile mišljenje da se s reformama sovjetskog sistema odavno kasni, Gorbačov se najprije usredsredio na racionalizaciju i modernizaciju sovjetske privrede. Da li zbog neopreznosti ili možda zato što je osjećao da bi privredna proizvodnja mogla biti znatno unaprijeđena poboljšanjem ekonomskog rukovođenja i planiranja, on je usmjerio početni pritisak svog javnog istupanja ka otklanjanju problema gubitaka, slabog rukovođenja, neodgovarajuće kontrole kvaliteta, slabljenja radne discipline, alkoholizma i nesavjesnog odnosa prema poslu. Sticao se utisak da je u početku njegov uzor za Sovjetski Savez bila Istočna Njemačka, sa svojim produktivnim, disciplinovanim i tehnološki naprednim komunističkim sistemom.

Bez sumnje ozlojeđen, Gorbačov je ubrzo spoznao da Rusi nijesu bili Prusi, da se njegova vizija Sovjetskog Saveza kao bogate Istočne Njemačke neće ostvariti. Morao je da se suoči s činjenicom da su problemi koji su se ispriječili pred njim bili kulturno dublje usađeni i sistemski dublje ukorijenjeni. Zaista, Gorbačovljev proces spoznaje, koncentrisan u relativno kratak vremenski period od dvije godine, doveo ga je do saznanja da bi bilo kakva uspješna reforma u Sovjetskom Savezu takođe zahtijevala dalekosežne promjene u opštem gledanju na stvari - "političkoj kulturi" društva - pa čak i u karakteru samog političkog sistema.

Do zaokreta je došlo u junu 1988. godine na Devetnaestoj vanrednoj partijskoj konferenciji. U svom govoru prilikom otvaranja, Gorbačov je uzdigao važnost političke reforme nad preustrojtstvom privrede: "Suočavamo se sa veoma zamršenim pitanjima? Ali koje od njih je ono ključno? Kako to (Centralni komitet sovjetske Komunističke partije) uviđa, ključno pitanje je reforma našeg političkog sistema." Jedino nakon političkih reformi mogle bi privredne reforme postići "uspjeh" u smislu da bi Sovjetski Savez iskreno mogao da teži životnom standardu uporedivom sa naprednijim društvima u svijetu, tehnološkom nivou dovoljnom da omogući

Sovjetskom Savezu da se politički i vojno takmiči sa Zapadom i kvalitetu života koji bi opravdao dugogodišnje ideološke tvrdnje tako pompezno izricane u ime sovjetskog "socijalizma". Stiče se utisak da je sredinom 1988. godine Gorbačov gledao na Mađarsku kao na inspiraciju.

U pomjeranju nagaska sa ekonomije na politiku, Gorbačov je do 1987. godine prihvatio pristup u kom je sveobuhvatna reforma odozgo - *perestrojka* - trebalo da bude pojačana pa čak i promišljeno podstaknuta odozdo - od famozne *glasnosti*. Kasnije je bilo predviđeno da se podstakne dalekosežna *demokratizacija* sovjetskog sistema uopšte. Važno je zapaziti da je uz značajno udaljavanje od tradicionalnog lenjinističkog isticanja potpune kontrole odozgo, *glasnost* i *demokratizacija* trebalo da vode preustrojstvo naprijed, preobražavajući tokom tog procesa i samu prirodu sistema. Kao što je zapazio u svom govoru na vanrednoj partijskoj konferenciji, koreći one koji su očekivali reforme odozgo na dole i ohrabrujući one koji su nastojali da podstaknu pritisak odozdo na gore: "Već su ljudi rekli i napisali na raznim mjestima da ih *perestrojka* još nije dosegla; oni pitaju kad će se to dogoditi. Ali *perestrojka* nije dar s neba - umjesto što čekaju da im ona odnekud bude donesena, nju moraju donijeti sami ti ljudi u svoj grad ili selo, u svoj radni kolektiv." Drugim riječima, ne samo "liberalizacija" sistema već i njegova "demokratizacija" je bila potrebna da se pokrene točak reforme.

Postupajući tako, Gorbačov je sigurno subjektivno osjećao da djeluje kao istinski lenjinist, vraćajući svoju partiju njenim doktrinarnim temeljima i oslobađajući je pogubnog očuvanja staljinističke tradicije. Ali je Gorbačov očigledno bio prisiljen da artikuliše i propagira ovaj ambiciozniji, sveobuhvatniji i društveno dinamičniji pristup postajući svjestan da ništa manje ne bi mogao uraditi. On mora da je osjetio da bi ga dalje oslanjanje na tradicionalna lenjinistička načela, da bi samo kontrola odozgo mogla da dovede do društvenih promjena odozdo, osudilo na poraz od strane još uvijek elastičnih staljinističkih struktura moći i privilegija. To ga je prisililo da prihvati pristup zbog kog su ga u pravovjernom sovjetskom gledanju na stvari mogli žigosati kao revizionistu.

Važno je zapaziti da su revizionistički prizvuci sve naglašeniji u njegovim spontanim javnim izjavama nego zvaničnim govorima koje je prethodno kolektivno odobrio politbiro. To je pružalo značajan oslonac Gorbačovljevom ličnom poimanju problema. U svakom slučaju, teme koje je Gorbačov isticao i spontano i zvanično podsjećale su u određenom pogledu na one koje je prethodnih godina naglašavao Dubček, da i ne pominjemo doktrinarno mnogo opreznije revizije Gomulke ili Tita. O tome se glasno govorilo s očajanjem strogo u skladu sa zvanično propisanim optimizmom u vezi s "neminovnim" trijumfom socijalizma. Više nego jednom, Gorbačov je o tome govorio skoro zloslutnim tonom. Upozoravao je vlastiti Centralni komitet, 18. februara 1988. godine, da je "glavna stvar, drugovi, demokratizacija... Tokom nove etape obnove partija može da učvrsti svoju istaknutu, vodeću ulogu i da nadahne mase samo primjenom demokratskih metoda... Bez pretjerivanja, danas sve od toga zavisi."

Ton hitnosti je postao čest refren. Gorbačov će stalno iznova podsjećati svoje slušaoce da vrijeme ističe, da do promjena mora doći odmah i da moraju biti sveobuhvatne. Narodu na Lenjingradskim ulicama je izvikivao, oktobra 1987, "ima već dvije godine kako se mi, skupa s vama, savjetujemo, razgovaramo, raspravljamo i razmišljamo kako da pronađemo valjan odgovor na ova pitanja koja nam je sam život postavio. Šta mora da se učini? Sada ćemo prestati s tim. Sada čitavo društvo mora da se promijeni na ovim načelima: demokratija, u upravljanju privredom, i u ukupnoj moralnoj atmosferi života u našem društvu. Sve se mora promijeniti!" Svom Centralnom komitetu se žalio da se "u praksi često može naići na negativnu reakciju na tu inicijativu, na odbacivanje inicijative. Uz to, u mnogim slučajevima nije učinjen napor da se shvati šta se zapravo predlaže, a namjerno su traženi izgovori da se pokretač inicijative zaustavi.

To je još uvijek široko rasprostranjena pojava.” I nestrpljivo je upozoravao: “Više ne možemo da tolerišemo ovakvo stanje stvari. Inače će se naša obnova izjaloviti.”

Ponovo u Lenjingradu, gradu s osobitom boljševičkom zanesenošću, Gorbačov je tražio podršku naroda za drugu - ambiciozniju - političku etapu *perestrojke* koja bi obuhvatila znatnu demokratizaciju institucija. Svojim slušaocima je rekao da je “neophodna druga, odlučujuća etapa, tako da se stvarno ne zaglibimo u riječima i odlukama. Tako je bilo, tako je to bilo u prošlosti, drugovi. To je lekcija, gorka lekcija iz prošlosti. Započeli smo mnogo toga i započeli kako treba, a onda je to puklo. Ako sada pukne, gubici u zemlji će biti ogromni. Ne bismo to smjeli da dopustimo i siguran sam da nećemo. Takvo je raspoloženje u narodu. Mi se ne igramo preustrojstva. Sudbina zemlje i život naroda zalog su preustrojstva.”

Ali prijem je bio šaren. Zanos njegovih pristalica, naročito u raznim institucijama i među moskovskom inteligencijom, bio je ublažen naglašenom hladnoćom među birokratijom i partijskom *nomenklaturom*. Nagoviještaj široko rasprostranjenog skepticizma među partijskim ušančenim zvaničnicima bio je u činjenici da je Gorbačov morao da naznači a onda frontalno da napadne tradicionalni argument elite: “Nadajmo se da demokratija ne vodi u kaos.” On se branio od takve kritike potencijalno iritirajućom tvrdnjom da su partijski zvaničnici koji izražavaju takav strah “uzrujani zbog vlastitih sebičnih interesa.”

Što je još karakterističnije, kako je izvještavala *Pravda* od 19. februara 1988, Gorbačov je morao da potvrdi tokom rasprave sa svojim kritičarima da je njegov program prećutno napadan za smrtni grijeh, ništa manje nego revizionizam koji je zastupao sam generalni sekretar partije! Njegovo pobijanje je pokazalo da optužba nije bila beznačajna: “Možemo vidjeti da su neki ljudi zbunjeni, pitajući se da ne skrećemo sa socijalističkih pozicija... i da ne *revidiramo* samo marksističko-lenjinističko učenje. Ne čudi što su se ‘branioci’ marksizma-lenjinizma već pojavili skupa s onima što oplakuju socijalizam, koji vjeruju da su i marksizam-lenjinizam i socijalizam *ugroženi*.” (kurziv je dodat)

Instiktivni strah od demokratije među partijskim birokratama bio je pojačan široko rasprostranjenim sumnjama da je Gorbačov, u svojim akcijama za javnu podršku sveobuhvatnoj *perestrojki*, namjerno ili nenamjerno podsticao antibirokratska raspoloženja u masama. Optužba je u određenoj mjeri bila istinita. Da bi nadvladao otpor promjenama, sovjetski lider je morao da dokazuje da institucionalna pasivnost i nevoljnost prema eksperimentisanju kočje proces preustrojstva. Osim toga, da bi širio stvarne vrijednosti istinske demokratizacije, Gorbačov je morao da se obrati populističkim parolama, ističući potrebu da ljudi preuzmu odgovornost za vlastitu dobrobit, da postanu aktivniji učesnici u društvenom i političkom životu zemlje. Sve to je neizbježno vaskrslo avet generalnog sekretara koji agituje u masama protiv vlastitih partijskih kadrova.

Gorbačov je takođe pokazao osjetljivost prema tim strepnjama, potvrđujući pri tom isto tako njihovo postojanje. Više nego jednom, on je napuštao svoj put da bi pokušao da bude uvjerljiv, da uništi zastrašujuću sablast nečeg što je čak nalik sovjetskoj verziji kineske Kulturne revolucije što proždire partijske kadrove na podsticaj samog vrhovnog vođe. Na primjer, 13. oktobra 1987, on je rekao: “Proces preustrojstva i razvoja socijalizma zahtijeva talentovane, visoko moralne kadrove koji su potpuno predani ideji revolucionarne obnove društva i koji su bliski narodu... Kada sam ovako postavio stvar, nijesam uopšte htio da to bude shvaćeno kao poziv - kao što je jednom bio slučaj u godinama *Kulturne revolucije u Kini* - da se otvori paljba na funkcionere. Ne, ne, drugovi...” (kurziv je dodat). Drugom prilikom, kada je govorio o potrebi da se zamijene ravnodušni činovnici, Gorbačov je odmah dodao: “Ovakav pristup uopšte ne znači nepošto-vanje prema kadrovima, jer naši kadrovi, naša inteligencija talentovani su ljudi i trebalo bi ih njegovati.”

Usprkos ovim umirenjima, takođe je vrijedno pomena da je Gorbačov redovno povezivao svoje veličanje partijskih kadrova sa upozorenjem da su zamjenjivi ako nijesu u stanju da se prilagode duhu novog vremena. U skoro svakoj prilici, njegovo veličanje posebne pa čak i jedinstvene uloge "lenjinističkih kadrova" bilo je povezano s upozorenjima da pasivnost i nedostatak novih ideja neće biti tolerisani. Kao što je to sam rekao u jednom od svojih spontanih tumačenja uličnoj svetini: "Postoje ljudi u našoj zemlji koji će ili morati da promijene svoj odnos prema stvarima i ljudima ili će morati da ustupe svoje mjesto drugima."

Dok je pokušavao da se zaogrne plaštom lenjinizma, Gorbačov je zapravo utvrđivao poziciju koja je zasigurno izazivala komešanje među pravovjernima. Njegova pozivanja na javnu raspravu teško da bi mogla biti umirujuća za partijsko činovništvo, ogrezlo u lenjinističkom uvjerenju da je partija jedini čuvar doktrinarne istine. Njegova do u tančine razrađena pravila su bila upravo na taj način uznemiravajuća, mada manje doktrinarno revizionistička. Njegova knjiga, *Perestrojka*, zbornik koji su po svoj prilici priredili njegovi istomišljenici i pristalice, ali koji je očito obuhvatao dosta tekstova samog Gorbačova, sadržala je optužnicu aktuelne i prošle sovjetske stvarnosti. Mada je Gorbačov predano ponavljao standardna lenjinistička načela, njegov slučaj je povremeno podsjećao na argumente koje je ranije iznosilo više istočnoevropskih komunističkih lidera i teoretičara koje je zbog toga Kremlj osudio kao revizioniste.

Pravovjerniji sovjetski lideri mora da su bili posebno uznemireni zbog izvjesnog preklapanja između Gorbačovljeve knjige i Dubčekovog čehoslovačkog "Akcionog programa" iz 1968. godine. Istini za volju, sovjetski lider je štutio svoje ideološke bokove stalno naglašavajući da mu je namjera da vrati istinska lenjinistička načela i da ne sprema ni na koji način slabljenje vodeće uloge partije ili srodnog načela demokratskog centralizma. Razlike između Gorbačovljevog i Dubčekovog programa su bile naročito izražene kad je bila riječ o definisanju onoga što bi demokratija trebalo da znači u praksi: Dubček je bio spreman da prihvati glasačku kutiju dok je Gorbačovljeva verzija bila ograničena u suštini na kutiju za predloge. Dubčekova demokratizacija je uključivala prekid komunističkog monopola nad političkom moći, dok je Gorbačov zagovarao partiju pristupačniju za želje naroda. Ipak, oba dokumenta su u suštini žigosala dotadašnju staljinističku praksu i prioritete privrede, uključujući njeno prenamaglašavanje sveobuhvatnog razvoja. Oni su iznosili na zao glas društvenu stagnaciju i moralnu korupciju. Oba su takođe pozivala na društvenu obnovu putem veće demokratizacije i otvorenije rasprave.

Izbjegavajući da to kaže tako direktno, Gorbačov je - poput ranijih istočno-evropskih revizionista - zapravo osporavao sam koncept doktrinarne nepogrješivosti partije. Ideja da ispravna politika treba da proizađe i iz rasprave i iz prakse, da u raspravi treba da učestvuju svi a ne samo članovi partije, pogađala je direktno uvjerenje da doktrina, samo onakva kakva je određena odozgo, u suštini vodi u akciju. Koncept *demokratizacije*, čak i ako sasvim ne zadovoljava zapadnjačku demokratsku predstavu o istinskom političkom izboru, na sličan način je ugrožavao marksističko-lenjinističko zdanje moći. Da ponovimo, ni u jednom slučaju Gorbačov nije prihvatio, ili čak nagovijestio usvajanje zapadnjačke demokratije. Ali je ponor koji razdvaja sovjetsku stvarnost od takve demokratije postao tako dubok da je čak i bojažljiv iskorak u pravcu ove posljednje - mnogo bojažljiviji od onih koje su zastupali istočnoevropski revizionisti - predstavljao veliko odstupanje od ustanovljene sovjetske prakse.

Gorbačovljevo postepeno preobraćanje na revizionizam je takođe doticalo više drugih pitanja bitnih za ustanovljenu sovjetsku doktrinu. Zbog efikasnosti i produktivnosti, on je bio sklon da se obruši na osveštali koncept uravnilovke. Kao što je bez okolišenja iznio na sastanku centralnog komiteta partije u februaru 1988. godine: "U osnovi, nivelisanje zarada je imalo razoran uticaj ne samo na ekonomiju već i na moral ljudi i njihov ukupni način razmišljanja i djelanja. Ono umanjuje uticaj savjesti, kreativnost u radu, slabi disciplinu, razara interesovanje za

usavršavanjem i šteti takmičarskom radnom duhu. Moramo otvoreno reći da je ta uravnilovka odraz sitno-buržoaskih nazora koji nemaju ničeg zajedničkog s marksizmom-lenjinizmom ili naučnim socijalizmom.” Gorbačov je, zapravo, rekao da će buduće razlike u zaradama utemeljene na produktivnosti biti pravi izraz istinske jednakosti, načela koja bi mnogi američki industrijalci iz pre-sindikalnog doba iskreno podržali.

Na kraju, ali ne i manje važno, njegovo neposredno vezivanje institucionalnih privrednih reformi odozgo sa političkom demo-kratizacijom koja proizvodi društvene pritiske odozdo neizbježno je predstavljalo opasnost po slabljenje partijskog monopola nad upravljanjem društvenim promjenama. Nastojanje da se stvori nova politička kultura u Sovjetskom Savezu, u kojoj bi ljudi pomagali partiji da djelotvornije upravlja, barem je otvorilo vrata javnim raspravama - kao u televizijskim debatama na Vanrednoj partijskoj konferenciji u junu 1988. godine - koje uopšte nijesu odgovarale utvrđenim formama sovjetskog javnog života, ravne nekim manifestacijama otvorenog političkog neslaganja i možda neslućene društvene pobune. A sve to je, da upotrijebimo marksističku terminologiju, “objektivno” bio revizionizam.

Implikacije s obzirom na revizionizam generalnog sekretara u Kremlju su bile značajne. To nije samo raspirilo žučnu i intenzivnu raspravu unutar Sovjetskog Saveza o skoro svim aspektima sovjetskog života. To je isto tako dovelo do oživljavanja i intenziviranja dalekosežnijeg istočnoevropskog revizionizma, lišivši pri tom Kremlj ideološke katedre s koje bi mogao da izopštava jeretike. To je nametalo posebno veliku opasnost od raspada zajedničkog jezgra marksističko-lenjinističkih načela svjetskog komunizma. Ukratko, čak je i umjereni revizionizam u Moskvi morao da ubrza političku dezintegraciju i doktrinarno pomračenje komunizma kao značajne istorijske pojave.

Glava 6

DESET POKRETAČKIH SILA RASKOLA

Malo je vjerovatno da je Gorbačov ikada čitao britka *Pisma iz Rusije* markiza de Kistina, u kojima on opisuje svoju posjetu toj zemlji prije vijek i po. Ako jeste, mogao je da se divi pronicljivosti ovog Francuza koji primjećuje, “Kada učutkani ruski narod konačno povrati (svoju) slobodu govora, čuće se toliko protesta da će začuđeni svijet pomisliti da se vratilo vrijeme Vavilonske kule.”

Zaista, Sovjetski Savez je krajem osamdesetih godina počinjao da zvuči poput mitske kule. Po skoro svakom značajnijem pitanju, u mnogim krajevima zemlje, napredovale su dalekosežne i čak potencijalno eksplozivne rasprave. Neke su se održavale u zvanično kontrolisanim medijima; neke su izbile na površinu u novonastalim kvazi-tajnim disidentskim glasilima; a neke su se odvijale bukvalno na ulicama, na javnim skupovima ili čak u žestokim protestnim demonstracijama.

Svrha i bit unutrašnjih sovjetskih rasprava koje su dobile na zamahu u potrazi za *perestrojkom* obuhvatali su deset značajnijih i međusobno povezanih pitanja. Združena, ona su snažno razorila dugo građenu fasadu sovjetskog jedinstva. Svaka značajna tema o kojoj se raspravljalo se preklapala sa ostalim, proširujući time prostor i pojačavajući odlučnost rasprave među politički ili društveno svjesnim grupama sovjetskog društva. Deset glavnih oblasti javne rasprave obuhvatale su sljedeće: (1) privredne reforme; (2) društvene prioritete; (3) političku demokratizaciju; (4) ulogu partije; (5) ideologiju, religiju i kulturu; (6) istoriju (ili staljinizam); (7) unutrašnje nacionalne probleme; (8) unutrašnje poslove u vezi s ratom u Avganistanu; (9) spoljnu i odbrambenu politiku; (10) sovjetski blok i svjetski komunistički pokret.

Privredna reforma. Iako su najopipljivije akcije u sprovođenju *perestrojke* bile preduzete upravo u oblasti privrede, ti naponi su zapravo pojačali rasprave o privrednoj budućnosti zemlje. U tom procesu, otvorena su nova pitanja i stare rane u raspravi koja se širila.

Do januara 1988. godine, blizu 60 procenata sovjetskih industrijskih preduzeća prešlo je na novi sistem povećane odgovornosti za izvršenje vlastitih proizvodnih planova, odabir snabdjevača, pa čak u izvjesnoj mjeri i na formiranje vlastitih cijena i zadržavanje dijela profita. Sada su takođe bile dopuštene manje zadruge, posebno u uslužnim djelatnostima. Do sredine 1988. godine, oformljeno je trinaest hiljada takvih zadruga koje su zapošljavale trista hiljada ljudi. Kolhoznicima je takođe bilo dopušteno da daju zemlju u zakup individualnim proizvođačima da bi se povećalo snabdijevanje gradova poljo-privrednim proizvodima. Gorbačov je takođe radio i na ambicioznijim planovima za dalje strukturne reforme, za uklanjanje suviše birokratije i beskorisnog rada, jer je njegov omiljeni ekonomista, Abel Aganbegjan, izračunao da ovih posljednjih ima skoro šesnaest miliona.

S obzirom na razmjere centralizovane sovjetske privrede, upravo preduzeti koraci bili su u najboljem slučaju vrlo skromni. Gorbačovljeve reforme su ostavile, barem do sada, sistem kolhozne poljoprivrede, najzaostaliju oblast sovjetske privrede, još uvijek u suštini netaknutim. To je, po sebi, težilo da zakoči privredni napredak države. Uz to, početne reforme su zapravo dovele do poremećaja, o čemu izvještava *Pravda* od 29. oktobra 1987, navodeći primjere panične kupovine u očekivanju skoka cijena i kuđenja “ideoloških klevetnika” reforme zato što namjerno podstiču javnu uznemirenost. Avet nezaposlenosti je takođe doprinosila sve većem osjećanju nespokojsstva, dok je nagla decentralizacija sovjetskog spoljno-trgovinskog aparata stvorila zbrku,

a mnogi strani biznismeni su se žalili na nastali kaos pri donošenju odluka. Nakon kraćeg naglog privrednog rasta uslijed Gorbačovljevog zahtjeva za reformom, privreda je ponovo usporila razvoj a produktivnost rada je opala u 1987. i 1988. godini.

Po iskrenim riječima vodećeg sovjetskog ekonomiste L. I. Abalkina, direktora Ekonomskog instituta Akademije nauka SSSR-a, upućenim 30. juna 1988. godine Vanrednoj partijskoj konferenciji, “važno je posebno razjasniti da nije bilo radikalnog proboja u privredi i da ona nije izašla iz stanja stagnacije. U protekle dvije godine nacionalni dohodak... je rastao sporije nego u godinama stagnacije (Brežnjevljeve ere).

Uz očitu zabrinutost javnosti zbog neizvjesnih posljedica reforme paralelno se vodila dalekosežna rasprava o njenom usmjerenju i dometu. Istraživači i ekonomski teoretičari koji su podržavali Gorbačova uvjerali su da poslije početnih koraka moraju uslijediti dramatičniji, koji uistinu opsežno razaraju aparat centralizovanog planiranja koji je bio silno opterećen zadatkom koordiniranja godišnjih normi za preko dvadesetčetiri miliona artikala. Centralno planiranje, uvjeravaju oni, mora da se zamjeni modifikovanim tržišnim mehanizmima, što je podrazumijevalo gotovost da se prihvati realnost određene strukturalne nezaposlenosti i da se frontalno suoči sa krajnjim neuspjehom ideološki podstaknute kolektivizacije u poljoprivredi. Kao što je Nikolaj Šmeljov, drugi Gorbačovljev savjetnik za ekonomiju, izjavio za *Novi mir* juna 1987. godine: “Jednom smo istakli parolu ‘riješimo se kulaka’, ali smo u suštini uništili seljaštvo... Moramo zvati stvari pravim imenima: glupost je glupost, nesposobnost je nesposobnost, staljinizam na djelu je staljinizam na djelu... Možda ćemo izgubiti našu ideološku čednost, ali ona sada samo postoji u bajkama novinskih uvodnika. Prisutna je veća krađa i korupcija nego ikada pod tom čednošću.”

Pa ipak, što ne iznenađuje, rukovodioci koje je postavila birokratija nijesu dijelili to oduševljenje reformama. Neki su javno upozoravali u *Pravdi* od 16. novembra 1987. da ovakve promjene po svoj prilici prouzrokuju “opštu popustljivost, anarhiju i kaos” pa su osuđivali takvo “poigravanje s demokratijom”. Nenaviknuti na ličnu odgovornost, oni su njoj pretpostavljali sigurnost visoko centralizovanog sistema, s očekivanim platama za nepromjenljiva ali osrednja posti-gnuća. Golema sovjetska birokratija je nesumnjivo takođe zamjerala zbog izjava Gorbačovljevih pristalica da je prenaduvana i da su neophodna drastična smanjenja. Kao što je *Izvjestija* prijeteći zabilježila, 2. novembra 1987, “naš rukovodeći aparat je zaista golem: oko osamnaest miliona ljudi je njim obuhvaćeno!... Oni predstavljaju 15 procenata radno sposobnog stanovništva. Imamo jednog rukovodioca na svakih šestoro do sedmoro ljudi.”

Na Vanrednoj partijskoj konferenciji, u junu 1988, Gorbačov se osvrnuo na birokratsko protivljenje njegovim privrednim reformama: “Sudaramo se sa otvorenim pokušajima izopačenja suštine reforme, sa ispunjavanjem novih rukovodećih formi starim sadržajima. Previše često, ministarstva i načelnštva, polaze od slova i duha zakona o preduzećima, sa ishodom, kako mnogi ekonomisti potvrđuju, da se on ne sprovodi u potpunosti.” On je takođe zapazio da su državnim naredbama preduzeća bila prinuđena da proizvode nepoželjnu robu “iz prostog razloga što su željela da dosegnu opštepoznate ‘bruto proizvodne’ ciljeve” - i osudio ih kao “čorsokak”, jer su predstavljale izopačenje njegovih reformi.

Tako su, na dnevnom redu budućnosti, preostala teška pitanja da li - i, ako da, kako - raspustiti državne kolhoze, kako se uhvatiti u koštac s potencijalno razornim problemom strukturne nezaposlenosti i kako savladati institucionalni otpor birokratije svakoj dalekosežnoj decentralizaciji. Svako od ovih pitanja je nametalo odista bolne ekonomske dileme, čiji je značaj bio pogoršan njihovom ideološkom osjetljivošću. Iz pozadine je vrebao čak još teži praktičan problem kako da se zamjeni postojeći sistem vještačkih i proizvoljnih cijena, zasnovan na u suštini nepouzdanim statističkim metodama, sa izvjesnim samoregulirajućim tržišnim

mehanizmima. Ova pitanja, strašno složena sama po sebi, neminovno su bila osim toga i politički i ideološki vrlo nesaglasna. Nije bilo lakog rješenja na vidiku.

Društveni prioriteti. Rasprava o ekonomskoj budućnosti zemlje je neizbježno vodila u spor oko društvenih prioriteta. Godinama je sektor teške industrije bio povlašćeno čedo sovjetskog sistema. Ključni pokazatelj izgradnje socijalizma je bio rast proizvodnje teške industrije. Ulaganje kroz društvenu oskudicu je bio paravan za postizanje pravog komunizma. Kapitalističko okruženje Sovjetskog Saveza je takođe navođeno kao opravdanje za ogromno ulaganje nacionalnih sredstava - najmanje 20 procenata od bruto nacionalnog dohotka u poslijeratnom periodu - za izgradnju njegovih vojnih snaga i za širenje sovjetske moći izvan njegovih granica.

Ekonomska rasprava je sasvim prirodno podstakla pitanje treba li sovjetski prioriteti da se mijenjaju. Uz to, do sredine osamdesetih godina, previše članova sovjetskog društva je imalo dosta tačnu predstavu o uslovima života na Zapadu da bi dozvolilo vladajućoj partiji da nastavi s ubjeđivanjem da je život u Sovjetskom Savezu bio u osnovi bolji nego bilo gdje drugo. Glavni naglasak je morao biti stavljen na hitno poboljšanje sovjetskog životnog standarda, pa dakle i na potrošnju, prije nego na ulaganja u tešku industriju ili čak u poboljšanje tehnologije. Čak su i viši činovnici javno priznali, u *Trudu* od 13. marta 1988, da “potražnja za potrošačkim proizvodima brzo raste a mi danas nijesmo u stanju da joj u potpunosti udovoljimo”, a problem čini izraženijim činjenica da “približno 15 procenata potrošačkih proizvoda ne ‘doživi’ da bude prodato zbog slabog kvaliteta”.

Sovjetsko vođstvo je ovo sporno pitanje prihvatilo kao nauk. Potražnja se više nije mogla ignorisati. Pa ipak su se sovjetski lideri očito plašili da je promjena prioriteta ulaganja, da bi se zadovoljila potražnja potrošača, nosila u sebi opasnost da bi Sovjetski Savez mogao pasti još dalje iza Sjedinjenih Država, Zapadne Evrope i Japana po ukupnom privrednom rastu, sa ozbiljnim međunarodnim i ideološkim posljedicama po Kremlj. Moskva je davala prednost dobijanju zapadnih kredita, kako za finansiranje nabavke zapadnjačke tehnologije tako i za poboljšanje potrošnje, dok je vlastita sredstva usmjeravala na prilično degradirane ali još uvijek glavne tradicionalne prioritete. Za dobijanje ovih kredita, međutim, nijesu bili dovoljni neki kompromisi u spoljnoj politici, već je isto tako bilo neophodno i prilagodavanje unutrašnje ekonomske prakse zahtjevima inostranih ulaganja, inostranog vlasništva i iznošenja kapitalističkih profita iz zemlje. Ta sporna pitanja su odmah izazvala doktrinarni nemir, naročito zato što su u prošlosti svi koraci u tom pravcu koje su preduzimale istočnoevropske zemlje bili osuđivani od strane Moskve kao revizionizam koji vodi “obnovi kapitalizma”.

Doktrinarnu dilemu su usložnjavala dva dodatna činioca. Prvi je bio porast zahtjeva unutar Sovjetskog Saveza za zaista ravnopravnom raspodjelom zasluga i uklanjanjem ustanovljenih privilegija. To je dovelo do burnih sukoba unutar moskovskog partijskog komiteta u vezi sa postojećim sistemom posebnih privilegija za partijsku elitu, koje su išle od prodavnica zatvorenog tipa, preko posebnih odmarališta, besplatne hrane, ekskluzivnih škola, kola sa vozačima, privatnih dača i zasebnih bolnica. Neočekivana politička smrt nekadašnjeg Gorbačovljevog miljenika, Borisa Jeljcina, smijenjenog u jesen 1987. godine sa položaja prvog sekretara partije u Moskvi, bila je u velikoj mjeri posljedica bijesa partijskih *aparatičika* zbog činjenice da se usudio da javno iznese mogućnost ukidanja takvih privilegija u ime društvene uravnilovke.

Drugi je bio opšta spoznaja imperativnih potreba za većom inicijativom i produktivnošću. Uprkos skromnim razmjerama preduzetih koraka na uvođenju izvjesne privatne inicijative u sektoru usluga, ubrzo su se javile zlobne optužbe za prekomjerno bogaćenje. Kao što se jedan pisac ogorčeno žalio u *Pravdi* od 7. marta 1988, “Niko to nije mogao pomisliti. Da će se sovjetski ‘milioneri’ pojaviti u našem društvu, koje gradi komunizam... neki pojedinci su uspjeli da

na gomilaju ogromno bogatstvo, oni žive u izobilju.” Zaista, jedina oblast u kojoj se čini da je produžena ideološka indoktrinacija masa postigla izvjestan uspjeh bila je propagiranje uravnilovke - tako da je to sada ometalo nastojanja da se nagradi individualna inicijativa toliko potrebna za uspjeh *perestrojke*.

Rasprave o ekonomskoj politici ili društvenim prioritetima koje su izbile na površinu nijesu mogle biti ograničene samo na ekonomska ili društvena pitanja. One su na kraju podstakle temeljna politička pitanja u vezi sa pravom ulogom države u privrednim i društvenim stvarima. One su na taj način bile neposredno povezane sa novonastalom raspravom u Sovjetskom Savezu o poželjnim oblicima samog političkog poretka.

Politička demokratizacija. Ni više samoupravan i manje centralizovan privredni sistem, koji bi stavio veći naglasak na ostvarenje materijalnih težnji društva, ni društvo prožeto odista novatorskim vrijednostima ne bi moglo biti dosegnuto unutar još uvijek u velikoj mjeri otpornog staljinističkog političkog sistema. Taj sistem, stvoren u procesu afirmacije potpunog društvenog disciplinovanja, bio je jednostavno nespojiv s tim očekivanim promjenama i sa nadošlim težnjama za sve dalekosežnijim reformama u privrednim i društvenim sferama. Upravo je zato Vanredna partijska konferencija sredinom 1988. morala da prepozna nadmoćne zahtjeve za političkom reformom.

U jezgru političke rasprave, prema tome, bila su pitanja na šta je Gorbačov zapravo mislio kad je prizivao riječ *demokratizacija* i u kojoj mjeri bi proces “demokratizacije” tolerisao istinsku političku spontanost odozdo. Zaista, da li bi demokratizacija mogla biti autentična da je bila ograničena na inicijative milostivo odobrene jedino odozgo, ma koliko politički velikodušne one zapravo mogle biti? Prema tome, dva glavna pitanja u političkom dijalogu što je izbio na površinu odnosila su se na oblike i svrhu institucionalne reforme pokrenute od strane postojećeg političkog rukovodstva i na stepen do kog bi oživljavanje čak i skromnih manifestacija političkog života (koji je Staljin bio ukinuo) sada bio tolerisan.

Ta razmišljanja o autentičnijoj demokratiji koja su počinjala da teku unutar sovjetskog društva ogledala su se u pismima čitalaca objavljivanim u sovjetskoj štampi. *Izvestija* je, na primjer, 14. maja 1988. objavila pritužbe na rad nominalnog sovjetskog parlamenta, Vrhovnog sovjeta, na “fenomen skoro apsolutnog jednoglasja, koji je nepoznat u drugim državama,” i na činjenicu da su “naši zakonodavni organi postali organi za odobravanje zakona koji jednostavno potvrđuju sve što im je naređeno.” Drugi čitaoci su kritikovali mehanički i netipičan karakter promišljanja kojim upravljaju partijske organizacije.

Ova pitanja su izazvala mučne dileme za vladajuću elitu, dugo naviknutu da afirmiše potpunu kontrolu nad političkim životom u zemlji. Čak i ograničena demokratizacija odozgo predviđala je ustupke koji su bili na putu da budu nespojivi s elitom ogreznom u samo-uslužnim marksističko-lenjinističkim predstavama da je ono samo bilo spremište istorijske istine pa tako i jedini izvor političke mudrosti. Ipak je praktična posljedica *glasnosti* morala biti smanjena politička cenzura nad medijima i u književnosti, otvarajući time put ideološkom pluralizmu. Veći naglasak na zakonitosti je automatski ograničavao despotsku moć KGB-a, svodeći jednu za drugom njegove mogućnosti za političko zastrašivanje. Razgovor o većem učešću naroda u procesu predlaganja kandidata za lokalnu upravu, uključujući i mogućnost dopuštanja autentičnih izbornih nadmetanja, bitno je umanjivalo političku kontrolu vršenu od opštinskih ili oblasnih partijskih komiteta.

Nije čudo, prema tome, što su oni s prikrivenim interesima u političkom status quo-u smatrali da su neki od tih prjedloga neprihvatljivi. Zvanično partijsko glasilo, *Pravda*, izrazilo je 16. novembra 1987. godine stavove većeg dijela partijskog činovništva koje se ježilo na one koji traže “da se partijskim organima uskratí učešće u izboru lidera,” javno optužujući takve

neimenovane pobornike kao idolopoklonike demokratije “kao slijepu elementarnu silu.” Ono je zajedljivo podsjetilo svoje čitaoce da partija ostaje “vladajuća partija” i da će kao takva nastaviti da vrši neposrednu kontrolu nad procesom odabira mogućih učesnika u lokalnoj ili državnoj vlasti.

Tadašnji šef KGB-a, Viktor M. Čebrikov, i sam član Politbiroa, pa možda i neposredni učesnik u raspravama u vrhu o dopustivom dometu demokratizacije, bio je uznemiren sve učestalijim novinskim izvještajima o nezakonitostima i korupciji unutar policijskog aparata, koji su bili nesumnjivo inspirisani većom *glasnošću*. Prema *Komsomoljskoj pravdi* od 24. jula 1988, između 1985. i 1987. godine više od 40.000 policijskih službenika bilo je otpušteno zbog raznih nezakonitih radnji, uključujući i montirane optužnice i umješanost u korupciju. U jednom slučaju, javila je Radio Moskva 20. januara 1988, korumpiranom republičkom službeniku je čak pomagano u održavanju vlastitog “tajnog podzemnog zatvora... gdje je smještao protivnike”.

Ovakvi izvještaji, povezani sa zahtjevima u sovjetskim pravnim časopisima za prevlašću zakona nad despotskim policijskim akcijama, smjerali su i da diskredituju i da oslabe uticaj policije, s mogućim značajnim političkim posljedicama. Tako je, 11. septembra 1987, Čebrikov iskoristio priliku slaveći osnivača sovjetske tajne policije i čovjeka koji je prvi zaveo sovjetski teror, Feliksa Đeržinskog, da javno obznani da zahtjev za budnijim nadzorom nad socijalističkom zakonitošću ne bi trebalo da bude sveden na tumačenje koje “sužava i osiromašuje duboku suštinu načela socijalističkog legaliteta,” koju on zatim definiše kao potpunu pokornost. Da bi stvari vratio na svoje mjesto, on je upozorio da:

... Ima ljudi koji vjeruju u ideje i stavove koji su tuđi pa čak i otvoreno neprijateljski prema socijalizmu. Neki od njih su spremni da počine antidržavne i antidruštvene akcije. Među njima ima ljudi koji slijede sebične interese i nadaju se da će steći politički kapital demagoškom pričom i koketiranjem sa zapadnim reakcionarnim krugovima...

Svi slojevi stanovništva naše zemlje mete su imperijalističkih specijalnih službi... Shvativši to, naši protivnici pokušavaju da podstaknu pojedine predstavnike umjetničke inteligencije na zlobno prigovaraje, demagogiju, nihilizam, klevetanje izvjesnih etapa istorijskog razvoja našeg društva i odustajanje od glavne svrhe socijalističke kulture - uzdizanje radnog čovjeka.

Njegovo upozorenje je bilo sasvim izričito. Šef sovjetske tajne policije je tvrdio da bi zahtjevi za više *glasnosti* i za jačanjem zakonitosti mogli biti politička provokacija inspirisana iz neprijateljskih inostranih izvora. Tradicionalni socijalistički oprez je tako bio na svom mjestu. To je bilo ono najpotrebnije, barem u očima sovjetskog policijskog aparata, zato što je priča o demokratizaciji odozgo uzrokovala spontanu demokratizaciju odozdo, koja zatim nije bila podložna centralnoj kontroli.

Najznačajnije ispoljenje demokratizacije odozdo bio je procvat velikog broja samoorganizovanih neformalnih grupa, predanih bilo propagiranju posebnih ciljeva bilo raspravi o aktuelnim pitanjima. Sama njihova pojava je prkosila ustaljenoj tradiciji da društvena inicijativa dolazi od partije koja njom i upravlja. Njihova pojava je ukazala na početke, ali do tada samo na početke, nečega što bi eventualno možda moglo da postane autentično i autonomno političko učešće, a time i prijetnja monopolu komunističke partije nad svim oblicima organizovane društvene i političke aktivnosti.

Prema jednom izvještaju u *Pravdi* od 1. februara 1988, nekih trideset hiljada “neformalnih grupa” - niti stvorenih niti čak odobrenih od države - pojavilo se širom Sovjetskog Saveza. Te grupe su predstavljale društveni odgovor na mnoge stvari, koje su išle od ekologije, urbane obnove, društvenih aktivnosti, omladinskih muzičkih grupa i zaštite istorijskih i religijskih

spomenika, do politički osjetljivijih stvari kao što su istorijske rasprave, pitanja koja se tiču zakonitosti, filozofije, nacionalnih jezičkih pitanja, religijskih aktivnosti, prikaza političkih hapšenja i političko-ideološkog disidentstva. Premda ih je najviše bilo koncentrisano u Moskvi, Lenjingradu i glavnim gradovima sovjetskih republika, manji gradovi - usprkos neizbježnom čvršćem političkom nadzoru - takođe su doživjela takve manifestacije društvene spontanosti.

Vladajuća partija je dvojako reagovala na ovaj novi razvoj događaja. Oni najpredaniji Gorbačovljevom konceptu obnove, uključujući takođe njegovo isticanje potrebe da se dopuste spontani društveni pritisci odozdo, nastojali su da budu odlučni i da mu pruže podršku. Tako su, u emisiji Radio Moskve "Na prvom mjestu", emitovanoj 13. februara 1988, vodeći sovjetski komentatori podržali pojavu takvih grupa kao dokaz o demokratizaciji sovjetskog života i kao prirodnu reakciju na besmislenu stagnaciju ere brežnjeva. Još snažnija potvrda pojavila se u zvaničnom partijskom glasilu sovjetske omladine, *Komsomoljskaja pravda*, 11. decembra 1987. godine. U podrobnoj statističkoj analizi, istaknuto je da je većina tih inicijativa bila konstruktivna, posvećena unapređenju sovjetskog života i da je odražavala odlučnu reakciju dijela mlađe generacije na sve veće propadanje i birokratizaciju zvanične i monopolističke omladinske organizacije, Komsomola. Još su više iznenađivali neki statistički podaci navedeni s ciljem da pokažu da nove grupe zahtijevaju relativno stabilno i sveobuhvatno učešće.

Ali sa stanovišta vladajuće partije sve te nove neformalne grupe nijesu bile tako bezopasne. Jedan broj njih se usredsredio na neposredno političke teme, pa su kao takve počele da predstavljaju politički i ideološki izazov. Neke grupe su se osim toga latile izdavanja kvazi-ilegalnih časopisa da bi unaprijedili bilo specifična ljudska prava bilo religiozna i nacionalna pitanja. To se još više kosilo s partijskim lenjinističkim konceptom njenog političkog monopola nad svim javnim glasilima.

Pored političke i ideološke prijetnje od onog što bi se moglo nazvati demokratskom ljevicom, prijetnja po partiju je dolazila i od nacionalističke desnice. Još jedna nova i ekstremno aktivna grupa, *Pamjat* (ili sjećanje), koja je prividno bila predana obnavljanju autentične ruske istorije, preuzela je vodeću ulogu na tom frontu. Sa svojim mladim članovima odjevenim u crne košulje(!), okićene grbom istorijskog kremaljskog zvona, grupa je organizovala javne demonstracije, držala predavanja i najčešće objavljivala da je ruska istorija bila skrenuta sa pravog puta usled "masonske-cionističkih" uticaja koje je raširio marksizam. Kako je privlačnost zvanične ideologije slabila, *Pamjat* je uticala neposredno, a sa partijskog stanovišta opasno, na buđenje nacionalističkih osjećanja najširih ruskih masa.

U ovom kontekstu, Gorbačov i sovjetsko rukovodstvo suočili su se sa dilemom kako da pronađu način da izvuku korist iz sve jačeg društvenog aktivizma da bi unaprijedili pitanje *perestrojke*, ali bez ugrožavanja svoje stvarne političke kontrole. To je zahtijevalo određenu ideološku gimnastiku kao i politički kompromis. Jedan sovjetski akademik se prihvatio prvog zadatka u *Pravdi* od 3. marta 1988. godine. On je pisao da: "nije bilo tako davno kada je sociopolitičko i ideološko jedinstvo našeg društva tretirano u obliku grandiozne simplifikacije. Mislilo se da će jedinstvo, pa čak i istovjetnost interesa izaći na vidjelo gotovo automatski s ukidanjem privatne svojine i eksploatacije. Ali sve je mnogo složenije u stvarnosti... protivrječnosti i interesne razlike nijesu uklonjene. Klase, društvene grupe i slojevi, a takođe i nacije i etničke grupe sa vlastitim tradicijama imali su svoje specifične interese." On je zapravo uvjeravao da partija mora da prihvati učešće grupa koje nijesu neprijateljske kao nešto normalno pa čak i poželjno.

Povećano političko učešće širokih narodnih masa, ali ne i temeljna sloboda izbora, bilo je rješenje koje je Gorbačov ponudio na Vanrednoj partijskoj konferenciji. On je time predložio da uloga u velikoj mjeri formalnih lokalnih sovjeta bude podignuta na viši nivo. To ukazuje na

zastupljenost sovjetskih naroda unutar političkog sistema, ali zapravo služi kao fasada za vladavinu partije. On je tvrdio da “se ni o jednom pitanju koje se tiče države, privrede ili društvene strukture ne može odlučivati ako su sovjeti zaobidjeni.” Takođe je predlagao stvaranje novog državnog ustrojstva, Skupštine narodnih deputata SSSR-a, sastavljene od delegata izabranih po teritorijalnom principu i iz građanskih organizacija. Ona bi se sastajala jednom godišnje i birala bi tajnim glasanjem novi dvodomni parlament, koji bi, sa svoje strane, birao predsjednika i prezidijum Sovjetskog Saveza - ministarstva kojima bi takođe bila data stvarna vlast u upravljanju privredom, spoljnom politikom i nacionalnom bezbjednošću zemlje. U isto vrijeme, Gorbačov je isticao potrebu da se ojača uloga zakona unutar sovjetskog sistema i da se ograniči vršenje despotske vlasti.

Ipak je ostalo neriješeno pitanje gdje povući crtu između prihvatljive društvene spontanosti i podnošljivih političkih razlika u mišljenju. Povlačenje previše čvrste linije prema ovom posljednjem prigušilo bi ono prvo, pogadajući pri tom dobrobit preustrojstva; previše tolerancije za ono prvo ohrabrilu bi ono drugo, na štetu partijskog monopola vlasti. Tako je, konačno, glavni politički problem u procesu *demokratizacije* bio odgovarajuća uloga same partije.

Uloga partije. U ovoj stvari su dva pitanja bila presudna. Prvo, u kojoj mjeri bi sama partija trebalo da bude demokratizovana? Drugo, do kog stepena bi demokratizacija društva trebalo da utiče na ulogu partije u neposrednom vršenju vlasti? U tijesnoj vezi sa raspravom - a da nikad nije bilo izričito izneseno - nije bilo samo pitanje koliko daleko bi partija trebalo da ide u samoj destalinizaciji, već isto tako daleko osjetljivije pitanje u kojoj bi mjeri čak i sama lenjinistička ideja o strogom unutrašnjem uređenju partije i potpune potčinjenosti društva trebalo da bude revidirana.

Po pitanju ovog posljednjeg, Gorbačov je nagovjestio priličnu fleksibilnost. Kako se izrazio, “Socijalizam je suviše često bio shvaćen kao *a priori* teorijski obrazac, dijeleći društvo na one koji daju uputstva i one koji ih izvršavaju. Ja se gnušam tog grandiozno pojednostavljenog, mehanički direktivnog shvatanja socijalizma...” Na Vanrednoj partijskoj konferenciji, Gorbačov je izjavio da “Mora da postoji strogo razgraničenje između partijskih funkcija i državnih tijela, u skladu sa Lenjinovim shvatanjem komunističke partije kao političke avangarde društva i uloge sovjetske države kao instrumenta narodne vlasti.” Nije izvjesno, međutim, da su drugi vrhovni partijski rukovodioci bili spremni da idu tako daleko, a naročito se Ligačov isticao u reafirmisanju načela glavne i vodeće uloge partije.

Ipak, na početku procesa reforme, izgledalo je da postoji konsenzus unutar rukovodstva o potrebi da se oživi veća inicijativa unutar partijskih organizacija i podstakne oštrija konkurencije kroz pažljivo kontrolisani proces izbornog nadmetanja za manje važne položaje. To je vodilo u izvjesne ograničene izborne trke, čak i tajnim glasanjem, za mjesta nižih partijskih sekretara, i u veći naglasak na učestalije promjene u partijskom činovničkom kadru. Na Vanrednoj partijskoj konferenciji, prihvatanjem Gorbačevljevih prijedloga da mandat za najviše funkcije bude ograničen na određen broj godina i da se uloge partije i države razdvoje, Sovjeti su u suštini retorički prihvatili akcije koje su Kinezi usvojili godinu dana ranije.

Još radikalnija i spornija po svojim implikacijama bila je pojava podmakle rasprave među izvjesnim sovjetskim akademikima o mogućoj prednosti ustanovljenja novih političkih organizacija da bi se obezbijedila šira društvena zastupljenost. Oni su se posebno pozivali u vezi s tim na iskustva istočnoevropskih komunističkih država, gdje su takozvani nacionalni ili narodni frontovi služili kao koalicija partijama kojima su upravljali komunisti ali su slovile za nekomunističke i navodno su zastupale interese seljaštva i inteligencije. U javnom saopštenju za inostrane dopisnike o istoriji jednopartijske vlasti u Sovjetskom Savezu, koje je organizovano od strane sovjetskog ministarstva inostranih poslova 25. februara 1988. godine, dva sovjetska

akademika su neočekivano bila blagonaklona prema ideji o eksperimentu sa nečim sličnim tim nacionalnim frontovima, od kojih je jedan primijetio (prema TASS-u) da je u SSSR-u “to teoretski bilo moguće, mada jedino pod uslovom kad bi druge partije imale platforme koje izražavaju interese različitih djelova sovjetskog društva.”

Sama činjenica da je pitanje novog političkog ustrojstva bilo pokrenuto bila je po sebi značajna. Ona je odražavala činjenicu da su napori da se udahne malo života u umiruće strukture sovjetskog političkog sistema bili po prirodi dinamični i povezani i da će u krajnjem uticati na položaj i ulogu same partije. Već su sami zahtjevi za političkom demokratizacijom vodili pozivima za sveobuhvatnijim miješanjem članova partije sa vanpartijcima na zajedničkim sastancima i u raspravama o nacionalnim pitanjima. Politička isključivost svojstvena partijskom članstvu je pri tom bila razbijena. Za ušančene zvaničnike partijske *nomenklature*, ukidanje granične linije između članova i ne-članova, kao i otvaranje vrata novim oblicima političkog učešća, neminovno je predstavljalo prijetnju revizionističkog preustrojstva veoma osobenog mjesta koje je partija držala još od 1917. godine.

Ideologija, religija i kultura. Dilema partije je bila najočitija na području vjerovanja. Šta je to trebalo da bude nametnuto odozgo i do koje mjere je trebalo da lične vrijednosti, estetika i uvjerenja budu privatna stvar, a ne podvrgnuti partijskoj kontroli? Ova pitanja, koja su Lenjin i Staljin prividno jednom zauvijek riješili, sada su uzrujala duhovnu zajednicu i dovela u nedoumicu partijske ideologe.

Ideološko zdanje sistema je radi toga bilo u velikoj nevolji. Ne samo da se praktični rast privrede, društva i politike iskazivao daleko od davno utvrđenih istina, već je i partijska ideološka kontrola nad društvenim sistemom vrijednosti bila ugrožena. Diktatura proletarijata, koju je sprovodila monopolistička partija, u doktrinarno jedno-obraznom društvu, sa veoma centralizovanim sistemom planiranja, koji se temeljio na najvišem prioritetu za tešku industriju, i sa kolektivizovanim poljoprivredom, bila je uzdrmana javnim raspravama udaljavajući se sa svakim slučajem od postojećih, a ideološki posvećenih, iskustava. Da stvari budu teže, državni kulturni sektor se otvoreno pobunio protiv utemeljene doktrine a čak je i religija prijetila da se vrati na scenu.

Silno previranje u prilog *glasnosti* izašlo je brzo na vidjelo u kulturnom sektoru, izazivajući žestoku ljutnju pa čak i konačne političke obračune u raznim književnim i kulturnim organizacijama oko kojih je sovjetski duhovni život ustrojen. Otvorene borbe oko prevlasti u uredničkim kolegijumima, u izvršnim odborima književnih ili filmskih sindikata i u vodećim pozorištima izbile su već 1987. godine, u početnoj fazi Gorbačovljevog preustrojavanja. Dugo gušena književna djela su bila pozdravljena i naloženo je njihovo ponovno objavljivanje, mada je *Sovjetskaja kultura* objavila 22. marta 1988. godine, da se nekih šest hiljada naslova sovjetskih djela još uvijek nalazilo na crnoj listi. Uz to su ranije doktrinarne optužbe bile odbačene i upućeni su pozivi vodećim kulturnim ličnostima da se vrata u domovinu iz izgnanstva.

U početnom naletu oduševljenja, pobornici zaista dalekosežne, zapravo nesputane *glasnosti*, uspjeli su da preuzmu više časopisa za kulturu i da zauzmu istaknuta mjesta u pozorišnoj i filmskoj umjetnosti. S tih povoljnih položaja, oni su bili u stanju da pokreću kampanje i da stvaraju djela (kao što je mnogo slavljeno film *Pokajanje*) koji je diskreditovao staljinizam i mobilisao podršku za željene društvene i političke promjene. Oni su bili manje uspješni u vodećem uglednom Udruženju pisaca Sovjetskog Saveza, koje je dugo bilo predmet posebne pažnje partijskih ideologa gdje je postavljena uprava uspjela (ohrabrena od centralnog partijskog organa) da spriječi pokušaje da se uvede reformistička lista kandidata. Ali čak i tu, samo saznanje da bi do takvog nadmetanja moglo da dođe dovelo je do izliva slobode izražavanja koja je svojom kritičnošću osuđivala sovjetsku stvarnost.

Stvaralačka inteligencija je svakako bila izvor najoduševljenije podrške Gorbačovljevim reformama i prihvatila ga je kao jednog od njih. Upravo zato su se opreznije vođe reformističke partije trudile da obuzdaju, ideološko vrenje u intelektualnoj zajednici. Oni su podupirali ono što je zapravo bio protivnapad, u kom je Gorbačovljev zamjenik, Jegor Ligačov, tadašnji partijski sekretar neposredno upućen u ideološko-kulturna pitanja, vodio glavnu riječ. Ligačov je javno tvrdio da je stvaralačka zajednica isticala veći “društveni optimizam” pa je tražio više nego jednom prilikom - u dosta prisnom razgovoru - da oni ne iznose “jednostranu istinu”, nego “punu istinu” o socijalističkim dostignućima. Njegove pristalice su otišle još dalje, poredeći napad *glasnosti* na pravovjernost sa njemačkom invazijom iz 1941. godine opominjući, u časopisu *Literaturnaja Rosija* od 17. marta 1987, da iza njih stoje “špekulanti, mediokriteti i vrlo sumnjivi ljudi.”

Značajan aspekt tih rasprava bilo je njihovo narušavanje institucionalne jednoobraznosti sovjetskog sistema. Kako je kampanja preustrojavanja dobijala na zamahu, neka su sovjetska novinska glasila postala i sama njegovi aktivni protagonisti, potpuno propagirajući i sprovodeći u djelo *glasnost*, dok su druga reagovala na prilično hladan način. Časopisi kao što su *Novij mir* i *Oganjok*, i takve novine kao što su *Moskovske novosti* pa čak i *Pravda* i *Literaturnaja gazeta*, postale su sasvim iskrene u svojoj podršci sveobuhvatnim promjenama, dok su takva glasila kao što su moskovski dnevni list *Sovjetskaja Rosija* i vojne novine *Krasnaja zvjezda* bili ravnodušni pa čak i branili u izvjesnoj mjeri staljinističku prošlost. Do veoma naglašenog i vrlo izričitog narušavanja uobičajene jednoglasnosti sovjetskih javnih glasila došlo je početkom 1988. godine, kada je *Sovjetskaja Rosija* objavila, 13. marta, vatrenu odbranu staljinizma a *Pravda* proglasila članak od 5. aprila za manifest anti-*perestrojke*. Takva neuobičajena razlika, šokantna za sovjetske tradicionaliste, predstavljala je sama po sebi sasvim neuobičajenu pojavu i oštar raskid sa totalitarističkim normama ponašanja.

Ove nove razlike izazvale su oštre reakcije tradicionalnije raspoloženih partijskih funkcionera. Ligačov je izrazio njihova osjećanja kada je denuncirao, u jednom neobičnom javnom nastupu na Vanrednoj partijskoj konferenciji, vodeće moskovske dnevne novine zbog njihovih navodnih zastranjenja. Izazivajući spontani aplauz okupljenih zvaničnika, uzviknuo je, “Hrane nas đubretom iz novina, iz takvih dobro poznatih novina - volio bih da ih nazovem nekako drukčije - kakve su *Moskovske novosti*.”

To silno vrenje u stvaralačkim umjetnostima i u javnim glasilima ukazalo je na temeljniju krizu u samoj zvaničnoj ideologiji. Ta ideologija niti je mogla da se uhvati u koštac sa složenostima savremenog života niti da obezbijedi novi damar za stvaralaštvo koje je snosilo odgovornost za postojeće društveno stanje i nove društvene žudnje. Da bi stvari učinile još težim za čuvare zvanične istine, rasprave koje su buknule otkrile su duhovnu prazninu savremenog Sovjetskog Saveza. Zvanično stavljanje naglaska na materijalne vrijednosti, koje sistem nije bio u stanju da zadovolji ali za koje je tvrdio da ih je u potpunosti namirio, doprinijelo je ovakvoj duhovnoj praznini i široko rasprostranjenom cinizmu. Moralni pejisaž države je tako postao bliže određen - neki sovjetski pisci su sada to otvoreno izjavljivali - karijerizam kao i politička i policijska okrutnost, su doveli do duhovno izopačenog stanja.

Ovo je bila posebno ozbiljna optužba ako se uzme u obzir u kojoj mjeri je partija godinama tvrdila da je njeno marksističko-lenjinističko upravljanje društvom uspjele da stvori novog sovjetskog čovjeka kog krasi najbolji kvaliteti socijalističkog morala. U *Pravdi* od 14. februara 1987, pojavio se veoma oštar članak Čingiza Ajtmatova, autora romana “Krvnikovo stratište” o kom se mnogo raspravljalo, koji je bio optužen da je “Bogotragalac”, ili pretjerano religiozan, od strane fanatičnih pobornika partijskog pravovjerja. On je odlučno izjavio da je sedamdeset godina sovjetske vlasti uspjele, zaista, da satre hrišćanske vrijednosti ali ne i da ih zamijeni bilo čim

pozitivnim. Optužio je sovjetsko društvo da je bilo lišeno shvatanja “samilosti” i da je njim vladalo uvjerenje da je “postizanje uspjeha u životu bilo moguće zahvaljujući nemilosrdnosti, iskorišćavanju drugih, sumnjivim poslovima u sektoru usluga ili trgovine, ili konačno u službi inostranih poslova. Na taj način su moralno izopačena naša shvatanja društvene pravde.”

Drugi poznati sovjetski pisac, Danil Granin, usredsredio se na iste teme u časopisu *Literaturnaja gazeta* od 18. marta 1988. godine. On je zapazio nemilosrdni karakter sovjetskog društva, odsustvo bilo kakvog duha samilosti u njegovom sistemu vrijednosti, a porijeklo takvog stanja vidio u nepojmljivoj surovosti s kojom je kolektivizacija bila nametnuta sovjetskim seoskim masama. “Samilost nije slučajno nedostajala,” pisao je on. “U teškim godinama masovnih represija, ljudima nije bilo dopušteno da pomažu svojim bližnjima, svojim susjedima, porodicama zlostavljenih. Djeci optuženih i deportovanih nije se moglo dati utočište. Ljudi su bili prinuđeni javno da veličaju stroge osude. Bilo je zabranjeno pokazivanje čak i saosjećanja sa zatočenima. Osjećanja bliska sažaljenju tretirana su kao sumnjiva, čak kao kriminalna... Sažaljenje je odista moglo da zasmeta nezaklonitosti, okrutnosti, hapšenju, potkazivanju, narušavanju prava, batinanju i likvidiranju. Tokom tridesetih i četrdesetih godina taj pojam je iščezao iz našeg rječnika, pa je poslije toga prestao da se koristi.”

Čuvari partijske dogme - profesionalni teoretičari u centralnom komitetu - razni penzionisani veterani NKVD-KGB-a, i funkcioneri partijske *nomenklature* mora da su bili zaprepašeni čitajući takve riječi. Za sve njih, bilo kakva rasprava o moralnom promašaju komunizma mora da je predstavljala ne samo ideološki izazov već isto tako i moguću prijetnju postojećoj strukturi vlasti. A u tom pogledu njihova zabrinutost je bila vjerovatno opravdana, jer je buđenje ove nove i narastajuće svijesti o moralnoj truleži otvaralo vrata oživljavanju religije.

Postojeći moralni vakuum i ponovo probuđena svijest o nacionalnoj istoriji među Velikorusima pridonio je da ponovo oživi njihovo zanimanje za rusko pravoslavlje i njegovu ulogu u nacionalnom životu. To je bio značajan razvoj s obzirom na to da je u početku sovjetskim vođama bilo lako da potisnu rusku Pravoslavnu crkvu, najviše zbog njene tradicionalne pokornosti državnoj vlasti. U skladu s tim, činilo se da je zvanični ateizam postigao suštinski napredak, naročito u ruskim urbanim centrima, sa organizovanom vjerom ograničenom na samo nekoliko preostalih crkava i u velikoj mjeri svedenom na privatne porodične obrede. Nasuprot tome, vjerski običaji su među malobrojnijim sovjetskim katolicima, koji su bili koncentrisani pretežno u Litvaniji i zapadnoj Ukrajini, i među Muslimanima u sovjetskoj Centralnoj Aziji, istrajavali. Za njih, takvi crkveni običaji su predstavljali - osim duhovnog aspekta - oblik nacionalnog otpora ruskoj kao i sovjetskoj dominaciji.

U ovoj fazi, bilo bi preuranjeno govoriti o značajnijem preporodu ruske pravoslavne vjere i neumjesno razmišljati o njenoj crkvi kao nečemu što je na bilo koji način predstavljalo prijetnju partiji (kao što je bio najdramatičniji slučaj sa rimskom katoličkom crkvom u susjednoj Poljskoj pod vlašću komunista). Pravoslavna crkva je kao institucija ostala pod čvrstom kontrolom partije, sa efikasnom političkom pa čak i tajnom policijom umiješanom među njeno sveštenstvo. Ali rusko pravoslavlje kao hrišćanska vjera počelo je da se vraća kao jedini dostupan izvor moralnog nadahnuća i kao istinski nacionalni izraz trajnijih kulturnih vrijednosti. U tom smislu, ono je predstavljalo duboko ukorijenjeni odgovor na duhovnu i kulturnu pustoš što je sovjetski komunizam produkovao.

Činjenica da je 1988. godine bila hiljadugodišnjica preobraćanja u hrišćanstvo drevne Rusije - geografski ekvivalent za današnju Ukrajinu - ojačala je ovu tendenciju. Proslava jubileja je ponovo probudila opšte zanimanje za religiju i njenu ulogu u ruskoj istoriji. Među inteligencijom, postajalo je sve modernije nositi vjerske ambleme a isto tako i uključiti se u umjetničku obnovu

davno napuštenih i oskrnavljenih crkava. Za sve veći broj ruskih intelektualaca, religija je prema tome bila “moderna” a ideologija je sada bila “zastarela”.

Nijesu samo pripadnici ruske inteligencije bili ti koji su podlegli uticaju religije. Simbolično za širenje duhovne obnove bilo je neobično preobraćanje u rusku pravoslavnu vjeru - malo zapaženo u inostranstvu ali o kom se mnogo raspravljalo u Moskvi - Georgija Maljenkova, jednog od Staljinovih najodanijih pristalica tokom krvavih godina velikih čistki. On je proveo svoje posljednje godine u predanom sudjelovanju u crkvenom horu, a insistirao je i uslišeno mu je da bude sahranjen prema hrišćanskom obredu poslije smrti 1987. godine. Što god da su neprijatelji staljinizma mogli da misle o Maljenkovu, ovaj čin Staljinovog odabranog nasljednika sam po sebi je dramatisovao promašaj partijskog širenjanja ateizma.

Na Vanrednoj partijskoj konferenciji, održanoj 1988, Gorbačov je uvažio i prividno prihvatio obnovu religije u Sovjetskom Savezu. On je rekao, “Mi ne skrivamo naš stav da je religiozni pogled na svijet nematerijalistički i nenaučan. Ali to nije razlog da ne poštujemo duhovni stav vjernika, još manje da primjenjujemo administrativni pritisak da bi učvrstili materijalistička shvatanja.” Tako je Gorbačov prećutno objavio neuspjeh pohoda ka ateizmu - partijskoj religiji - i odobrio uvaženiji društveni položaj za autentičnu religiju.

Istorija (ili staljinizam). U biti svakog od ovih vrlo spornih pitanja bilo je pitanje staljinizma. Skoro svaka rasprava je u krajnosti vodila do politički osjetljivih pitanja koja su se odnosila na savremeni značaj staljinističkog sistema, do ljutih rasprava o mjeri do koje je prošlost trebalo detaljno pretrpiti, i do još uvijek neugodnog pitanja pojedinačne krivice za staljinističke (a ne samo Staljinove) najgore zločine.

Neriješeno pitanje staljinizma je stvaralo ozbiljnu dilemu za rukovodstvo i njegov politički sistem. S jedne strane, da se reforme pokrenu naprijed, bilo je potrebno prevladati ne samo birokratsku inerciju već i otpornost staljinističkih institucija i tradicija. Preustrojavanje je podrazumijevalo odbacivanje davno ustanovljenih načina rješavanja stvari, a mnogi od njih su institucionalizovani u onoj četvrti vijeka kojom je dominirala Staljinova brutalna obnova sovjetskog društva. S druge strane, potpuno odbacivanje boljeg dijela prošlosti prijetilo je da oslobodi zatamnjene emocije i dugo potiskivana sjećanja i tako da potkopa temelje na kojima je partijska vlast počivala.

Nije čudo onda što je rukovodstvo oklijevalo i mučilo se. U zvaničnoj ocjeni staljinizma, koju je iznio po ovlaštenju samog Politbiroa na sedamdesetogodišnjicu Boljševičke revolucije, Gorbačov je osudio Staljina i staljinizam jasnim i oštrim riječima, ali je izbjegao svaku dramatičnu određenost, govoreći bezlično o “hiljadama” Staljinovih žrtvi. Na Vanrednoj partijskoj konferenciji, Gorbačov je produžio s ovako suzdržanim pristupom, primjećujući jedino da “je činjenica - a mi to danas moramo da priznamo - da je u određenoj mjeri politički sistem ustanovljen kao rezultat Oktobarske revolucije iskusio ozbiljnu deformaciju.” Drugi visoki rukovodioci, naročito Ligačev, tražio je uravnoteženu ocjenu prošlosti u kojoj izlaganje zala prošlosti ne bi poništilo sjećanje na navodna dostignuća. Ali kad su jednom bila otvorena vrata odbacivanju te ere, bilo je nemoguće zaustaviti provalu teškog jada, poplavu uspomena, sjećanja na neopisive surovosti i - ono najopasnije - pozive na ulaganje napora za povratak u prvobitno stanje pa čak možda i za odmazdom.

Sovjetska štampa i časopisi su bili zasuti izvještajima, često vrlo bolnim i mučnim, o pojedinačnoj i kolektivnoj patnji. Neki su dramatisovali poniženje koje je masovni i možda bezumni staljinistički teror nanio vrlo lakovjernim i priprostim ljudima. Drugi su slali vrlo lične izvještaje o padu nekadašnjih moćnika, od kojih su mnogi u to vrijeme jednostavno nestali bez traga, gurajući svoje porodice u neočekivani društveni bojkot ili progonstvo ili čak smrt. Žena i sin likvidiranog maršala Tuhačevskog, na primjer, bili su takođe ubijeni. Ipak su i drugi ljudi u

širim razmjerama snosili posljedice staljinističke tiranije, kao što je fizičko uništenje doslovno nekoliko miliona ukrajinskih seljaka ili dobrog dijela sovjetskog oficirskog sastava (doprinoseći time početnim sovjetskim porazima tokom nacističke invazije 1941. godine).

Očito, neka pitanja su i dalje ostala tabu. Zvanična sovjetska štampa je izbjegavala bilo kakvu temeljnu raspravu o staljinističkom tlačenju neruskih naroda. O gušenju ukrajinskih ili litvanskih nacionalnih težnji poslije Drugog svjetskog rata, kao i o masovnim deportacijama iz baltičkih republika (poslije njihove aneksije 1940. godine i potom njihovu ponovnu okupaciju 1944-45), raspravljalo se samo uopšteno. Bila je takođe istina da je prognano i silom raseljeno po Sibiru oko 1,5 milion Poljaka, što je izvedeno s krajnjom okrutnošću usred zime 1940, iz polovine Poljske koja je pripala Sovjetskom Savezu prema paktu Hitler-Staljin iz 1939. godine. Sovjetski mediji su ostali nijemi i povodom 15.000 poljskih oficira, koji su zarobljeni 1939. godine i ubijeni jedan po jedan u potpunoj tajnosti u Katinskoj šumi i drugdje u proljeće 1940. Time je staljinizam kao afirmacija velikoruskog imperijalizma i dalje uživao određen oprost grijeha.

Ipak, izlaganje Staljinovih domaćih zločina neizbježno je podstaklo još tri, potpuno različita, pitanja. Prvo od njih je bilo postavljeno otvoreno i sa povećanim intenzitetom; o drugom se raspravljalo uglavnom iza zatvorenih vrata u partijskom skrovitom svetištu; a treće nikad nije bilo otvoreno izgovoreno ali je bilo povezano sa potragom za istorijskom istinom.

Prvo se odnosilo na pojedinačnu krivicu. Da li je Staljin jedini odgovoran za svoja zlodjela? Je li to bilo vjerodostojno, s obzirom na njihove istorijski nečuvene razmjere? Ako nije, šta onda s njegovim saučesnicima i sljedbenicima? Bez sumnje, njegovi bliski saradnici su svi bili mrtvi, ali mnogi izvršoci, mučitelji, isljednici, čuvari u koncentracionim logorima, pa čak i zapovjednici bili su zasigurno još uvijek živi. Mladi NKVD major, koji je mogao imati dvadesetpet godina kad je mučio zatvorenike za vrijeme Velikog terora krajem tridesetih, sada bi imao 75 godina; oficiri i ljudi koji su lično ubijali poljske oficire u Katinskoj šumi sada bi mogli biti u kasnim šezdesetim ili ranim sedamdesetim godinama. MVD mučitelji žrtava uhapšenih u anti-jevrejskim čistkama, kao i u širokoj mreži terora s kraja četrdesetih, sada bi mogli biti u ranim šezdesetim.

Nemoguće je bilo otkriti Staljinove zločine bez otvorenije rasprave o konačno obrađenoj krivici. Do 1987. godine je to učinjeno. Jedan broj sovjetskih pisaca postavio je otvoreno pitanje Staljinovih saučesnika. L. G. Jonin, pišući u sovjetskom sociološkom časopisu *Sociologičeskie Isledovanija* (br. 3, 1987), ne samo da je koristio zapadnjački koncept totalitarizma za analizu prirode staljinističkog fenomena već je čak izveo namjernu analogiju sa nacizmom upotrebivši njemački pojam *Schuldfrage* (i. e., pitanje krivice) pri postavljanju pitanja krivice drugih. To pitanje se takođe pojavilo u cjelini u štampi. *Izvestija* navodi, 26. decembra 1987, čitaoca koji je napisao da mnogi “mučitelji mora da su još uvijek živi... Ne mogu a da ne pomislim da se oni smiju vašim člancima.”

Sovjetska TV je takođe postavila to pitanje. U emisiji od 22. juna 1988, posvećenoj Staljinovim zlodjelima, rečeno je da neki bivši mučitelji smatraju da su obavili “dobar posao,” dodajući,

I tako se nameće logično pitanje: Zašto postoji zakon o zastarijevanju za ove užasne zločine, kao za bilo koga ko, recimo, ukrade tašnu ili pijan istuče susjeda? Ako ne postoji zakon o zastarijevanju za ratne zločince, ili za veleizdaju, zašto bi onda postojao za izdajnika koji je ubijao vlastite sunarodnike, ko je mučio časne sovjetske ljude? Kako ovaj zakon može važiti za njih? Zar oni nijesu izdajnici domovine?

U očitom pokušaju da svede bilans ovog osjetljivog pitanja, visokotiražni nedjeljnik *Nedelja* objavio je početkom februara 1988. godine dugačak članak istaknutog sovjetskog naučnika koji

je posebno proučavao pitanje krivice. On je razriješio krivice “mnoge čekiste” kao “besprijeekorno čestite lenjinističke komuniste,” tvrdeći da “mnogi ljudi koji su službovali u NKVD-MGB jedinicama i podjedinicama apsolutno nijesu neposredno bili uključeni u represije,” ali je podvukao razliku prema pojedinim isljednicima, ispitivačima, čuvarima i potkazivačima koji su imali udjela u moralnoj odgovornosti za staljinizam. Ali on nije bio spreman da ide dalje od toga, ostavljajući nesumnjivo mnoge preživjele žrtve s osjećanjem frustriranosti.

Dok god pitanje ostaje neriješeno, nije bilo vjerovatno da će se oni aktivno progoniti. S tog razloga, ne samo što političko rukovodstvo nije željelo da pooštava podjele, zato što je rasprava o staljinizmu izbila na vidjelo i što je još uvijek priličan broj sovjetskih zvaničnika i građana bio odan Staljinu, već i zbog toga što je društvo u cjelini bilo zbunjeno ovim činjenica i prema njima imalo ambivalentan stav. Neko bi mogao pomisliti da će sovjetska omladina biti najkritičkije nastrojena prema Staljinu, pa ipak, sovjetska anketa navodno sprovedena među studentima na sovjetskim univerzitetima i na višim partijskim školama, je pokazala, prema vijestima agencije TASS od 24. januara 1988, da je samo 8% smatralo da ima dovoljno saznanja o prošlosti, dok je 72% dalo o Staljinu lično konfuznu ocjenu, 3% je odobravalo, a 18% osuđivalo njegovu politiku.

Društvena podvojenost, a ne samo zvanična uzdržanost, ukazivali su da će pitanje staljinizma nastaviti da nagriza sovjetsku savjest ali bez odlučne riješenosti i oštrog reza, potpunog odbacivanja. To će, zauzvrat, sigurno ne samo iskomplikovati proces preustrojavanja nego će takođe i spriječiti komunizam da se potpuno pročisti od staljinističke moralne ljage.

Drugo politički i ideološki osjetljivo pitanje odnosilo se na posljedice rehabilitacije nekih od Staljinovih najistaknutijih boljševičkih žrtava. Montirani procesi od 1936. do 1938. godine doveli su do pogubljenja ukupno preživjelog lenjinističkog rukovodstva, u koje Staljin većinom nije imao povjerenja a sa nekima od njih se ideološki nije slagao. Da su te vodeće ličnosti bile nepravedno i čak nezakonito ubijene više nije bilo sporno. Obavljena je njihova zakonska rehabilitacija i istorijska restauracija, u sablasnom i jezivom obredu koji može biti opisan kao jedinstveni sovjetski posthumni mimohod elite. Ali rehabilitacija njihovih stavova je očito zabrinula partijsko rukovodstvo pošto je to moglo da uzdrma već zategnut partijski ideološki konsenzus. U skladu s tim, Kremlj se trudio da povuče crtu između potpune zakonske i djelimične doktrinarne rehabilitacije, osujećujući tako dalje napore na potpunoj destalji-nizaciji i izazivajući otvorena negodovanja od strane preživjelih rođaka žrtava.

Treće neizrečeno pitanje koje se tiče staljinizma imalo je još dalekosežnije posljedice: vezu između lenjinizma i staljinizma. Solženjicinov *Arhipelag Gulag* uvjerljivo je pokazao da korjeni staljinističkog terora leže u lenjinizmu a naročito u Lenjinovom pristupu prema prisilnoj društvenoj obnovi. Pa ipak, da bi očuvalo barem privid istorijske legitimnosti, sovjetsko rukovodstvo je moralo da povuče jasnu crtu između lošeg Staljina i bezgrješnog Lenjina. Mada je pitanje Lenjinove krivice za staljinizam bilo postavljeno vrlo bojažljivo u sovjetskoj štampi prije Vanredne partijske konferencije, bilo je jasno da ma kakvo zvanično istraživanje staljinizma mora biti zaustavljeno prije nego potpuno odbacivanje njegovih zločina dovede do primjerenog i potpunog istraživanja njegovih istinskih uzroka - obezbjeđujući tako da duh staljinizma nastavi da komplikuje sovjetsku budućnost.

Unutrašnji nacionalni problemi. Izgledalo je da je Staljin riješio nacionalno pitanje jednom za svagda - ponajviše istrijevivši sve samosvjesne ne-ruske lidere. Ipak je čak i djelimično odbacivanje staljinizma pokazalo da je to pitanje ostalo potencijalno najdelikatnije od svih unutrašnjih političkih dilema. Pošto je ugušio svako ispoljenje nezavisnosti ili čak i same želje za autonomijom među sovjetskim ne-Rusima, Staljin je stvorio vještački privid etničke harmonije, kojim su dominirali ritualizovani proglašeni uvažavanja i ljubavi prema ruskom “Velikom bratu”. Čak su i najzapadnjačkiji posmatrači Sovjetskog Saveza bili skloni da prihvate mišljenje da je

njegov “nacionalni” problem bio riješen. Karakteristično je za ovu sklonost bilo nesmotreno prihvatanje na Zapadu sovjetske terminologije po kojoj su jedino Velikorusi bili opisani kao “nacija”, dok su svi ne-Rusi - kojih zapravo ima oko 50% sovjetske populacije - bili označeni samo kao “nacionalnosti”.

Fasada sovjetskog nacionalnog jedinstva brzo je ispucala, čim se *glasnost* proširila na pitanje samog staljinizma. Potiskivane nacionalne aspiracije i nacionalni antagonizmi izašli su brzo na površinu kod više istinski historijskih nacija Sovjetskog Saveza, raskrinkavajući tvrdnju da su se te “nacionalnosti” utopile u širem značenju sovjetskog nacionalizma. Između januara 1987. i sredine 1988. godine, nekih tri stotine nacionalnih nemira - neki od njih u masovnim razmjerama - zbililo se u devet od petnaest ne-ruskih sovjetskih republika. Oni su išli od masovnih mitinga, koji su obuhvatali desetine pa čak i stotine hiljada okupljenih učesnika, do krvoprolića među lokalnim zajednicama, koja su imala kobne posljedice.

Pritužbe neruskih naroda bile su usmjerene u dva glavna pravca: (1) vertikalno, protiv centralizovane dominacije od strane Velikorusa u Moskvi; (2) horizontalno, kroz otvorenije izražavanje sukoba interesa između neruskih nacija. Neke od onih koji su bili kivni na velikorusku vlast prvenstveno su zahtjevali ispravljanje nepravde iz prošlosti, kao što je bio slučaj sa krimskim Tatarima koje je Staljin prisilno raselio 1944-45. sa njihovog toplog crnomorskog poluostrva u daleku Centralnu Aziju i Sibir. Drugi, kao što su ukrajinski ili bjeloruski intelektualci, digli su glas protiv rusifikacije svog jezika i kulture. Drugi opet, kao što su centralnoazijski Muslimani, postali su izričitiji u svojim zahtjevima za većom vjerskom kao i kulturnom auto-nomijom. Neki od njih su otišli još dalje, kao u slučaju Litvanaca, Latvijaca i Estonaca koji su - poslije četiri decenije tlačenja - pohrlili u masovne ulične demonstracije protiv svog prisilnog prisajedinjenja Sovjetskom Savezu 1940. godine.

Izliv patriotskih osjećanja bio je osobito eksplozivan u baltičkim zemljama. Prividno skršeni staljinizmom, Litvanci, Latvijci i Estonci nikad nijesu izgubili svoj osjećaj posebnog identiteta, koji je imao više zajedničkog sa demokratskom Skandinavijom nego sa sovjetskom Rusijom. Gorbačovljeva *glasnost* je oslobodila ova osjećanja, pa su se ona prvo ispoljila u masovnom razvijanju dugo zabranjivanih nacionalnih zastava i u stalnom pjevanju dugo izopštene nacionalne himne na opštim javnim demonstracijama, na kojima su se čak pojavljivali i bivši antisovjetski gerilci kao glavni govornici. Neki baltički visoki partijski zvaničnici bili su takođe pometeni euforijom, javno podržavajući novi i viši politički status ovih “Sovjetskih republika” i preobražaj njihovih iz Moskve upravljanih privreda u “slobodne privredne zone” (ideja koju je takođe podržavao Gobačovljev ekonomski savjetnik, Abel Aganbegjan), veoma slične specijalnim kineskim priobalnim regijama određenim za slobodno preduzetništvo i inostrano investiranje. Spontano nastali Baltički narodni frontovi, koji su formulisali ambiciozne planove za autentičnu autonomiju i kvazi-suverenost svojih zemalja, predstavljali su takođe začetak političke strukture koja je mogla postati suparnik vladajućoj Komunističkoj partiji. Formalni zahtjevi za punom nacionalnom suverenošću bili su samo pitanje vremena, ukoliko se *glasnost* nastavi.

U međuvremenu, javna osuda staljinizma je služila kao zaklon za antiruska osjećanja koja je još uvijek bilo suviše opasno otvoreno izražavati. Tako je, u časopisu *Literaturnaja Ukraina* od 18. februara 1988, ukrajinski pisac, Oleksa Musijenko, mogao javno da optuži Staljina kao “monstruma” koji je ubio ukrajinsku političku i intelektualnu elitu za vrijeme čistki i za namjerno izazivanje opšte gladi ukrajinskog seljaštva, a da nije upro prstom neposredno u Velikoruse. Balti su mogli da se okupe i u jesen 1987. i u proljeće 1988. godine da odaju počast žrtvama staljinističkih deportacija i da traže veća prava a da ne moraju javno da optužuju velikorusko ugnjetavanje. Tatari su demonstrirali zbog prava na povratak svojim kućama izražavajući svoje

odbijanje da prihvate progonstvo koje im je silom nametnuto. Centralnoazijski Muslimani su mogli da organizuju navodna vjerska hodočašća grobovima svojih mula koje su bile ubijene pružajući otpor Staljinovom ugnjetavanju njihovih oblasti i bližnjim Muslimanima koji su bili strijeljani zato što su odbili da služe u Crvenoj Armiji u Drugom svjetskom ratu. Drugi su iskoristili Gorbačovljevu zamjenu njihovog lokalnog neruskog namjesnika Velikorusom kao izgovor za višednevno žestoko demonstriranje protiv centralne vlasti, što se dogodilo krajem 1986. u glavnom gradu Kazahstana, Alma-Ati. Sve te nacionalističke manifestacije su imale za cilj da oslabe, možda čak i da raskinu, veze koje su im odozgo nametnuli moskovski Velikorusi.

Religija kao osnova nacionalnog samopotvrđivanja bila je naročito važna u slučaju Centralne Azije, sa njenih četrdesetpet do pedeset miliona Muslimana. Nakon godina javnog objavljivanja da je uporište "praznovjerja" skršeno, sovjetska štampa je priznala 1987. i 1988. da je Islam doživljavao značajan preporod, budući da su tajne religiozne aktivnosti bile u porastu, i da je rat u Avganistanu oživio osjećanje muslimanskog identiteta. Čak su i komunistički zvaničnici u muslimanskim oblastima govorili da bi rado uzeli učešće u vjerskim obredima i sve su se više poistovjećivali sa lokalnim običajima i nacionalnim tradicijama. U časopisu *Literaturnaja gazeta* od 20. maja 1987, autor članka se žalio da su u Taškentu, "u republičkom specijalizovanom centru za komunikacije... gdje, uzgred, rade prilično obrazovani ljudi, počeli da se pojavljuju 'neobični' tekstovi na oglasnoj tabli skoro svakog dana... pozivajući svoje kolege na različite vjerske događaje" i da je sekretar lokalnog komsomola pozivao narod "na memorijalni skup sa čitanjem molitve iz Kurana".

Horizontalni nacionalni sukobi su predstavljali istovjetnu ozbiljnu prijetnju razdora. Animositet je bio vrlo izražen među nekim neruskim narodima, na Kavkazu. Istorijski drevni Gruzijci, Jermeni, Azerbejdžanci i više drugih manjih naroda se vjekovima svađalo zbog vjerskih i teritorijalnih sporova. U oblasti koja predstavlja mozaik hrišćanskih i islamskih religija i sekti - i etnički konglomerat - žestoko neprijateljstvo je ostalo pritajeno tokom godina staljinističke jednoobraznosti. Ono je buknuo okrutno i smrtonosno u jermensko-azerskom sukobu početkom 1988. godine u Jermenima naseljenom regionu Nagorno-Karabah u Azerbejdžanu, nagovještavajući još šire nacionalne i vjerske sukobe u budućnosti. Bilo je mnogo mrtvih, glavni grad Jermenije, Jerevan, bio je danima preplavljen masama koje su brojale na stotine hiljada, a Kremlju je zapao nezahvalan zadatak da posreduje između uzavrelih nacionalističkih strasti Jermena i Azerbejdžanaca.

Gorbačovljeva politika je dozvolila svim tim problemima da izbiju na površinu. Razlog za to je bio sasvim jednostavan. Bilo je nemoguće propovijedati pa čak i umjereno upražnjavati *glasnost* i *demokrati-zaciju* bez otvorenog izražavanja nacionalnih pritužbi. Nasljeđe staljinističke prošlosti je bilo je suviše bolno, a sjećanja na velikoruska zlostavljanja previše svježija za neruske intelektualce i studente da bi iskoristili prilike koje im je sada pružala *glasnost*. Sam Gorbačov je smatrao da su čak i horizontalni sukobi težili da postanu vertikalno odbacivanje velikoruske vlasti, zapazivši 19. jula 1988. da su u jermensko-azerskom sukobu "strasti u izvesnoj mjeri izmakle kontroli. Tamo se pojavljuju parole koje imaju antisocijalistički, antisovjetski i antiruski karakter." Uz to, čak je i umjerena privredna decentralizacija takođe služila da se ojača lokalni pritisak za neposrednijom kontrolom, stapajući tako ali i usložnjavajući zahtjev za privrednom reformom sa daleko eksplozivnijim nacionalnim pitanjem.

Čak i dobronamjerne i umjerene vođe u Kremlju bile su vjerovatno zatečene ovakvim razvojem događaja. Sudeći prema analizama nacionalnog pitanja objavljenim u Moskvi poslije ovih nacionalističkih provala, pokazalo se da je centar bio zaslijepljen vlastitom propagandom i da je morao biti iskreno ubijeđen da nacionalni problem više ne postoji. Reakcije su se tako kretale od pogrđnih optužbi *Izvjestija* od 9. februara 1988. godine "ideoloških sabotera" u

Litvaniji koji su govorili da komuniste smatraju “izdajnicima nacionalnih interesa,” do Gorbačovljeve lične još složenije analize, sačinjene uoči nasilja u Alma-Ati, koja ističe da nacionalni problem više neće biti razmatran namjerno pojednostavljenim izrazima “koji podsjećaju prije na vremena laskavih zdravica nego ozbiljnih naučnih studija”. Nacionalni problem, politički uspavan od tridesetih godina, morao je tako ponovo da izbije na vidjelo - ovoga puta i kao značajna posljedica zahtjeva za *perestrojkom* i kao potencijalno njen najozbiljniji izazov.

Preostala tri dinamička izvora unutrašnjeg raskola su se odnosila na spoljne poslove. Oni su težili da obuhvate manji krug protivnika, koji su bili potpuno ograničeni na sovjetsku političku elitu. Pa ipak, rasprava o pitanjima spoljne politike bila je takođe zapanjujuća novost u sovjetskom sistemu, koja je svjedočila bilo o značajnom napretku *demokratizacije* bilo, što je vjerovatnije, o postepenom slabljenju centralizovane vlasti partijske birokratije.

Rat u Avganistanu. Ovo spoljnopolitičko pitanje postepeno je izazvalo najširu javnu raspravu. Mada u početku ciljevi rata nijesu bili javno dovođeni u pitanje, sve veći gubici su izazvali rastuće nezadovoljstvo prema naporima Kremlja da drži rat podalje od javnosti. Tajne sahrane, bezazleni izvještaji o “međunarodnoj obavezi proletarijata” prema grobovima palih, nedostatak posebnog tretmana za veterane povratnike ili čak invalide - da ne govorimo o prećutnom odlaganju vojne službe sinovima viših činovnika - sve je to rađalo ogorčenost koja se nije mogla beskonačno ignorisati, posebno u kontekstu šire kampanje *glasnosti*.

Konačno, sve ove pritužbe bile su iznesene na vidjelo, čak i one politički najosjetljivije. U *Pravdi* od 25. novembra 1987, na primjer, partija je ponudila objašnjenje, mada neuvjerljivo, za olakšice date sinovima političkih moćnika: “U Avganistan šaljemo one najbolje, one koji su najspremniji. Mada to može izgledati čudno, djeca rukovodećih ljudi su vrlo često fizički nespremna za vojnu službu.” Mada to mora da je prosto razjarilo roditelje svakog osakaćenog ili ubijenog u ratu, bilo je značajno što su se 1987. godine sve ove stvari pojavile u štampi, praveći tako od rata još jedno javno pitanje raskola.

Vremenom, takve pretežno lične pritužbe su vodile do politički važnijih javnih preispitivanja razboritosti odluke Kremlja da se pokrene intervencija. Moskvom su kružile glasine da su Brežnjev i njegovi ključni saradnici bili zapravo pijani kada su donijeli konačnu odluku da se interveniše. Otvorena kritika postupaka u spoljnoj politici jednostavno je bio presedan u novijoj sovjetskoj istoriji. Štaviše u časopisu *Literaturnaja gazeta* od 16. marta 1988, akademik O. Bogomolov, vodeći sovjetski stručnjak za spoljne poslove, iznio je značajno otkriće da je tri nedjelje nakon napada Ekonomski institut Svjetskog socijalističkog sistema Akademije nauka SSSR-a poslao partijskom rukovodstvu analizu o “jalovoj i štetnoj prirodi ove akcije.” Drugi sovjetski stručnjak za spoljne poslove, A. Bovin, uvjeravao je na Radio Moskvi 22. maja 1988. da od sada “slanje sovjetskih vojnih snaga u inostranstvo radi učešća u borbenim dejstvima može jedino biti učinjeno nakon rasprave u najvišim zakonodavnim organima zemlje i to mora biti uz njihovo odobrenje”.

Može se samo nagađati da li je konačna odluka da se povuku sovjetske snage donesena dijelom i zbog unutrašnjeg pritiska, mada su sovjetska armija i tajna policija vrlo vjerovatno bile duboko uznemi-rene zbog dalekosežnih posljedica takvog bezuslovnog priznanja poraza. Tako će rasprava o Avganistanu vjerovatno potrajati i poslije završetka neposrednijih oblika sovjetskog miješanja, naročito ako poraz podstakne dalje nacionalno samoosvješćenje bilo u Istočnoj Evropi ili unutar Sovjetskog Saveza.

Spoljna i odbrambena politika. Mada se rasprava u vezi sa spoljnom politikom odigrala u najvećoj mjeri unutar različitih specijalizovanih instituta, težilo se preispitivanju ranijih pretpostavki i traganju za “novim načinima mišljenja” (koje je vodeći francuski sovjelog Mišel

Tati podrugljivo opisao kao alternativu nekadašnjem “ne-razmišljanju”). Najpodrobniji izvještaj o revizionističkom pristupu podnio je jedan od Gorbačovljevih najumnijih povjerenika, Jevgenij Primakov, koji je u udarnom članku u *Pravdi* od 9. jula 1987, naslovljenom “Nova filozofija spoljne politike” zahtijevao da se odbaci ideja da je miroljubiva koegzistencija samo govorna vježba, preporučio da se odustane od izvoza revolucije kao vida sovjetske politike i istakao novu realnost globalne međuzavisnosti. Iste teme su bile kasnije podrobnije razvijene u knjizi samog Gorbačova, dok su na vojnom području sovjetski stratezi počeli da razvijaju temu “odbram-bene doktrine” kao polazne tačke za stabilnije strateške odnose sa Zapadom. U svim tim tačkama, suprotnost između ovih stavova i doskorašnje sovjetske politike bila je izrazita.

Sovjetski blok i svjetski komunistički pokret. Na proslavi sedamdesetogodišnjice Boljševičke revolucije u Moskvi, Gorbačov je istakao nominalnu jednakost svih komunističkih partija i izričito odbacio svaku tvrdnju o posebnoj vodećoj ulozi sovjetske partije - dok je glavno doktrinarno polazište Moskve u prošlosti bio zahtjev da njeni interesi treba da budu vodič za sve komuniste širom svijeta. Iako Brežnjevljeva doktrina nije bila zvanično odbačena, Gorbačov je stavio na znanje da ona neće biti upotrebljena da se spriječe postepene promjene u Istočnoj Evropi, što je zauzvrat navelo neke Istočnoevropljane da izjave da do okupacije Čehoslovačke 1968. godine nikad ne bi došlo sa Gorbačovom na vlasti. Iako validnost ove pretpostavke nikada neće moći da se provjeri, svrha je bila da se ohrabre oni Istočnoevropljani koji su tražili promjene znatno brže od iskoraka sovjetskog preustrojstva. Za neke sovjetske lidere, Gorbačovljev položaj je bio nesumljivo uznemiravajući. Bilo kakva veća nestabilnost u Istočnoj Evropi je tako bila pogodna da se pokrenu još oštrije rasprave u Kremlju o tom spornom pitanju spoljne politike.

Sve ove međusobno povezane rasprave proizvele su dinamički učinak. Zahtjev za obnovom privrede je stvorio težnje ka demokra-tizaciji, koje su sa svoje strane ugrozile partijski monopol nad vlašću i osnovno vjerovanje, otvarajući time vrata za rivalske draži religije i nacionalizma, pa čak i nametnule opasnost od produženog a možda čak i pojačanog sovjetskog raskola. Što su se te rasprave stvarno dogodile, i što nijesu više bile ograničene na unutrašnje svetinje partije, bilo je osobito značajno iz tri razloga:

Prvo, to je predstavljalo značajan prekid sa ustanovljenim političkim normama. Sovjetski totalitarizam je tokom više decenija podvrgavao društvo strogoj kontroli i organizovao ga u državu depolitizovanog pravovjerja i očevodne političke jednoglasnosti. Nova stvarnost društvene i političke rasprave stoji u oštroj suprotnosti sa nijemim saglasjem staljinizma, dominantnog barem od 1928. godine.

Drugo, to je predstavljalo opasnost za integritet marksističko-lenjinističkog učenja pa čak potencijalno i za jedinstvo Sovjetskog Saveza. Krajnje otvorena intelektualna rasprava, utemeljena na usvajanju novih naučnih predodžbi i filozofskih kategorija, bila je bitno nespojiva sa učenjem koje je samo sebe smatralo zatvorenim sistemom koje sadrži naučno ispravne odgovore na sve društvene dileme. Osim toga, ukoliko nastale rasprave o velikom broju osjetljivih pitanja ne bi bile sprječavane ili nekako kanalisane u okvir institucionalizovanog pluralizma, one su mogle da dovedu do eskalacije sile koja bi konačno ugrozila upravo integritet samog Sovjetskog Saveza.

Treće, to je diskreditovalo sovjetski komunizam posebno i, u skladu s tim, komunizam uopšte. Otkrića koja se odnose na zločine iz prošlosti, i kritika sadašnjih i prošlih dostignuća, potvrdili su skoro sve što su mnogi zapadni naučnici prethodno pisali o staljinizmu, zbog čega su bili često ocrnjivani u sovjetskoj štampi kao “okorjeli anti-komunistički propagandisti”. Zaista, detaljni, oštri i odista mučni izvještaji o patnjama koje su nanesene nedužnim ljudskim bićima koji su objavljeni u sovjetskoj štampi bili su još razorniji po svojim ideološkim posljedicama od

većine onih koji su napisani u inostranstvu. Slično tome, rasprave su iznijele na vidjelo dodatne podatke koji su se ticali aktuelnih i skorašnjih promašaja u sovjetskoj privredi i društvu, potvrđujući time najkritičnije zapadne procjene o ukupnom komunističkom dostignuću.

Glava 7

RAZVOJ ILI RASPAD KOMUNIZMA

Pravo pitanje za budućnost nije da li će Gorbačov potrajati ili čak da li će uspjeti ili pasti na ispitu. Pravo pitanje je da li se sovjetski komunizam razvija u bitno tolerantniji i privredno inovativniji sistem ili propada ili se čak fragmentiše. Uostalom, Gorbačov bi mogao biti uklonjen sa vlasti ili umrijeti pod prilično nejasnim okolnostima pa bi se ipak neke od njegovih reformi mogle nastaviti, premda na oprezniji način. Alternativno, on bi nominalno mogao ostati na vlasti - zahvaljujući svojoj popularnosti u inostranstvu, i dalje mogao biti od koristi Kremlju na Gromikovom mjestu kao šef države - ali sa svojom politikom u velikoj mjeri napuštenom. Konačno, on bi sam mogao da uspori ili čak ubrza svoju politiku da sačuva svoju vlast čak i pošto otpusti svoje suparnike - poput Ligačeva - iz službe.

Ključno pitanje je može li sovjetski sistem uspješno da se razvije u pluralističkiji organizam, onaj koji stvara veću društvenu i ekonomsku kreativnost i tako učini Sovjetski Savez uistinu konkurentnijim na svjetskoj sceni. Od tog odgovora zavisi ne samo sudbina Sovjetskog Saveza kao velike sile već isto tako i izgledi komunizma uopšte. Sadašnji metež bi možda mogao biti znak takve promjene, ali bi to isto tako mogla biti prva etapa u postepenom komadanju samog sistema.

Taj sistem je tokom godina stigao do toga da ga nazivaju totalitarnim ne samo zato što je društvo bilo prisilno podređeno političkom sistemu, već takođe zato što je to društvo bilo nasilno preobraženo u skladu s ideološkim planom. Stanje depolitizovanog pravovjerja je tako bilo stvoreno, pravi politički život je prestao da postoji, pa se činilo da nijemi konsenzus odražava potpunu društvenu jednoglasnost. Politika je postala zabran i povlastica samo najvišeg rukovodstva.

Evolutivno napuštanje totalitarnih karakteristika sistema bi, prema tome, zahtijevalo postepenu institucionalizaciju pluralističkog političkog poretka, koji omogućuje društvu da preuzme aktivniju ulogu i čak da određen izvorni politički život postane vid normalnog društvenog bića. Konačan odgovor na pitanje o vjerovatnosti takvog razvoja zavisi od toga da li dvije očito nepomirljive dileme svojstvene sadašnjoj sovjetskoj stvarnosti mogu biti prevladane. Prvo, može li privredna revitalizacija da bude ostvarena bez odista temeljnog redefinisanja uloge komunističke partije u upravljanju društvom? Drugo, može li privredna decentralizacija, kao i potrebno propratno svođenje centralne upravljačke uloge partije, da bude ostvarena bez silnog povećanja moći ne-Rusa u toj mjeri da bi decentralizacija konačno mogla postati ekvivalent za postepeno razaranje Sovjetskog Saveza?

Sovjetsko partijsko rukovodstvo je potvrdilo sredinom 1988. godine prvenstvo političke reforme nad privrednom. U partijskoj odluci je jasno stajalo "da korjenite reforme političkog sistema moraju imati prioritet". Ali, kao što je *Pravda* priznala doslovno tri dana kasnije, 7. jula, "proces demokratizacije - i u centru i na lokalnom nivou - dosad su sporo napredovali". Partijska *nomen-klatura* nije smanjila troškove zbog privrednih reformi, niti su predložene političke promjene Gorbačova o samoj ulozi partije bile institucionalizovane. Izgledalo je da stalno prizivanje centralizma lenjinističkog nasljeđa reafirmiše riješenost partije da čvrsto zadrži svoje posebno mjesto i svoj monopol vlasti, bez obzira da li je to ekonomski funkcionalno.

Prikladno pitanje jeste, dakle, da li privredna reforma može da uspije ako partija nije voljna da se povuče. Izgleda da je odgovor negativan. Istinsko uvođenje tržišnog mehanizma, ustrojstvo

cijena zasnovano na ponudi i potražnji, promocija slobodne razmjene rada, pojava upravljačke klase sklone da preuzima rizik pristup svježem kapitalu i skidanje okova sa zemljoradnje, sve su to neophodni preduslovi za istinski privredni uspjeh. Ali oni također zahtijevaju znatno umanjene uloge partije na upravo one načine koje sovjetski *aparatchiki* nijesu spremni da tolerišu. Očiti jaz između *glasnosti* i *perestrojke* je duboko ukorijenjen u tom stanju i prijeto da izazove razorna razočarenja.

Uz to, nedostajala je iskrena društvena prijemčivost za neophodne reforme. Stare navike i inercija su predstavljale golemu prepreku promjenama. Mase su u najboljem slučaju bile skeptične i u velikoj mjeri zaokupljene neposrednim ekonomskim posljedicama *perestrojke*. Među radnicima su se odomaćila najgora obilježja uravnilovke pa su bili nepovjerljivi prema reformama zasnovanim na nagrađivanju prema radu. Tradicija seljaštva je bila uništena. Direktori su se plašili veće odgovornosti i pomanjkanja preduzetničkih zamaha. Funkcioneri su više voljeli centralizam. I ruska istorija i sovjetska stvarnost su se tako zavjerili protiv preustrojstva.

Složene dileme perestrojke su nacionalni problem. Stopa priraštaja stanovništva je bila neuporedivo veća među ne-Rusima, posebno među centralnoazijskim narodima, čiji je broj porastao između 1959. i 1979. za preko 72 procenta, dok su se sovjetski Sloveni uvećali za samo 19 procenata. Tako će ubrzo ne-Rusi sačinjavati većinu sovjetskog stanovništva. Pa ipak, Velikorusi drže, zapravo, isključivu političku vlast u centru, gdje su ne-Rusi zastupljeni gotovo simbolično. Rusi su uglavnom imali bolji pristup elitnim položajima širom sovjetske države, a u Politbirou su tada potpuno dominirali Velikorusi. Državna politika je također favorizovala ruski jezik sa, na primjer, 14 knjiga objavljenih na ruskom u 1986. po svakom Rusu koji je živio u Sovjetskom Savezu u odnosu na samo 2,4 na maternjim jezicima po svakom ne-Rusu. Osim toga, privredna politika Kremlja favorizovala je kapitalne investicije i razvoj u ruskim djelovima države.

Autentična decentralizacija bi neizbježno izrodila zahtjeve za ispravljanjem ovih nepravdi. Međutim, centralna ruska kontrola je tako duboko usađena u postojeće mehanizme da bi neophodne promjene dovele do velikog prevrata. Začarani krug uistinu postoji. Nedostatak reformi rađa nezadovoljstva u narodu, ali bi reforme vjerovatno pothranile još veće apetite neruskih naroda za većom vlašću. Separatistička uvjerenja, posebno među Baltima i sovjetskim Muslimanima, kasnije podstaknuta posredstvom oživljavanja Islama širom svijeta i ohrabrena sovjetskim vojnim neuspjehom u Avganistanu, tako su možda mogla da postanu stvarna prijeteća jedinstvu sovjetske države.

Ključna tačka na koju je trebalo obratiti pažnju biće rastući nacionalizam u sovjetskoj Ukrajini, sa svojih 50 miliona stanovnika i velikim prirodnim bogatstvima. I u Kijevu i u Lvovu kvazi-tajne ukrajinske političke, vjerske i kulturne aktivnosti narastale su zahvaljujući otvaranju koje je omogućila *glasnost*. Njihov napad se sastojao u tome da se naglasi šteta koju je Ukrajini nanijela bivša sovjetska politika i nacionalni imperativ otpora daljoj rusifikaciji. Većina Ukrajinaca, s pravom ili ne, krivila je Moskvu - a time posredno i Ruse - za černobilsku nesreću i to smatrala drugom velikom nevoljom (poslije velike gladi iz tridesetih godina) koju su njihovoj naciji donijeli gospodari iz Kremlja. Nezadovoljstva ukrajinskog naroda vezana za jezik i kulturu, već otvoreno i vrlo snažno izražena čak i u zvaničnim ukrajinskim medijima, razvijaju se u separatističke težnje koje je podržavao velik dio ukrajinskog stanovništva, stvoriće od nacionalnog problema krizu koja će ugroziti opstanak Sovjetskog Saveza.

Stvari su se dale naslutiti iz izvještaja u moskovskom časopisu *Komsomolskaja pravda* od 10. jula 1988. godine o masovnom okupljanju u gradu Lvov. Organizovan navodno radi očuvanja istorijskih spomenika, zbor - "više hiljada ljudi" - brzo se pretvorio u masovne nacionalističke demonstracije. Rukovođenje zborom su preuzeli nacionalistički aktivisti i uzbuđeno istakli

političke zahtjeve koji su dominirali te večeri. Ruska štampa je optužila ukrajinske govornike na skupu da su se “spustili do mahnitosti nedostojne čovjeka, građanina i patriote”.

Nacionalno pitanje je očigledno ahilova peta *perestrojke*. Do proljeća 1988, sovjetska javna glasila su konačno priznala da je nacionalni problem vrlo daleko od rješenja. U isto vrijeme, sve snažnija velikoruska svijest o anti-moskovskim nacionalnim osjećanjima umanjivala je dalje šanse za autentičnu decentralizaciju, koja bi možda mogla da podstakne konstruktivan razvoj sistema. Ona je bila čvrsto povezana sa određenim rizikom Velikorusa da zadrže centralnu ulogu, čak i po cijenu privredne neefikasnosti.

Da bi se decentralizovala državno-svojska privreda, trebalo je decentralizovati i politički sistem; ali decentralizovati politički sistem multinacionalne države značilo je predati vlast prethodno potčinjenim nacijama. Prema tome, da bi bila privredno uspješna, *perestrojka* je morala da obuhvati preustrojstvo Sovjetskog “Saveza” u pravu konfederaciju, obustavljajući pri tom rusku vlast. Zapravo, to je bilo ravno raspadu carstva. Nije bilo izvjesno hoće li ruska politička elita biti spremna da zamijeni svoju carsku moć za dobrobiti privredne decentralizacije.

Pojavu žestokog velikoruskog napada na *demokratizaciju*, s izgovorom da je to bilo rađanje ne-ruskog nacionalizma, alarmantno su zabilježile *Moskovske novosti*, novine koje su otvoreno podržavale Gorbačovljeve reforme. One su izvijestile 3. aprila 1988. godine da “mnogi ljudi vjeruju da su međunacionalni problemi pogoršani, neočekivano, zbog procesa demokratizacije našeg društva. Mračne, konzervativne snage već zamjeraju snagama obnove da su ‘izgubile kompas’, pomno bilježeći u svoju ‘knjigu mudrosti’ sve što je glasnost iznijela na vidjelo a što, po njihovom mišljenju, ‘potkopava sistem’”. Prema glasilu italijanske komunističke partije, *L’Unita*, od 23. maja 1988. godine, izvorni tekst o žestokom napadu na *perestrojku* koji je bio objavljen ranije te godine u *Sovjetskoj Rosiji* sadržao je pasus koji ukazuje da čak i to pravovjerno glasilo pravi propuste: “Najveću opasnost... predstavlja sramotni nacionalizam beznačajnih nacija kakve su krimski Tataari i cionistički Jevreji, čije su akcije promišljeno usmjerene na razbijanje bratstva među sovjetskim narodima.”

Takvi velikoruski strahovi od narastajućih nacionalnih sukoba, usporavanje neophodnih reformi, povećavaju vjerovatnoću da su stvarni izgledi za sovjetski komunizam propast a ne smisleni razvoj. Do odista obnoviteljskog uspjeha - onog koje vodi u kreativno, novatorsko i samosvjesno sovjetsko društvo - moglo bi doći jedino kroz slabljenje doktrine, rastakanje partijske moći i postepeno oslobađanje ne-Rusa od moskovske centralizovane vlasti. Sasvim je nevjerovatno da će partijsko rukovodstvo i vladajuća elita, ma koliko žudjeli za privrednom obnovom, biti spremni da rizikuju da odu politički tako daleko.

Neko bi prema tome imao pravo da posumnja da stvarni uspjeh - koji se može nazvati Opcija 1 - leži u riznici Gorbačovljeve *perestrojke*. Moramo, prema tome, razmotriti i druge opcije. To bi moglo uključiti:

- Opcija 2: Razvučeni metež koji ne vodi ishodu.
- Opcija 3: Obnovljena stagnacija, pošto *perestrojka* posustane.
- Opcija 4: Nazadan i represivni politički udar, kao reakcija bilo na Opciju 2 ili 3.
- Opcija 5: Rasparčavanje Sovjetskog Saveza, kao posljedica kombi nacija gorepomenutih opcija.

Od ovih opcija, čini se da je najizglednija alternativa za nekoliko sljedećih godina Opcija 2, ali s velikom vjerovatnoćom da će *perestrojka* postepeno gubiti svoj zamah suočena s unutrašnjim preprekama. Rastući metež u zemlji ili možda obnovljena stagnacija mogli bi zauzvrat da podstaknu obnovu nastojanja da se poveća društvena i politička disciplina. Ovo posljednje bi čak moglo voditi i u vojnu diktaturu, naročito ako se pokaže da je partija previše

zadovoljna sobom i nesposobna bilo za uvođenje promjena ili za održavanje reda. Ovakav obrt događaja bi mnogo naškodilo istorijskim izgledima komunizma. Privredna i tehnološka stagnacija bi dalje ometala Sovjetski Savez u nadmetanju s Amerikom. Represija bi obnovila loš ugled u svijetu režima koji još uvijek nije sasvim raskrstio sa svojom doskorašnjom staljinističkom prošlošću.

U svakom slučaju, biće krajnje teško vratiti duh društvene afirmacije u totalitarističku bocu, sada kada je sovjetsko društvo doživjelo dah otvorenih rasprava i postalo uopšte manje imuno na opštenje sa svijetom i inostrane ideje. Sovjetska inteligencija, zatrovana *glasnošću*, zasigurno bi ogorčeno reagovala na svaku naglu represiju. Dalja mogućnost rastućeg političkog nereda, pa čak i eventualne fragmentacije sistema, dakle, će biti tijesno povezana sa neuspješnom evolucijom političkog sistema, ili bilo kakvim pokušajem da se spriječi njegov privredni razvitak. Da se poslužimo marksističkom terminologijom, donji prag je da totalitarna politička "prvorazredna građevina" ne može više da postoji skupa sa društvenom "bazom" koja je prestala da bude podvrgnuta njenoj potpunoj kontroli.

Nenamjerno - i bez "predrasuda", da upotrebimo još jedan marksistički izraz - Gorbačovljeva politika tako doprinosi izgradnji potencijalno revolucionarne situacije. Njegove reforme stvaraju činioce promjene. One su nesputane nade koje su gotovo osuđene da se izjalove. One izazivaju iščašenja koja su, u međuvremenu, odista pogoršala kvalitet života prosječnog čovjeka. One takođe smanjuju nivo političke zebnje - iako podižu nivo društvenog razočarenja. Takva kombinacija je bitno eksplozivna.

Kao odgovor na teškoće koje se javljaju moglo bi doći do daljih ustupaka i gotovo očajničkih promjena - možda čak i dramatičnih reformi u poljoprivredi ili do simboličnih činova, kao što je dobro-došlica priređena Aleksandru Solženjicinu. Ipak, nije vjerovatno da su institucionalna zbrka i društveno otrježnjenje time olakšani. Naprotiv, takvi koraci su vjerovatno otežali nastupajuću političku krizu. Činjenica da je neuspjeh privredne reforme primorao Gorbačova da političkoj promjeni da prioritet pomogla je da se istakne istorijski revolucionarni sud - koji Gorbačov nije mogao otvoreno izložiti - da je osnovna mrlja sovjetskog sistema njegovo lenjinističko nasljeđe.

Ipak bi uklanjanje ovog nasljeđa - uz pretpostavku da sada ne postoje ni doktrinarna ni organizaciona alternativa - moglo dati maha moćnim silama koje su svojstvene truleži, frustracijama i nagomilanim antagonizmima savremenog sovjetskog života. Istrajavanje na *perestrojci* bi moglo zapravo da pojača ove protivrječnosti zato što su tražene reforme vjerovatno lišile sovjetske radnike značajnih koristi koje su uživali u postojećem sovjetskom sistemu - to jest sigurnosti radnog mjesta i stabilnih primanja bez obzira na rezultat rada - a nijesu im donijele bilo kakve odgovarajuće koristi. Gradski proletarijat je klasa koja je vjerovatno najviše pogođena kratkoročnim društvenim posljedicama preustrojstva - kao što su inflacija, skuplja stanarina (sa zakupninama zamrznutim od 1928) i vjerovatno isto tako nezaposlenost - a, u izvjesnoj mjeri, skoro je sigurno da će naći načina da izrazi svoja nezadovoljstva. Prema tome, povremeni i možda revolucionarni nemir bi mogao doći od politički budnijih sovjetskih radnika koji će morati ozbiljnije da shvate socijalističke parole o radničkoj demokratiji i koji bi mogli takođe da padnu pod uticaj primjera poljske radničke Solidarnosti.

Intenziviranje nacionalnih i vjerskih sukoba ili separatističkih težnji među ne-Rusima, vjerovatno će takođe doprinijeti mogućoj fragmentaciji sistema, i biće više nego bolno za stalnu moskovsku dominaciju. Sovjetski Savez ne može da izbjegne period nacionalizma, koji je nerazdvojno povezan s raskolom, a sada se manifestuje u prividnom sukobu uzavrelih nacionalnih osjećanja koja su mu inherentna. Zahtjev za većom lokalnom privrednom autonomijom već neizbježno eskalira u zahtjeve barem nekih ne-Rusa za većom političkom

autonomijom, ako ne čak i za istinskom nezavisnošću. Takvi zahtjevi su vjerovatno u početku bili skriveni iza socijalističkih i demokratskih parola, ali će njihov krajnji domet za Sovjetski Savez biti smrtonosan. Kremlju neće biti lako da izađe na kraj s takvim aspiracijama bez izvjesnog pribjegavanja sili.

Sve veće slamanje poretka bi možda moglo voditi udaru u centar, koji bi preduzela vojska, uz podršku KGB-a. Rukovodstvo za takav udar bi najvjerovatnije moglo biti regrutovano iz saveza nezadovoljnih velikoruskih oficira, uplašeni partijskih funkcionera iz centra i uvrijeđenih službenika KGB-a, riješenih da obnove disciplinovano "nacionalno jedinstvo" više u ime ruskog nacionalizma nego sovjetskog socijalizma. Oni bi mogli da potraže istorijski legitimitet za takvu akciju pozivajući se na patriotizam i prizivajući imperativ discipline pred unutrašnjim haosom. Komunizam bi kao ideologija time još više izgubio ugled.

Ukratko, kobna dilema komunističkog sistema u Sovjetskom Savezu jeste da njegov privredni uspjeh može jedino biti postignut po cijenu političke stabilnosti, dok se njegova politička stabilnost može jedino održati po cijenu privrednog neuspjeha.

DIO III

ODBACIVANJE ORGANA

Samo jedna presudna činjenica jeste ključ za razumijevanje budućnosti komunizma u Istočnoj Evropi: marksizam-lenjinizam je tuđa doktrina nametnuta regionu od strane imperijalne sile čija vlast je kulturno nespojiva sa potčinjenim narodima. Prema tome, proces odba-civanja komunizma od strane istočnoevropskih društava - fenomen sličan odbacivanju presađenog organa iz ljudskog tijela - upravo se odvija. Ovaj proces se stvarno odigrao u nadmetanju između nacionalnih snaga koje traže puteve za oslobođenje svojih društava od moskovske dogme i sovjetskih pokušaja da razvije nove načine da zadrži konačnu vlast nad sudbinom regiona.

Mada je marksizam najprije bio začet u Zapadnoj Evropi, njegovo prilagođavanje na rusku istočnjačku despotsku političku kulturu onečovječio je njegovu prvobitno humanističku orijentaciju. Kada je Staljin silom nakalemio komunizam sovjetskog tipa na zemlje Istočne Evrope, presadio je marksizam-lenjinizam-staljinizam na društva koja su sebe u velikoj mjeri poistovjećivala sa zapadnoevropskim kultur-nim, vjerskim i duhovnim nasljeđem. Prema tome, sovjetsko carstvo u Istočnoj Evropi je gotovo jedinstveno u imperijalnoj istoriji: Vladajuću naciju potčinjeni narod *ne* smatra kulturno superiornom.

Kulturna superiornost, čak i ako je nerado i potajno priznata od strane podanika, bila je presudni činilac u sposobnosti rimskih, bri-tanskih ili francuskih imperija da potraju tako dugo. Nasuprot tome, sovjetska imperija je u Istočnoj Evropi smatrana - s pravom ili ne - kao nazadno podjarmljivanje od strane kulturno inferiornije nacije. Tako, čak četrdeset godina nakon Staljinovog nametanja sovjetske vladavine, istočnoevropska društva se još uvijek bune pod svojim komunističkim režimima.

Izvjeshno vrijeme, međutim, komunistička ideologija je uspijevala da kompenzuje takvo stanje. Pa i ako je većina Istočnoevropljana gledala na rusku dominaciju kao na pomak unazad mnogi su vjerovali da komunističko učenje sadrži mogućnost za bržu modernizaciju i industrijalizaciju. Pošto je Sovjetski Savez u to vrijeme smatran uzorom komunizma u praksi, ideologija je služila da se opravda ne samo podražavanje Sovjetskog Saveza nego i prihvatanje - kao pozitivne nužnosti - dominacije Kremlja.

Tako je propast sovjetskog modela imala potencijalno razorne posljedice po sovjetsko imperijalno područje. To je ubrzalo slabljenje komunističke doktrine kao kohezionog faktora imperije. To takođe pojačava neraspoloženje prema spoljašnjoj dominaciji, koja se sve više smatra izvorom sve većeg društvenog i kulturnog zaostajanja regiona. To nameće Moskvi sve veću potrebu da imperiju okrijepi novim vezama. To je, zauzvrat, podstaklo dodatno nacionalno neprijateljstvo protiv centralne vlasti Kremlja.

Posljednjih godina, Kremlj je nastojao da iskuje nove vojne i ekonomske veze s Istočnom Evropom. Pojačao je svoju kontrolu nad Varšavskim paktom kroz povećanu zavisnost mnogih nacionalnih armija od sovjetske Vrhovne komande. U isto vrijeme, da bi unaprijedio obnovu sovjetske privrede, Gorbačov je odredio posebnu premiju za unošenje kapitala, novu tehnologiju, pa čak i stručno osposobljenu radnu snagu iz Istočne Evrope. Ove inicijative su takođe bile odgovor na rastuću spoznaju Moskve da prinudno nametnuta moć ideologije slabi, da je u porastu

nacionalizam u Istočnoj Evropi i da je Sovjetski Savez izgubio mnogo od svog istorijskog prestiža.

Kao posljedica toga, dva protivrječna uticaja su prenapregla zdanje sovjetskog carstva u Istočnoj Evropi. S jedne strane, proces samo-oslobođenja od sovjetske ideološke kontrole prijetio je da oslabi - ili čak prekine - imperijalne veze. S druge strane, napori koje su Sovjeti uložili da ojačaju vojno-ekonomsku integraciju težili su da pariraju tim centrifugalnim kretanjima. Ono prvo je tako povuklo za sobom organ-sko odbacivanje komunizma u većem dijelu Istočne Evrope. Drugo po-vlači za sobom napore da se pojača zavisnost Istočne Evrope kad je riječ o njenom ekonomskom blagostanju i njenoj teritorijalnoj bezbjednosti od dobre volje i odluka Kremlja.

Glava 8

IDEOLOŠKO PRESAĐIVANJE I PREOBLIKOVANJE

Česlav Miloš je, u svojoj čuvenoj knjizi, *Zarobljeni um*, pokazao koliko je u početku marksističko-lenjinističko učenje imalo snažan uticaj čak i na nekomunističke Istočnoevropljane, poražene od Hitlera, a onda oslobođene od Staljina. Osjećaj neodoljive moći je zračio iz staljinističkog režima. U isto vrijeme, demokratski Zapad je pokazao ravnodušnost prema sudbini Istočne Evrope. Skupa s monumentalnim opsegom društvenog eksperimenta koji je preduzeo Sovjetski Savez, to je stvorilo osjećaj istorijske nužnosti sovjetizacije regiona. Izgledalo je da sudbina nalaže stav prihvatanja pa čak i preobraćanja.

Vatreni fanatizam među istinskim vjernicima - novoustanovljenom komunističkom elitom vlasti - bio je još izrazitiji. Oni su sebe smatrali perjanicom istorije. Oduševljeni usklik na sjednici centralnog komiteta vladajuće poljske partije, jula 1948, jednog od njenih najvatrenijih stalji-nističkih lidera, Mječeslava Močara, savršeno je dočaravao preovlađu-juće raspoloženje među disciplinovanim vjernicima: “Za nas, partijce, Sovjetski Savez je naša domovina, a naše današnje granice ne mogu da odredim, danas dalje od Berlina, a sutra na Gibraltaru.”

Postojale su, uostalom, kao što je svima poznato, izvjesne nepo-bitne dodirne tačke za region u početnom komunističkom preo-bražaju. Prema tome to nije sve bilo pitanje apstraktne ideološke privlačnosti. Istočna Evropa je izašla iz rata opustošena i vrlo svjesna svog srazmjernog zaostatka u poređenju i s industrijski naprednijom Zapadnom Evropom i s nedavno industrijalizovanom staljinističkom Rusijom. Od Sovjeta nametnuta komunistička elita izabrala je za svoj glavni cilj da poveže željene društvene reforme, posebno dugo zahtijevanu agrarnu reformu, sa brzom industrijalizacijom. Oni su za ispunjenje toga roka odredili dvije decenije da bi po proizvodnji teške industrije nadmašili naprednije zapadnoevropske privrede. Zapravo, brze stope industrijskog rasta tokom početnog perioda za kratko vrijeme su bile ostvarene.

Prva decenija komunističke vladavine u Istočnoj Evropi bila je takođe vrijeme brzog društvenog napretka za društveno obespravljene. Naročito je tako bilo u manje naprednim zemljama, kao što su Rumunija i Bugarska, ali isto tako u manjoj mjeri u Poljskoj i Mađarskoj. Sve su one imale mnogo seoske sirotinje, kao i vrlo radikalizovane industrijske radnike, koji su bili voljni pa čak i nestrpljivi da se poistovjete s novim režimom. Za njih je početak komunističke vladavine otvorio vrata ka brzom napredovanju kroz veće obrazovne mogućnosti, kao i u novim institucijama vlasti, naročito vojsci i policiji. U manjoj mjeri, to je takođe bilo tačno i za Čehoslovačku i Istočnu Njemačku, mada je u ovim zemljama industrijska radnička klasa obezbjeđivala obilniji izvor regrutovanja za revolucionarni režim.

U početnom periodu komunističke izgradnje, novi vladaoci su bili sposobni isto tako da iskoriste entuzijazam nekih segmenata intelektu-alne zajednice očarane idejom društvenog upravljanja podržavanog od strane države i pseudo-naučnom vizijom komunizma. Novi poredak je tokom prvih godina takođe mobilisao podršku velikog broja mladih lju-di, privučenih vizijom novog doba, grandioznim urbanim i industrijskim projektima i humanitarnim ciljevima društvene reforme. Zamisao o izgradnji novog i pravednog društvenog poretka na ruševinama prošlosti bio je zaista privlačan za ljude traumatizovane Drugim svjetskim ratom, koji su tragali za nekim čvrstim ali idealističkim smislom istorijskog usmjerenja.

Iako veoma zavisni od sovjetske vlasti, novi istočnoevropski komunistički režimi nijesu bili bez izvjesne autentične društvene pozadine. Mada sasvim uopšteno, moglo se reći da je

komunizam u početku uživao najveću unutrašnju podršku u Čehoslovačkoj i Bugarskoj, a najmanju u Poljskoj. U ovim prvim, jaki komunistički pokreti su postojali još prije dolaska sovjetske vojne vlasti, skupa sa vrlo izraženim tradicionalnim simpatijama za Ruse. U kasnijem razdoblju, nacionalni otpor sovjetizaciji je bio snažan i istrajan.

Mada su komunisti uživali izvjesnu podršku, ona nigdje nije bila većinska. Zapravo, za vrijeme ove početne faze, novi vladaoci su bili zaokupljeni gušenjem i potpunim eliminisanjem bilo kakve unutrašnje političke alternative. Koncept klasne borbe, pojačan Staljinovom "dijalektičkom" doktrinom da se borba zapravo pojačava sa sve većim uspjehom u izgradnji socijalizma, bio je iskorišćen za opravdavanje produžene primjene terora staljinističkog tipa širom čitavog regiona. Posebno nasilne bile su godine 1948-53, tokom kojih je Istočna Evropa bila izložena veoma jakoj sovjetizaciji. Komunistički režimi su likvidirali na desetine hiljada ljudi, utamničili su stotine hiljada, organizovali montirane procese i primjenjivali masovno zastrašivanje.

Staljinistički teror je bio ne samo nemilosrdan već isto tako ponekad i bizaran. Njemački autor, Hans-Hajning Pecke, objavio je knjigu naslovljenu *Andersdenkende in Ungarn*, koja je sadržala intervju sa raznim ličnostima mađarskog disidentskog pokreta. Jedna od njih je bio Laslo Rajk, sin komunističkog partijskog vođe istog imena koji je bio uhapšen sredinom 1949. godine, mučen, prisiljen da prizna da je bio cionistički špijun i obješen kasnije te godine. Sinovljev izvještaj o vlastitoj sudbini dramatično ilustruje ljudske i birokratske izopačenosti terora kao društvene politike.

Mladi Rajk je imao samo četiri mjeseca kada je njegov otac uhapšen. Takođe su bile uhapšene i njegova majka i baba, a dječacića je bila "zaplijenila" država i smjestila u dom za odgoj, koji je bio pun druge djece političkih zatvorenika. Kada je stariji Rajk obješen, majka djeteta je bila osuđena na dugogodišnju robiju, ali njena porodica nije bila obaviještena što se s njom dogodilo. Nije se znalo da li je živa, a vlasti nijesu htjele da odgovore na bilo kakvo raspitivanje. Majčina sestra se uporno raspitivala za sudbinu dječaka, ali odgovora nije bilo, uprkos dugim časovima čekanja po raznim policijskim ustanovama. Molbe su dočekivane s neprijateljstvom i ćutanjem.

Jednoga dana, poslije Staljinove smrti, tetka je primila poruku od tajne policije da označenog dana i utvrđenog sata bude na uglu određene ulice u Budimpešti. Tada su se zaustavila službena kola i iz njih je istjeran četvorogodišnji dječak. Kola su se potom brzo udaljila. Tetka, koja još uvijek nije znala što se dogodilo s majkom, usvojila je dječaka i otkrila tokom sudskog postupka da je njegovo ime, isto kao i osuđenog oca, bilo promijenjeno u sasvim drugo. To je bilo učinjeno, prema zvaničnim dokumentima, "na njegov lični zahtjev" u vrijeme kad je bio star samo četiri mjeseca. Dijete zapravo nije imalo predstavu o svom identitetu i saznalo ga je tek nekoliko godina kasnije kad je njegova prava majka konačno bila puštena iz zatvora.

Da ne bi nadugačko raspredali o neizmjenim ljudskim patnjama, poslužićemo se s malo statističkih podataka da dočaramo stepen terora koji je bio uključen u sovjetizaciju Istočne Evrope. U Mađarskoj, koja je u to vrijeme brojala oko šest miliona stanovnika, između 1950. i 1953. godine je oko 387.000 navodnih političkih protivnika - ili više od 5 procenata svih Mađara - bilo zatočeno, prema brižljivo urađenoj evidenciji koju je iznio Paul Lendvai u knjizi *Das Eigenwillige Ungarn* (1987). Poslije gušenja mađarskog ustanka 1956, režim Janoša Kadra koji su postavili Sovjeti likvidirao je između 2.000 i 4.000 političkih protivnika. Za vrijeme Praškog proljeća iz 1968, komunistički režim je sam pokrenuo istraživanje svoje prošlosti, iznoseći pri tom na vidjelo neke zapanjujuće statističke podatke: Tokom 1951. godine, u relativno pokornoj Čehoslovačkoj, u koncentracione logore je bilo zatvoreno preko 100.000 ljudi (uključujući više od 6.100 svještenika, kaluđera i kaluđerica), dok su krvave unutarpartijske čistke rezultirale

likvidacijom najistaknutijih partijskih rukovodilaca. U Poljskoj, slamanje oružanog otpora komunističkoj vlasti rezultiralo je s oko 45.000 mrtvih, uz približno 5.000 likvidiranih različitih političkih protivnika. Ovome se mora dodati nepoznat broj - ali koji zasigurno iznosi više desetina hiljada - onih koji su bili deportovani u sovjetske koncentracione logore i koji se nikad nijesu vratili.

Poljski komunistički režim je bio posebno riješen da iskorijeni sve znake i simbole nezavisnog političkog rukovodstva. Uz aktivnu pomoć savjetnika sovjetske tajne policije, poljski režim je usredsrijedio najveći dio svog nasilja na preživjele lidere antifašističkog pokreta otpora, naročito na bivše zapovjednike i oficire Otadžbinske armije, najveće tajne organizacije u Drugom svjetskom ratu. Oni su bili izloženi posebnoj surovosti, a montirani procesi su bili smišljeni da ih žigošu kao nacističke "saradnike". Tokom dugih i često nasilnih ispitivanja, čiji je cilj bio da se iznude priznanja, neki od njih su bili prekrivani uzorcima kukastih krstova isječenim iz novina. Drugi su smišljeno držani u ćelijama s licima osuđenim na smrt pod optužbom da su nacistički ratni zločinci.

Putem ovog golemog i organizovanog nasilja, komunističke vođe su uspjele da nametnu novi totalitarni sistem sovjetskog tipa u Istočnoj Evropi. Oni su satri postojeća društva i tako učinili mogućim stvaranje novog društvenog i političkog poretka. Ali bi bilo pogrešno vidjeti u organizovanom teroru karakteristike svakodnevnosti stvarnosti pod totalitarnim sistemom. Intenzivni i široko rasprostranjeni teror je bio korišćen i kao sredstvo društvenog preustrojstva i kao oruđe za konačnu uspostavu sistema. Ali, jednom ustanovljen, taj sistem postaje obilježen sveprožimajućom i sitnom birokratizacijom svih vidova normalnog života. To je bio slučaj u mjeri i na način koji površni posmatrač sa pluralističkog i demokratskog Zapada nije mogao da razumije.

U *Istočnoevropskom reporteru* (t. 2, br. 3, 1987), čehoslovački disident, Vaclav Havel, iskazao je više nego dobro suštinu komunističkog sistema koja je proizašla iz sistematske i nemilosrdne primjene terora: "Totalitarizam je nešto što čovjek mora iskusiti iz prve ruke. To je nešto što je nevidljivo iz daljine... U našem sistemu, nasilje je prije duhovno nego fizičko. Drugim riječima, prikriveno, tajno. Život ovdje strancima djeluje sasvim normalno. Možete vidjeti ljude kako šetaju ulicama, idu u kupovinu - na površini ništa ne izgleda pogrešno i nema znakova masakra. Nasilje našeg sistema nikada neće uočiti turista ili posjetilac."

Havel je išao na to da ukaže da bi Zapadnjaci, da bi iskusili ugnjetavanje sistema, morali da žive pod njim, da stalno budu "na milosti svemoćne birokratije, tako da za svaku sitnicu moraju da se obrate jednom ili drugom činovniku. Onda bi utvrdili postepeno razaranje ljudskog duha, osnovnog ljudskog dostojanstva... Ljudi žive svoje živote u stanju stalnog poniženja. To su karakteristike totalitarnog sistema koje niti mogu biti snimljene televizijskim kamerama niti lako biti objašnjene posjetiocima. Da bi se sagledale one moraju da se iskuse."

Nevolje koje je Istočnoj Evropi nanio sistem sovjetskog tipa doveo je do uspona nove vladajuće klase, one koja je sve dugovala komunističkoj vlasti posebno. Uz to, što je ona uživala manju društvenu podršku, to je više nastojala da se poistovjeti sa Sovjetskim Savezom, njenim pokroviteljem i zaštitnikom. Moskva je mogla da računa na odanost, zapravo servilnost, onih čiji je opstanak tako neposredno zavisio od Kremlja. Lični interes, kao i ideologija, tako su stvorili tijesnu vezu lojalnosti i zavisnosti, sa Staljinom obogatim na vrhu disciplinovane piramide vlasti.

Ali prividna spoljašnja kohezija sovjetskog bloka je prikrivala ispod toga unutrašnju krhkost novih režima. Ta krhkost je izbila na površinu ubrzo pošto je Staljin umro. Do početka pedesetih godina, sjaj privida marksističko-lenjinističke grandiozne simplifikacije bio je već počeo da se rastače pred surovom stvarnošću. Ograničeno početno oduševljenje komunizmom je u velikoj

mjeri izbljedio pošto je puzajuća svijest o mnogo bržem oporavku Zapadne Evrope dovela do otriježnjenja i ogorčenja. Uz to, iznenadni nestanak Staljina 1953. lišio je sovjetsko rukovodstvo golemog i zastrašujućeg ličnog obilježja.

Čim su se unutar kremaljskog rukovodstva javili politički raskoli i čim su sovjetske vođe stale da se upliću u staljinističko nasljeđe, u Istočnoj Evropi su naglo nikle krize. Ustanak do kog je došlo u Istočnoj Njemačkoj 1953, praćen silnom političkom nestabilnošću u Poljskoj i opsežnim nasiljem u Mađarskoj 1956, zasigurno bi doveli do kraha komunizma u čitavoj Istočnoj Evropi da nije bilo neposredne sovjetske vojne intervencije. Čak i u zemlji koja je u početku bila naklonjena Moskvi kakva je Čehoslovačka, iskustvo sa sistemom sovjetskog tipa je dovelo do potpunog otriježnjenja. Praško proljeće 1968. godine, koje je ugušila sovjetska armija, pokazalo je istrajnu nevoljnost naroda da prihvati politički i društveno-ekonomski sistem tako izričito izveden iz tuđe tradicije. Sovjetska vojna okupacija je zauzvrat dalje dramatisovala stanje istrajne zavisnosti i status marioneta istočno-evropskih komunističkih režima.

Sasvim očekivano, neprijateljstvo je najviše ojačalo u grupi država s najdubljim kulturnim vezama sa Zapadnom Evropom: Istočnoj Njemačkoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj i Poljskoj. Sovjetizacija je za njih značila grubi prekid i sa njihovom političkom i kulturnom prošlošću. Za kratko vrijeme, čak i istorija i tradicija mogu biti potisnute i protjerane s površine društvenog života. Geopolitička doktrina zasnovana na dominaciji kroz preovlađujuću silu, kao što je Brežnjevljeva doktrina, može da odredi spoljnu granicu neslaganja, stvarajući privid stabilnosti pa čak i podstičući spoljašnji izgled pomirenosti sa sudbinom. Za kratko vrijeme, isto tako, kulturni život može da poprimi spoljašnje oblike doktrinarne naklonosti pa mogu da zanijeme čak i nacionalne aspiracije. Ispod svega toga, međutim, srdžba, frustracija i nada nastavljaju da kipe, iščekujući priliku da se ponovo potvrde.

Uspješne sovjetske vojne intervencije su naučile Istočnoevropljane da direktan izazov sovjetskoj nadmoći i njihovim komunističkim sistemima neće uroditi plodom. Zapad im neće priteći u pomoć. Njihove zastrašene komunističke elite će zatražiti sovjetsku pomoć. A imperijalni sovjetski vlastodršci će primijeniti silu da ih savladaju. Prema tome, moraće da se primijene posrednije i strpljivije metode. Transformacija bi morala da dođe iznutra, da poprimi bitno mirnodopske oblike, da se sve odigra postepeno. U određenom smislu, strategija istorijske prikrivenosti bi morala istrajno da se slijedi. Da bi bila uspješna, morala bi da uključi barem dio vladajuće klase i da povuče za sobom izvjesnu neformalnu saradnju s predlagačima promjena u graničnim istočnoevropskim državama. Ona bi isto tako morala da iskoristi priliku mogućih raskola unutar sovjetskog rukovodstva.

Riješenost Moskve da upotrijebi oružje, ako bude neophodno, da bi održala komunizam na vlasti u Istočnoj Evropi, imala je dalje neočekivane posljedice. To je očigledno umirilo čak i najslabije komunističke elite, kao što je ona u Poljskoj, da Kremlj neće dozvoliti njihovim srditim narodima da se uspješno pobune protiv njih. To je, sasvim prirodno, poslužilo da ojača osjećaj lične i političke sigurnosti domaćih komunista. U isto vrijeme, pretjerani osjećaj sigurnosti elite imao je neobičan uticaj na smanjenje jaza između takvih elita i njihovog naroda. Njegujući pojačan osjećaj da vladari i podanici dijele istu sudbinu, elite su postale podložnije uticaju zova duboko doživljenih nacionalnih težnji. Postavši politički ušančenja i osjećajući se istorijski samosvjesnija, komunistička vladajuća klasa je postepeno postala nacionalno servilnija.

Staljinistički period je, uz to, bio prekratak da bi potpuno preorao istočnoevropska društva, da bi izbrisao njihov osjećaj kulturnog i nacionalnog identiteta, da bi uništio njihove osobene političke tradicije. Vremenom, ali promjenljivim intezitetom, osjećaj posebnosti sve više izbija na površinu na uštrb sovjetske kontrole. U Istočnoj Njemačkoj, on se usredsredio na povećanu težnju za uspostavljanjem bližih ljudskih veza s ostatkom Njemačke. U Rumuniji je imao za

posljedicu pojavu fanatične i lične diktature koja je na mnogo načina podsjećala na predratnog rumunskog fašistu Irona Guarda. U Mađarskoj se usredsredio na energične napore da se promoviše decentralizovaniji privredni sistem i postepeno ostvarenje društveno-privrednih veza sa susjednom Austrijom. Čak i u krajnje lojalnoj Bugarskoj je poprimio oblik ambicioznog programa za postizanje značajnije ekonomske uloge. Jedino je u obezduhovljenoj Čehoslovačkoj, poslije sovjetske okupacije iz 1968. godine izgledalo da tokom Brežnjevljevskih godina preovladava tiha rezignacija.

Glava 9

SAMOOSLOBOĐENJE POLJSKOG DRUŠTVA

Najveća promjena i najveći izazov i postojanoj sovjetskoj vlasti i značajnim obilježjima sistema sovjetskog tipa dogodili su se, nimalo iznenađujuće, u Poljskoj. To je, uostalom, najveća i etnički najhomo-genija od istočnoevropskih država pod ruskom dominacijom. Njena savremena istorija se odredila u velikoj mjeri u uslovima otpora ruskoj dominaciji. Njena rimokatolička vjera, koja je Poljsku odvajala od njenih najbližih susjeda i tradicionalnih neprijatelja, korisno joj služi da ojača osjećaj nacionalizma i da ga prožme doktrinarnim sadržajem koji je potpuno oprečan komunizmu. Skoro sve se u poljskom društvu i u poljskoj istoriji zavjerilo protiv komunističkog sistema koji je Varšavi nametnut iz Moskve.

Riječ *kovanje zavjere* nije puki književni ukras. Ona tačno opisuje stav Poljske prema nadmoćnom komunističkom sistemu u Poljskoj i prema neprimjerenim odnosima koje joj je Rusija nametnula. Stodvadesetpetogodišnje podjarmljivanje Poljske od strane susjeda je u nacionalnu psihu duboko usadilo tradiciju zavjereničkog otpora. Da bi se oduprli stalnim podjelama, i da bi sačuvali svoj nacionalni identitet, Poljaci su morali da nauče kako da praktikuju i oduhove nacionalni život, tiho se udružujući da bi izbjegli često brutalne pokušaje da se satru sva obilježja nacionalne svijesti. Činjenica da je tokom devetnaestog vijeka Rusija primjenjivala najstrožu represiju natjerala je Poljake da pruže još postojaniji otpor u dvadesetom vijeku - doktrini koja ne samo da je strana njihovoj tradiciji i religiji već je silom nakalemljena na njihovo društvo od strane istih Rusa.

Isto antirusko osjećanje je prožimalo čak i servilnu poljsku vladajuću komunističku elitu tokom najgorih godina staljinizma. Početkom osamdesetih godina, hrabra poljska novinarka, Tereza Toranska, napravila je čitav niz briljantnih intervjua s posljednjim preživjelim (a tada vrlo starim) članovima najvišeg poljskog staljinističkog rukovodstva. Objavljeni najprije kao tajno izdanje, naslovljeni prikladno *Oni*, intervjui otkrivaju u kojoj je mjeri čak i ta grupa predanih staljinista gajila duboko usađenu mržnju prema Moskvi. Oni nijesu samo jedni druge opisivali kao moskovske vazale već su se takođe uzajamno optuživali da su bili neposredni agenti NKVD-a (a kasnije KGB-a), dok su se pojedinačno Toranskoj predstavljali kao ključni *spasioci* Poljske od neposrednog inkorporiranja u Sovjetski Savez.

Što je još važnije, žilavost nacionalnog osjećanja je omogućila Poljacima da sačuvaju tokom čitavog staljinističkog razdoblja neka važna ostrva nacionalne nezavisnosti i vjerodostojnosti. Rimokatolička crkva je u tome igrala najvažniju ulogu. Izvjesna duhovna autonomija je bila takođe sačuvana, iako u mnogo ograničenijoj mjeri. Poslije 1956, seljaštvo se oslobodilo tiranskog nastojanja da se poljskoj poljoprivredi nametne sovjetski način kolektivizacije. Domet političke i doktrinarne kontrole društva od strane države bio je tako znatno umanjen.

Spontano nastojanje društva da se mladi upoznaju s istorijom poljskog ilegalnog pokreta otpora za vrijeme Drugog svjetskog rata, kako prema nacistima tako i sovjetskim okupatorima, igralo je takođe važnu ulogu. Što je komunistički režim više klevetao taj otpor, to su njegove tradicije i žrtve postajale privlačnije za mlađu poratnu generaciju. To je pomoglo da se očuvaju veliki džepovi tihog i zavjereničkog otpora duhovnoj uniformnosti. Taj pasivni otpor je sačuvao mogućnost da se jednoga dana dosegne ambicioznije društveno samooslobođenje.

Taj dan je osvanuo sedamdesetih godina. Izvjesno vrijeme je trajalo otrežnjenje od postojećeg sistema. Čak je i društveni sloj koji je prvobitno gajio simpatije prema nekim od komunista organizovanim društvenim reformama uvidio da su i Sovjetski Savez i režim u Poljskoj kočnice društvenog napretka. Intelektualci su bili veoma nezadovoljni i sasvim preorijentisani prema Zapadu. Želja svakog ambicioznog naučnika ili kreativnog umjetnika bila je da provede izvesno vrijeme na Zapadu, smatrajući da je Sovjetski Savez provincijalna žabokrečina. Američko pokroviteljstvo nad kulturnim i akademskim promjenama, naročito ono koje je godinama razvijala Fordova fondacija, imalo je veliki uticaj na poništavanje dvodecenijskih nastojanja da se poljska kultura poveže s kulturom njenih istočnih susjeda. Poljska omladina je odavno zaboravila svoju početnu (i, u svakom slučaju, sasvim djelimičnu i kratku) zanesenost idejom izgradnje novog društva i postala je vrlo svjesna, i privučena, novim zapadnjačkim načinom života, tehnološkim napretkom i kulturnim eksperimentisanjem. Oslobođeno seljaštvo je bilo skoro potpuno katoličko i tradicionalno u svojim nazorima.

Najveća promjena u političkom stavu dogodila se unutar industrijske radničke klase. Mada brojčano slaba u predratnoj agrarnoj Poljskoj, ona je imala bogatu sindikalnu tradiciju i bila je pretežno socijalistički orijentisana. Poljska partija socijalista (PPS) je bila u prvom redu borbe za poljski nacionalni preporod i igrala je značajnu ulogu u pokretu otpora za vrijeme Drugog svjetskog rata. Komunisti su poslije rata partiju uništili, a njihovi ostaci su utopljeni u novu vladajuću partiju, pod punom dominacijom moskovskih komunista. Ta vladajuća partija je zatim sprovela poslijeratnu industrijalizaciju zemlje, stvarajući pri tom od seljaka prvu po duhu novu generaciju industrijske klase, podložniju komunističkoj ideološkoj i organizacionoj mobilizaciji. Vrijedno je pažnje, na primjer, da su radničku bunu u Poznanju 1956. godine koja je ubrzala javljanje manje podaničkog komunističkog režima Vladislava Gomulke, izazvali stariji i politički svjesniji radnici, a da je ona imala manji odjek u novoj prvoj generaciji industrijskog proletarijata.

Do sedamdesetih godina, dvije suštinski važne pojave su drastično promijenile situaciju. Prvo, novi industrijski proletarijat je razvio vlastitu političku svijest, mnogo srodniju ranijoj poljskoj socijalističkoj tradiciji, ali jednako prožetu (zbog svog doskorašnjeg seljačkog porijekla) religioznom duhom. Drugo, ona je iskovala nove veze s politički aktivnom anti-komunističkom inteligencijom socijal-demokratske orijentacije. Bio je to snažan savez, sposoban da artikuliše alternativni program (zahvaljujući u velikoj mjeri intelektualcima) i da izvrši politički pritisak (zahvaljujući u velikoj mjeri radnicima nove političke motivacije). Zaštitu i moćnu podršku im je, uz to, pružila snažna katolička crkva, koju je od 1980. godine vodio opšteuvaženi nadbiskup, kardinal Višinski, kom su se čak i komunistički lideri nevoljno klanjali.

Ovakvi društveni tokovi su dobili simbolično važnu udarnu snagu u liku odista harizmatiskog radničkog vođe, Leha Valse. Njegova lična istorija i politička zrelost bili su mikrokosmos ovih širih tendencija. Rođen u seljačkoj porodici, odgajan u duboko religioznom okruženju, on se za vrijeme poljske poslijeratne industrijalizacije zaposlio u brodogradilištu u Gdanjsku kao radnik. Nezadovoljan stalnim siromaštvom gradskog proletarijata, preobraćenog u anti-komuniste zbog privilegija i zloupotreba vlasti od strane samoživog partijskog činovništva, politički oblikovanog na krvavim sukobima brodogradilišnih radnika i policije početkom sedamdesetih godina, možda podstaknut od grupe intelektualnih političkih aktivista, Valesa je postao vođa i simbol pokreta koji je oživio Poljsku i stekao opšte priznanje u svijetu.

I sam naziv tog pokreta, *Solidarnost*, poprimio je veliku simboličku važnost. Suština totalitarnosti jeste eliminacija bilo kakvog autonomnog političkog života i atomizacija društva. Cilj je da se obezbijedi da svaki pojedinac ostane sam naspram sistema kao cjeline, osjećajući se izolovanim i često prepuštenim svom unutrašnjem ali nikada javno

izraženom otporu. Solidarnost je slala vrlo oprečne poruke. Ona je ukazivala na novu stvarnost doprinoseći osvješćenju, kolektivnom povjerenju i savezu između različitih društvenih slojeva i klasa. Ona se sučelila s komunističkim režimom na širokom frontu: ideološki kroz svoje uzdanje u vjeru i svoje isticanje demokratije i snažne predanosti patriotizmu; organizaciono kroz svoju opštenarodnu strukturu i svoj savez s intelektualcima, omladinom i naročito sa crkvom.

Solidarnost je takođe izvukla korist i iz opipljivih promašaja komunističkog sistema. Državne komunističke vođe, pozajmivši početkom sedamdesetih godina blizu 30 milijardi dolara od Zapada, jednostavno su proćerdali, u besmislice i korupciju, tu zamašnu injekciju kapitala, koja je mogla biti upotrebljena za obnovu privrede. Privredna kriza koja je uslijedila iziskivala je oštre mjere koje ne samo da su zapalile radničku bunu već su takođe uništile svaki preostali društveni respekt prema komunističkim vlastodršcima u zemlji. Komunizam više nije označavao društveni napredak ni za jednu veću društvenu klasu.

Seljaci su prezirali režim zbog žestokog sukoba oko kolektivizacije i zato što nije podržao njihove zahtjeve za privrednom reformom sredinom četrdesetih godina. Građanske mase su žestoko patile zbog stalnog nedostatka stambenog prostora, loših usluga, beskrajnih čekanja u redovima čak i za najosnovnije životne potrebe, kao i zbog stalnog povećanja troškova ishrane. Čak ni obrazovni sistem, dika komunista, upoređivan s predratnom situacijom u Poljskoj, više nije bio izvor društvenog napretka. Studija predstavljena na konferenciji Poljskog udruženja sociologa o kojoj je pisano u ilegalnoj mjesečnoj reviji *Vola*, od 1. juna 1987. potkrijepila je dokazima ovu stagnaciju:

Poređenje predratnih i poslijeratnih radnika, koje je iznio Jerži Krezlevski, sociolog iz Poznania, ostavilo je dubok utisak... On je iznio precizne numeričke podatke koji dokazuju da su... uprkos "realnom socijalizmu", radnici Narodne Republike Poljske na istom ili nižem stupnju nego poljski radnici iz perioda između dva rata. Što je još gore, položaj poljskih radnika je danas najgori u Evropi i može se uporediti s položajem radnika u zemljama Trećeg svijeta. Informacija da je, mada je došlo do izvjesnog poboljšanja u pristupu radničke djece državnim univerzitetima (prije rata 25% studenata, danas 31%), najveći napredak u tom pogledu postignut na katoličkim univerzitetima, gdje većina studenata potiče iz radničkih porodica, dočekan je s iznenađenjem.

Jedinstven politički stav i svijest o oskudici, kao i osjećaj šire društvene solidarnosti, nijesu mogli biti uništeni čak ni nametanjem prijekog suda decembra 1981. Do tada je nova nacionalna svijest bila iskovana, ona koja je u stavove masa integrisala i same tradicije i istorijska sjećanja koja je od sovjeta podržavani režim četrdeset godina nastojao da izbriše. Obnova autentične nacionalne osobnosti je postala trajno nasljeđe izglednijeg razdoblja javnog postojanja Solidarnosti, a to je uticalo i na preobražaj poljskog političkog pejzaža.

Solidarnost je na taj način ubrzala duhovno samo-oslobođenje zemlje, bez obzira što je predašnji politički poredak nastavio da postoji zbog prijekog suda. Ipak, taj politički poredak, uprkos formalnom institucionalnom kontinuitetu, bio je od tada ispunjen različitim sadržajima. Prijeki sud je bio kadar da uništi i uguši površinske organizacione vidove Solidarnosti, ali nije mogao da spriječi pojavu de facto alternativnih političkih elita i s tim povezan preporod istinskog političkog života u Poljskoj - čak i ako je taj novi život još uvijek djelovao dijelom ispod zvanične površine.

Glava 10

OD DRUŠTVENE SOLIDARNOSTI DO POLITIČKOG PLURALIZMA

Preporod političkog života je predstavljao za komunizam u Poljskoj razoran poraz. To je značilo poništenje nekoliko decenija podražavanja sovjetskog iskustva. To je značilo ništa manje nego kraj totalitarne faze u istoriji poljskog komunističkog režima.

Komunistički režim je još uvijek vladao, pa čak sprovodio i monopol vlasti, ali on više nije bio u stanju da monopolizuje politički život zemlje. Taj život je stekao vlastitu vjerodostojnost i postojanje nezavisno od komunističke političke kontrole. On je sebe ispoljavao na razne načine, počev od uistinu zavjereničkih aktivnosti do polu-javnih političkih rasprava, klubova i demonstracija. Nametanje prijekog suda u decembru 1981. je bio presudan katalizator. To je izazvalo bujicu ilegalnih izdanja, koja je - prema popisu iz ilegalnih izvora - donijela od kraja 1981. do kraja 1987. godine nekih hiljadu petsto ilegalnih novina i časopisa i nekih dvije hiljade četiristo knjiga i pamfleta. To je takođe podstaklo formiranje velikog broja zavjereničkih političkih grupa, koje su se kretale od socijaldemokratskog lijevog do konzervativnog katoličkog pa čak i ultra-nacionalističkog desnog krila.

Ilegalna štampa nije bila samo anti-komunistička i anti-totalitarnost. Ona je sve jače artikulirala opsežne i konkretne programe političkih, privrednih i društvenih reformi, koje su pripremile dobro organizovane studentske grupe i komisije. Zaista, po mnogim presudnim pitanjima, kao što je ekološko pustošenje zemlje ili zaostalost poljske poljoprivrede ili organizacija i upravljanje industrijskim sektorom, mislioci iz poljskog autonomnog političkog sektora imali su više da ponude od režima. Za to se u velikoj mjeri moglo zahvaliti činjenici što je do sredine osamdesetih godina, sa diskreditovanim komunizmom i sa poljskim režimom za koji su svi uvidjeli da je nesposobna kopija sovjetskog sistema, postalo pristojnije saradivati sa zajednicom stručnjaka i nezavisnih intelektualaca, pa čak u neku ruku i sa ilegalcima nego sa vladom.

Oživljavanje političkog života je takođe značilo ponovno izbijanje na površinu tradicionalnih varijanti predkomunističke političke scene. S početka, najaktivniji i najvidljiviji su bili socijaldemokratski ogranici samog režima. Razočarani bivši komunistički aktivisti, čak i neki koji su ranije bili fanatični staljinisti, sve više su se okretali socijal-demokratiji kao lijeku za postojeće bolesti i nepravde. Oni su mogli da se oslone na bogatu tradiciju predratne poljske Socijalističke partije i na njene fizičke ostatke u nalaženju alternative socijalističkom status quo-u. Njihova kvazi-marksistička orijentacija je poslužila za to da im pruži određen ograničeni legitimitet čak i u očima manje dogmatske komunističke birokratije.

Uspjeh demokratske ljevice u organizovanju Odbrambenih radničkih komiteta (KOR), uprkos povremenom uznemiravanju od strane policije, bio je polazna tačka za savez intelektualaca s radnicima. To je, zauzvrat, dovelo do istorijski presudne pojave *Solidarnosti*. To je takođe utrlo put ponovnom pojavljivanju drugih političkih orijentacija, koje su bile surovo ugušene tokom staljinističkog razdoblja. To je uključilo grupe utemeljene na uvjerenjima predratnog poljskog lidera, maršala Jozefa Pilsudskog, sa njihovim glavnim naglaskom na nacio-nalnoj nezavisnosti i saradnji u borbi protiv Moskve sa ugnjetavanim ne-ruskim nacijama kao što su Ukrajinci, Litvanci i Bjelorusi; na poukama predratnog konzervativnog i žestoko nacionalističkog

teoretičara, Romana Dmowskog, koji je favorizovao etnički homogenu i katoličku Poljsku udruženu s Rusijom protiv Njemačke; i na nasljeđu osnivača poljskog seljačkog pokreta, Vincenta Vitoše, koji je naglašavao ključnu ulogu nezavisnog zemljoposjedničkog seljaštva u političkom životu zemlje.

Te političke grupacije su modifikovale i modernizovale svoje programe da bi ih uskladile sa zahtjevima vremena, prividno pojednostavljajući novi politički mozaik, koji bi se mogao opisati kao prosto oživljavanje prošlosti. Konzervativci su, na primjer, navodili navodni ekonomski uspjeh Reganove administracije i Tačerkinе vlade pri svom zastupanju slobodnog preduzetništva kao jedinog rješenja za poljsku sve dublju privrednu krizu. Drugi su ukazivali na Švedsku kao relevantan model navodno uspješne socijaldemokratije. A svi oni su crpili podršku iz pouka poljskog pape i svodili na unutrašnje okvire njegovu katoličku društvenu doktrinu, naročito njegovo naglašavanje “personalizma”, u svojim programima.

Zanimljive naučne rasprave su bile samo jedna manifestacija oživljavanja autentičnog nacionalnog političkog života. Rasprave o tome kako da se povrati kontrola nad sudbinom nacije bile su jednako dalekosežne. Izvjesna objektivna i napredna evolutivna promjena, uključujući čak i određenu saradnju s postojećim režimom, obezbjedila je da režim bude voljan da uvaži društvenu samoupravu i dopusti slobodne sindikate. Leh Valesa je bio simbol tog pristupa.

Drugi su tvrdili da ništa manje od propasti režima ne bi dovelo do neophodnih promjena i da je obnovljeni sukob neizbježan. Da bi se izbjegla sovjetska vojna intervencija, isticali su potrebu stvaranja jedinstvenog fronta ugnjetavanih Istočnoevropljana. U tu svrhu, aktivno su nastojali da iskuju regionalni istočnoevropski savez opozicionih frontova. Drugi su opet tvrdili da unutrašnje sovjetske teškoće isključuju neposrednu sovjetsku akciju, da komunistički režim nije u stanju to da izvede, te da bi zato trebalo izvršiti pripreme da se režim sruši. U poljskoj Šleziji, to stanovište je imalo posebno jaku podršku, pa je bilo predočeno od strane čvrsto disciplinovane, duboko zavjereničke organizacije prikladno nazvane Borbena solidarnost.

Ali kakve god bile političke sklonosti, žudnja za punom nezavisnošću je prožimala nastali autonomni politički dijalog. To je priznala čak i zvanična poljska komunistička štampa. Varšavska *Rzeczivisłość* od 31. januara 1988. godine je sažela ovu nacionalnu čežnju s otvorennošću vrijednom pažnje:

Poljska nema vlastitu politiku i za Poljsku je nemoguće da ima autonomnu politiku. Takvo stanovište je izgleda vrlo popularno u našem društvu... Postoji dalekosežno uvjerenje da mi zavisimo od naših istočnih susjeda i da ti susjedi određuju poljsku politiku, koja zato prestaje da bude poljska i postaje puki produžetak i funkcija sovjetske politike. Neko može reći da ovo stanovište, koje zastupa uglavnom opozicija i njima slično misleći, vrlo duboko usađeno u nacionalnu svijest. To je praćeno sjetnim uzdasima i prisjećanjima na međuratni period, kad je navodno Druga republika imala vlastitu nezavisnu politiku, koja nije diktirana spolja.

Preporod poljskog političkog života je imao dalje i jednako važne posljedice: on je značio obnovu jedne alternativne političke elite, potencijalno sposobne da jednoga dana zamijeni postojeće komunističke vlastodršce. To je, takođe, bio dalekosežan razvoj, koji je uništio glavne karakteristike ne samo staljinizma već isto tako i lenjinizma. Sredinom osamdesetih, Poljska više nije bila politička pustoš, gdje su samo komunisti predstavljali politički artikulisan društveni sloj. Komunisti su, zahvaljujući sovjetskoj podršci, bili još uvijek na vlasti. Ali oni više nijesu imali monopol na političku misao, politički život, ili - u svijesti mnogih - političku budućnost zemlje.

Poljski komunisti su, uz to, prolazili i sami kroz preobražaj. Režim je predvodio profesionalni vojnik skromnog aristokratskog porijekla koji je, iako predani komunista, govorom i manirima

prenosio izvjesne površne utiske o kontinuitetu s prošlošću zemlje. U tom pogledu, Vojčeh Jaruzelski se bitno razlikovao od prvobitnih poslijeratnih poljskih komunističkih vođa, koji su bili očito tuđinskog doktrinarnog ili čak etničkog sklopa i koji su se šepurili svojim podaništvom prema Moskvi. Da bi pridobio političku odanost u uspostavljanju nastalog de facto političkog nadmetanja, generalski režim je bio prinuđen bitno da oslabi vlastitu cenzuru štampe i knjiga. U suprotnom, ilegalne publikacije bi uzele još više maha. Ali cijena je bila otvorenija rasprava o nacionalnim pitanjima, o temama koje su ranije bile tabu, o samoj zvaničnoj ideologiji.

Zaista, do sredine osamdesetih godina bilo je nejasno koliko je od ideologije ostalo netaknuto. Staljinizam je bio potpuno pa čak i zvanično diskreditovan. Neiskreno uvažavanje je iskazivano još samo prema lenjinizmu, naročito na zajedničkim komemorativnim skupovima s Rusima. Ali je suština doktrine vladajuće partije postajala ne samo maglovita, već je takođe u izvjesnom pogledu sve više podsjećala na tradicionalni poljski socijalizam.

Vrlo ilustrativan i tipičan za ovu tendenciju bio je članak objavljen sredinom 1987. u zvaničnom ideološkom časopisu Poljske komunističke partije, *Nove drogi* (br. 6, 1987). Mada ga je potpisao opskurni partijski teoretičar, on je podvrgao pravovjerno lenjinističko tumačenje socijalizma slabunjavoj kritici, a časopis mu je ustupio značajan prostor. On je započeo zapažanjem da su aktuelne promjene u Poljskoj stvarale “nezatovljiv utisak da su temeljna načela na kojima je naše sadašnje društveno i ekonomsko ponašanje bilo utemeljeno bili dovedeni u pitanje.” *Nove drogi* su dalje tvrdile da je u tom kontekstu bilo potrebno ponovo ispitati osnovne pretpostavke na kojima je postojeći sistem bio izgrađen, naime da će socijalizam “stvoriti više oblike društvenog života... ukinuti eksploataciju čovjeka od strane čovjeka... eliminisati eksploataciju preko inostranog kapitala... smanjiti društvenu nepravdu... ukinuti društvene nedaće - neza-poslenost, ograničeno obrazovanje, odsustvo medicinske njege, beskućništvo... osigurati pobjedu racionalizma nad svim oblicima iracionalizma.” Partijski časopis je onda postavio pitanje: “Šta se može reći o ovom programu poslije 40 godina njegove primjene?”

Odgovor samog partijskog ideološkog glasila je bio surovo otvoren: “Na žalost, teško je reći ‘da’ na ova pitanja.” I više od toga, on je nastavio s priznanjem da tekuća politika komunističke vlade zahtijeva “na mnogo načina... povratak na forme koje su prethodno bile osuđene.” Privatna svojina je bila vraćena, inostrani kapital unesen u zemlju, ustanovljeni tržišni mehanizmi, prihodi preraspodijeljeni, nezapo-slenost je bila podnošljiva, na vjeru se blagonaklono gledalo. “Znači li to”, pitao je on očajnički, “da smo se udaljili od socijalizma kad smo uveli ovakve promjene?”

Odgovor je bio povod za odlaganje reforme sistema - uključujući i sve gore navedene korake - u ime efikasnosti, veće inicijative i istinske društvene pravde. Čak je i zvanični ateizam morao da bude odbačen zato što je “moralni aspekt religije imao dovoljan broj zajedničkih tačaka sa socijalizmom da bi se religiozni pogled na svijet smatrao preporučljivim za socijalizam.” Prema tome, “ne postoji razlog zašto bi se socijalizam aktivno borio protiv religioznog stanovišta.” Časopis je nastavio da odbacuje “svemoćnu državu” i da insistira na inicijativi odozdo. Društveni sukobi su imali da se riješe pregovorima i kompro-misima, a da bi se spriječila dominacija interesa moćnih “potrebno je stvoriti sistem institucija i propisa” (n. pr., pluralizam).

Prema zvaničnom časopisu *Nove drogi*, oni koji se suprotstavljaju tim promjenama imaju “vrlo vulgarnu” predstavu o socijalizmu i izjednačavaju ga s očuvanjem “sadašnje strukture moći u nepromije-njenom obliku”. Časopis je konstatovao, uz to, da takvi partijski zvaničnici “misle i ponašaju se na takav način kao da je suština socijalizma bila primjena sile a ne svrha zbog koje je sila primjenjivana.” *Nove drogi* je zaključio, da “stavovi ove vrste guše uticaj svih drugih značajnih aspekata, pa sredstvo postaje cilj.” Bilo bi teško tražiti jezgrovitije žigosanje lenjinističkog nasljeđa ili se nepovoljno izraziti o pravim pobudama današnjih komunističkih vlastodržaca.

Nije trebalo da bude iznenađujuće, prema tome, što je drugi poljski glasnogovornik zastupao u vodećim varšavskim dnevnim novinama, *Żiće Varšavi*, od 22. i 23. avgusta 1987, ukrštanje marksističke i katoličke društvene misli i izražavao zadovoljstvo sve rasprostra-njenijom upotrebom u Poljskoj pojma “socijalistički personalizam”, prilagođavajući tako zvaničnoj doktrini načelo savremenih papinih učenja. Čak i ako je uobličen ponajviše iz taktičkih razloga u zemlji s preovlađujućom privrženošću katoličanstvu, osnažen posebnim osjećanjima odanosti prema papi zemljaku, takav stav je neizbježno nagrizao materijalističko i ateističko usmjerenje doktrine, dok je pojačavao privlačnost najvažnije konkurentske institucije, rimokato-ličke crkve.

Javno preispitivanje savjesti i od strane partijskih javnih glasila i od njenih ideologa odražavalo je - ali je takođe i podsticalo - ubrzano slabljenje marksističko-lenjinističkog učenja u Poljskoj. To slabljenje je ukazivalo još i sada na vrlo malu mogućnost evolutivnog preo-bražaja same partije. Zaista, za razliku od sovjetske partije, poljski vladajući komunistički pokret, koji je sve više gušilo politički probuđeno i istorijski samosvjesnije društvo, pokazao se ranjivijim od sporog ali krajnje presudnog procesa političkog preobražaja u forme kompatibilnije s tradicionalnom poljskom političkom kulturom.

Istini za volju, bilo je otpora takvom procesu. Rukovodstvo vladajuće partije je ostalo riješeno da se održi na vlasti. Jedan od načina da se to postigne bio je da povremeno slama reformističke pokrete koji su ugrožavali njegovu vlast, pa onda da usvaja, kao vlastite, najveće djelove reformskih programa. To je uspjevalo tokom pedesetih, šezdesetih i sedamdesetih godina - iako je svaki talas reformi otkidao po neki dio lenjinističko-staljinističkog zdanja. Kao posljedica takvog progresivnog satiranja lenjinističko-staljinističkog sistema, u Poljskoj su sredinom osamdesetih nužne dalje reforme ugrozile i ostatke staljinizma i samu suštinu lenjinizma: kombinaciju dogme s organizacionim uređenjem.

Obim neophodnih reformi, međutim, nije bio velik. Privredi je bila potrebna decentralizacija, političkom životu je bio potreban formalni pluralizam, društvu je bio potreban maksimum prilika za ispoljavanje individualne kreativnosti. Jaruzelski i njegovo rukovodstvo su se tako suočili s dilemom delikatnijom od one njegovih prethodnika. Gomulka i prije toga Edvard Gjerek su još uvijek mogli da se bore da spasu komunističku strukturu čineći izvjesne ustupke, čak i one velike, zadržavajući istovremeno ključne poluge moći: dekolektivizacija, ali uz zadržavanje opšte političke kontrole nad privredom; nagodba s crkvom, ali uz zadržavanje zvanične cenzure i monopola nad medijima; čak i tolerisanje izvjesne političke opozicije, ali uz čvrstu vlast nad sredstvima prinude.

Za razliku od njih, Jaruzelski se suočio s mnogo težim izborom: ili da se produži društveno-ekonomska stagnacija, uz rizik od eventualne političke eksplozije, ili dalekosežna politička i ekonomska pluraliza-cija, sa svojim neizbježnim pogubnim posljedicama po komunistički monopol nad vlašću. Poslije oduševljenja pokrenutog erom Solidar-nosti, te polarizacije pokrenute prijekim sudom koja je uslijedila, djelimične reforme više nijesu mogle biti dovoljne. U isto vrijeme, nije više preostalo dovoljno daha za sprovođenje polovičnih mjera. Ubrzo poslije nametanja prijekog suda, društvena apatija i politički umor su omogućili režimu poljskih komunista da predahnu, a na površini je njihova vlast čak djelovala bezbjedno. Ali temeljni društveno-ekonomski problemi zemlje su se u međuvremenu produbili i izbori su postali mnogo odlučnije određeni.

Da bi privreda oživjela, bilo je neophodno uvođenje tržišnih mehanizama, pa su to priznali čak i stručni ekonomski savjetnici Jaruzelskog. Ali taj korak nije mogao da se odvoji od sve većeg političkog pluralizma. Prihvatanje javnog političkog života zasnovanog na načelu dijaloga i borbe mišljenja bilo je neophodno radi ekonomskog napretka. Taj život je već postojao sam od sebe, usled društvenog samooslobođenja, ali mu je nedostajala institucionalizacija i formalno

prihvatanje od strane režima. Izvesti de jure ono što je već postojalo de facto zahtijevalo je odlučan skok u kvalitativno sistemsku promjenu, skok od kog su vlastodršci prirodno strijepili.

Komunistički strah od političkog pluralizma nije bio samo pitanje ideološkog uslovljavanja. U evropskoj zemlji srednje veličine od 39 miliona stanovnika - od kojih se, prema brojnim anketama, najviše deset procenata slaže s režimom - najveći broj odgovornih društvenih položaja je bio rezervisan gotovo isključivo za članove partije. Prema zvaničnom nedjeljniku, *Politika*, od 14. maja 1988. godine 900.000 od 1,2 miliona direktorskih mjesta u zemlji su zauzimali članovi partije, što - kako je sam časopis naveo - "znači da gotovo 50 procenata članova partije, koja ukupno ima preko dva miliona članova, upravlja drugim ljudima." Godine 1986, naveo je nedjeljnik, 444 osobe su bile postavljene na najviše direktorske položaje, a od njih je 94,3 posto bilo članova partije. Dvije trećine poljskih univerzitetskih rektora, četiri petine školskih direktora i tri četvrtine direktora medicinskih ustanova bili su takođe članovi partije.

Sve veći zahtjevi društva za istinskim političkim pluralizmom predstavljali su prijetnju takvim ušančenim povlasticama. Iznuđeni odgovor režima na sve veću samosvjesnost društva bio je da utemelji pojam "socijalističkog pluralizma". Svjestan svoje političke slabosti i društvene izolovanosti, ali očigledno ne više pod pritiskom Kremlja da primijeni silu, a isto tako zainteresovan da dobije zapadnu ekonomsku pomoć, tim Jaruzelskog se upustio, s očitom odbojnošću i velikim oklijevanjem, u program političkih ustupaka. Oformio je savjetodavno vijeće, sastavljeno najvećim dijelom od nepartijskih ličnosti - nezavisnih intelektualaca, da mu služi kao savjetodavno tijelo. Vijeće je bilo u stanju da amortizuje (mada ne i da neposredno ispravi) mnoge društvene nedaće. Skinuta je cenzura s mnogih ranijih tabu tema. Političkoj opoziciji je dopušteno da izražava svoje stavove, mada ne na zvaničnim kanalima. Pojavili su se nezavisni klubovi i debatne grupe, doprinoseći daljem oživljavanju istinskog političkog života. Povremene demonstracije protiv vlasti su tolerisane, možda kao sigurnosni ventili za smanjenje društvene napetosti. Sve gora privredna situacija je dovela takođe sredinom 1988. do burnih rasprava između vladinih predstavnika i zastupnika katoličke crkve, kao i lidera *Solidarnosti*, samo djelimično uključenih, u vezi s mogućnošću formiranja jednog "anti-kriznog" ili "pro-reformskog" nacionalnog saveza.

Ti ustupci su odražavali slabost režima, njegovu ekonomsku promašenost i ideološku smetenost. Vladajuća partija je, sakrivši se iza parole "socijalističkog pluralizma", priznala da su dani lenjinističkog monopola vlasti i staljinističkog utomljenja ukupnog političkog života zauvijek prošli. Ali "socijalistički pluralizam" koji je partija sada nudila bio je još uvijek daleko od "demokratskog pluralizma" koje je samooslobođeno društvo sada zahtijevalo: društvo nije tražilo samo pravo da kritikuje i da nudi savjete vladajućoj partiji, već pravo da učestvuje u donošenju političkih odluka a možda čak i pravo na temeljne političke izbore.

Razlika između "socijalističkog pluralizma" i "demokratskog pluralizma" je bila prema tome fundamentalna. Sudjelovanje u vlasti je bilo glavni ulog, a to je bio bezdan koji je dijelio lenjinizam od socijaldemokratije. U određenoj mjeri će u narednih nekoliko godina doći do preokreta. U međuvremenu, izuzimajući ili dramatični slom režima, koji bi gotovo sigurno doveo do sovjetske intervencije, ili nagli prelazak režima na političku represiju, što bi vjerovatno dovelo do pobune naroda i uzvratne sovjetske intervencije, perspektiva komunizma u Poljskoj je najvjerovatnije u stalnom slabljenju spolja nametnutih obilježja i njenoj sve većoj političkoj "polonizaciji". Sa zvanično već odbačenim staljinizmom, sa uglavnom samo neiskrenom naklonošću koju režim pokazuje prema lenjinizmu i sa stalnim slabljenjem sovjetskih obilježja poljskog sistema, jaz između Poljske i njenog prvobitnog sovjetskog uzora će vjerovatno postati još dublji. Zaista, sve je više stvar vremena kada će komunistički režim u Poljskoj biti odista komunistički samo na najvišem političkom nivou.

Komunisti - nekada i sami revolucionari ali sada vladaoci - bili su tako poraženi na prvom stupnju revolucionarnog procesa usmjerenog protiv njihove vlasti. Taj stupanj je nekada dobro opisao marksistički teoretičar Antonio Gramši kao uvođenje borbe ideja. Sljedeća faza po njemu uključuje juriš na samu državu. Upravo je tu promašaj komunističke privrede postao tajna "peta kolona" snaga demokratskog pluralizma. Taj promašaj je pomogao da se demoralise komunistička birokratija, da se otuđi od masa i sve više čak izoluje najviše političko rukovodstvo. To znači da će postepeno, i bez sumnje nerado, poljsko komunističko rukovodstvo morati da ustupa, dio po dio, svoj monopol političke moći, ili će se suočiti u određenom trenutku sa krajnje razornim revolucionarnim nasiljem.

Glava 11

NASTUPAJUĆI REGIONALNI NEMIR

Novi razvoj je stvorio izgleda bilo za postepeno slabljenje komunističke vlasti, bilo za revolucionarni prevrat protiv nje, što je sve više brinulo Kremlj: mnogi nekomunistički aktivisti u Poljskoj su sve više nastojali da vežu pitanje poljskog oslobođenja s onim svojih istočnoevropskih susjeda. Gorbačovljevi pokušaji reforme su olakšali te napore pa čak pružili aktivistima i potrebnu platformu. Oni su mogli da ukažu na odsustvo reformi u nekim od susjednih istočnoevropskih zemalja, da ne pominjemo sovjetske republike Litvaniju i Ukrajinu (gdje se poljski političko-kulturni uticaj lako širio), kao dokaz antisocijalističke krutosti i nevoljnosti dijela lokalnih komunističkih lidera da podražavaju sovjetski primjer.

Gorbačovljevo koketiranje s revizionizmom i njegova prazna priča o suverenim pravima svih komunističkih država razbijao je strah koji je prethodno stvoren sovjetskim gušenjem Praškog proljeća. Postoje izvjesne izrazite paralele u tom pogledu između uticaja na staljinističku Istočnu Evropu sredinom pedesetih godina Hruščovljevog iznenadnog legalizovanja Titovog odmetništva s Gorbačovljevim flertovanjem s idejama koje su prethodno bile povezane s nepravovjernim istočno-evropskim reformatorima. Nije moglo biti sumnje u to da *perestrojka* ne samo da je ulila veću nadu Istočnoj Evropi, nego je i opoziciji dala odgovarajući taktički legitimitet.

U tom kontekstu, Poljaci su preuzeli vođstvo u stvaranju šireg saveza istočnoevropskih demokratskih protivnika postojećih sistema sovjetskog tipa. Zahvaljujući samooslobođenju poljskog društva, oni su mogli mnogo lakše da se sastaju, organizuju i kreću od njihovih od policije praćenih kolega disidenata iz susjednih država. Za druge Istočnoevropljane, svaka takva aktivnost je povlačila za sobom veće rizike i troškove nego za Poljake, koji su ranijim žrtvama izborili izvjesnu mjeru zvanične tolerancije. Poljaci su, uz to, imali razvijeniju tradiciju zavjereničke aktivnosti i, zahvaljujući svojoj historiji, prirodnu sklonost prema razmišljanju u regionalnim granicama kao strateškoj polaznoj tački za otpor sovjetskoj (i, ranije, ruskoj) dominaciji.

Godine 1986, poljska opozicija je čak pokrenula poseban časopis posvećen osnivanju *regionalne* opozicije komunističkoj vlasti: *Nova koalicija*. Njegove korice su se simbolički odnosile ne samo na Varša-vu, Prag, Bratislavu, Budimpeštu i Sofiju - sve istočnoevropske glavne gradove - već isto tako i na Kijev, Minsk, Viljnus, Rigu i Talin - glavne gradove graničnih sovjetskih republika utičući na nacionalni separati-zam. Godine 1987, zajednički sastanak istaknutih opozicionara iz Poljske i Čehoslovačke održan je na tajnom graničnom mjestu u planinama Tatre na devetnaestogodišnjicu sovjetske okupacije Čehoslovačke. Učesnici su izdali saopštenje zahtijevajući osnovna ljudska prava i uputili posebnu poruku solidarnosti sovjetskom akademiku Andreju Saharovu, dugogodišnjem simbolu sovjetskog disidentstva. Grupa je takođe pozdravila Gorbačovljeve reforme u Sovjetskom Savezu i navela ih kao opravdanje za dalekosežnije promjene u Istočnoj Evropi.

Ritualno klanjanje Gorbačovljevoj *perestrojci* nipošto nije moglo da umiri sovjetske vođe. Za njih je razvoj događaja u Poljskoj bio nesumnjivo dovoljno opasan, a da ne pominjemo pogoršanje situacije izazvano širenjem istočnoevropskog saveza protiv sovjetske prevlasti. Dok je Kremlj prividno bio spreman da se nerado prilagodi na veću poljsku autonomiju, kao na bolnu alternativu za krvavu (i međunarodno skupu) represiju, sovjetsko rukovodstvo teško da je moglo

da toleriše širenje poljske zaraze na granične istočnoevropske zemlje. Takav razvoj događaja bi predstavljao u najmanju ruku opasnost po koheziju same sovjetske imperije.

Zaraza je ipak nastavila da se širi. Početkom 1988. godine u još smjelijim poduhvatima, objavljene su prva zajednička saopštenja opozicije iz Poljske, Mađarske, Čehoslovačke i Istočne Njemačke, sa zahtjevima za demokratizaciju njihovih zemalja. U prvom slučaju, bilo je sakupljeno 300 potpisa; drugom prilikom, potpisalo je 438 ljudi, uključujući i neke iz Jugoslavije pa čak i Sovjetskog Saveza. Ovi događaji su bili besprimjerni i predstavljali su psihološki i istorijski prodor. Bilo je to prvi put otkad je Staljin nametnuo regionalnu hegemoniju da je istočnoevropska opozicija sovjetskoj vlasti bila u stanju da se ujedini i otvoreno se izrazi.

Zatim je uslijedilo objavljivanje zajedničkog poljsko-čehoslovačkog saopštenja, koje je otvoreno potpisalo dvadeset šest predstavnika poljskih i čehoslovačkih opozicionih grupa, povodom dvadesete godišnjice sovjetske intervencije u Čehoslovačkoj. U njemu se zahtijevala revizija Varšavskog pakta kako bi se puni suverenitet pojedinih zemalja u potpunosti poštovao. S tim u vezi se zahtijevalo “da se objave dokumenta koja se odnose na sovjetsku intervenciju u Berlinu u junu 1953, u Mađarskoj 1956, u Čehoslovačkoj 1968. i na prijetnje intervencijom u Poljskoj 1980. i 1981. godine; na masovna hapšenja poljskih građana 1939. i 1940, kao i 1944. i 1948. godine, na pogrom u Katinskoj šumi 1940, ubistvo Imre Nađa i više stotina njegovih pristalica; na djelatnost Kominforma i na masovna pogubljenja od strane čehoslovačkih sudova 1948. i 1956. godine”.

Moskovska dilema u potrazi za unutrašnjom sovjetskom *perestrojkom* bila je tako usložnjena izazovom koji su nametnule dramatične promjene koje su se dogodile uglavnom u Poljskoj ali takođe i u većem dijelu Istočne Evrope. Formulirati odgovor nije bilo lako. Pored potencijalno eksplozivnih nacionalnih pobuda, sve veća privredna kriza u regionu doprinijela je da se pokrenu ove političke promjene. Kriza, ukorijenjena uglavnom u istim uzrocima kao i teškoće samog Sovjetskog Saveza, umanjila je djelatnost odgovora utemeljenog na jednostavnoj primjeni političke zabrane. Zatvaranje ljudi ne bi uvećalo bruto nacionalni proizvod (BNP), a to bi čak moglo da izazove eksploziju u regionu. Sovjetski lideri i njihove istočnoevropske kopije su, tako, morali oprezno da postupe.

U međuvremenu su istočnoevropske ekonomske nevolje vjerovatno narasle, uvećavajući time političko nespokojstvo. S izuzetkom obilno subvencionisanog istočnonjemačkog režima (koji je koristio godišnji paket pomoći Zapadne Njemačke od više milijardi dolara), nijedan od režima nametnutih od Sovjetskog Saveza u regionu nije mogao biti opisan kao društveno-ekonomski uspješan. Sve te privrede su imale slabije rezultate od njihovih zapadnih pandana. Neke su, naročito Rumunija i Poljska, dovedene na rub potpune propasti, gdje je kao u slučaju Rumunije bilo duplo gore zbog veoma korumpiranog diktatora na čelu koji je njegovao kult ličnosti uporediv jedino s onim Enver Hodže u Albaniji ili Kim Il Sunga u Sjevernoj Koreji.

Grozno stanje i čak još groznija budućnost komunističkih privreda u regionu bili su rezimirani odlučnim riječima u izvještaju *Njujork Tajmsa* od 20. decembra 1987. godine u kom stoji da “dok nedavno industrijalizovane zemlje trećeg svijeta grade fabrike koristeći najnapredniju tehnologiju, Istočna Evropa sve više postaje muzej ranoindustrijskog doba... Istočna Evropa brzo postaje dio trećeg svijeta - a mnoge zemlje trećeg svijeta su je ekonomski nadmašile... Singapur, azijska država-grad sa samo dva miliona stanovnika, izvozi 20% više mašina na Zapad nego čitava Istočna Evropa.”

Regionalno ekonomsko pogoršanje, sve veće samo-oslobođenje poljskog društva i borbe oko *perestrojke* u Sovjetskom Savezu su, skupa, razularile protivrječne ali neodlučne snage u Istočnoj Evropi. Izvan standardne pokornosti Moskvi, lideri svakog glavnog grada su iskazivali neiskrenu naklonost Gorbačovljevim reformama. To je, međutim, imalo neželjene posljedice ne samo na

ozakonjenje unutrašnjih pritisaka za većim reformama već posredno čak i na odobravanje poljskog primjera, posebno zbog bliskih ličnih veza između Gorbačova i Jaruzelskog. Prema tome, svaki režim u regionu je bio pod povećanim pritiskom da krene vlastitim putem, da bi pronašao neko autohtono rješenje za sve veće privredne probleme, ili da postigne novu unutrašnju društveno-političku ravnotežu.

Mada se opšti tok reformi zaista udaljavao od tradicionalnog sovjetskog modela, reforma je sve više postajala sinonim za de-sovjetizaciju, a bitne političke reakcije vladajućih partija su se veoma razlikovale. Bugarska i Istočna Njemačka su bile kadre da se otrgnu od moskovskog puta ali veoma oprezno, zahvaljujući svojoj relativnoj ekonomskoj stabilnosti i vrlo djelotvornom društvenom uređenju. Zaista, NDR je i sama postala model za politički opreznije sovjetske reformiste, dok je u Bugarskoj sovjetska *perestrojka* pokrenula oluju nekonsekventnih inovacija u privrednom sektoru, nominalno uobličenih po Gorbačovljevim idejama, ali pošto je bugarski lider, Todor Živkov, oštro istakao poslije sovjetske Vanredne partijske konferencije održane juna 1988. da političke promjene koje je predložio Gorbačov imaju “izuzetnu važnost za Sovjetski Savez”.

Još teža privredna situacija je mučila Mađarsku, Čehoslovačku i naročito Rumuniju. Mađarska privredna reforma, u suštini polovičan kompromis između državne doktrine i ograničenog slobodnog tržišta, vodila je u ozbiljne teškoće koje su se podudarale sa političkim pitanjem nasljeđivanja Janoša Kadra, neospornog državnog lidera od 1956. godine. Sa Mađarskom uhvaćenom između uvažene potrebe za postojanom privrednom decentralizacijom i interesa vladajuće partije da se očuva postojana centralizovana politička vlast, privredne reforme su posustajale i čak počele da se izjalovljuju. Međunarodni dug je rastao, a privredna djelatnost slabila. Javili su se inflacija i nezaposlenost, uzrokujući porast socijalnih teškoća, dok je korupcija unutar birokratske elite dosegla velike razmjere.

Ove tenzije između političkih i ekonomskih dimenzija mađarskog života neizbježno su usložnjavale iznalaženje prihvatljivih ekonomskih lijekova, pokrećući oštru borbu između dogmatika i tehnokrata. Opšti trend je, pak, išao u smjeru dodatne decentralizacije, daljeg širenja tržišnih mehanizama, uvođenja poreza na pokretnu imovinu i pojačanih napora da se razviju zajednička ulaganja sa stranim kapitalom, što je sve imalo za posljedicu dalje slabljenje sovjetske verzije socijalizma. Koliko i u Poljskoj, sovjetska ideologija je bila posebno diskreditovana u masama, pošto je četrdesetogodišnja snažna indoktrinacija izrodila neobičnu vrstu političke amnezije, dobro ilustrovane otvorenim razgovorima vođenim na Mađarskom radiju povodom proslave 1. maja 1985. godine.

Razgovori su obavljani sa slučajnim prolaznicima na glavnom budimpeštanskom trgu, Karla Marksa, kojima je postavljano pitanje: Ko je bio Marks? Emitovani odgovori su bili sljedeći:

Prvi prolaznik: “O, ne pitajte me o tim stvarima.”

Radio Budimpešta: “Čak ni samo nekoliko riječi?”

Prvi prolaznik: “Radije ne bih, u redu?”

Radio Budimpešta: “Zašto ne?”

Prvi prolaznik: “Istina je da nemam vremena da razmišljam o takvim stvarima.”

Radio Budimpešta: “Ali svakako ste morali čuti o njemu nešto u školi.”

Prvi prolaznik: “Bio sam dugo odsutan.”

Drugi prolaznik: “On je bio sovjetski filozof. Engels mu je bio prijatelj. Dakle, šta bih još mogao reći. Umro je u dubokoj starosti.”

Treći prolaznik: “Naravno, političar. On je bio, znate, kako se ono zove - Lenjinov, Lenjin, Lenjinove radove - pa, on ih je preveo na mađarski.”

Četvrti prolaznik: “Bilo je naloženo da ga proučavamo da bismo znali.”

Radio Budimpešta: “Onda, da kažete nekoliko riječi?”

Četvrti prolaznik: “Ma daj sad, nemojte me ispitivati gradivo s polamature. Tad smo to morali znati. Bio je Njemac. Bio je političar i... vjerujem da je pogubljen.”

U Čehoslovačkoj, pitanja koja nijesu pokretana od 1968. godine, a prividno riješena jednom zauvijek ruskom intervencijom, ponovo je otvorio dijelom sam Gorbačov. Tokom njegove posjete Pragu početkom 1987, Genadij Gerasimov, njegov glasnogovornik, dao je najotvoreniji odgovor kada je upitan na javnoj konferenciji za štampu da navede glavne razlike između Gorbačova i Aleksandra Dubčeka, vođe Praškog proljeća 1968. Njegov odgovor se sastojao od dvije riječi: “Devetnaest godina.” On je pri tom htio da kaže da je Dubček samo istorijski preuranio ali da nije stvarno bio buntovni revizionist. Mogućnost da bi Gorbačovljev režim mogao ponovo da razmotri ispravnost sovjetske intervencije iz 1968, ideja koju su otvoreno izrekle Gorbačovljeve pristalice tokom moskovske proslave sedamdesete godišnjice Boljševičke revolucije u novembru 1987, bez sumnje je imala obeshrabrujuće i uznemirujuće dejstvo na čehoslovačke komunističke vođe, koje je ta intervencija dovela na vlast.

Najgore je prošla Rumunija. Njena privredna situacija se pogoršavala i bila je skoro kao u ratnim prilikama, s nestašicama hrane, odsustvom ogrijeva i električne energije u zimskom periodu i praktično bez potrošačkih dobara. Režim je našao pribježište u žestokom nacionalizmu, naglašavajući kulturnu jedinstvenost rumunske nacije i navodne plodonosne doprinose njenih lidera svjetskom socijalizmu. Kult ličnosti državnog diktatora, Nikolae Čaušeskua, poprimio je stvarno zapanjujuće dimenzije. On je redovno veličan u rumunskoj štampi. Partijski dnevni list, na primjer, *Skanteja*, iz jula 1988, karakteristično mu je klicao kao “nacionalnom heroju nad herojima, slavnom borcu, revolucionarnom patrioti i misliocu, istaknutoj ličnosti međunarodnog komunističkog i radničkog pokreta, heroju mira i simbolu borbe za odbranu nezavisnosti i suverenosti naroda i za uspostavljanje novog svjetskog poretka” koji je sam učinio “da se ime Rumunije svuda izgovara s divljenjem i poštovanjem”.

Rumunski režim je takođe ogrezao u represijama nad etničkim manjinama, naročito nad nekoliko miliona Mađara koji žive u rumun-skoj Transilvaniji. U krajnje surovom poduhvatu, Čaušesku je predu-zeo prisilno spajanje hiljada sela naseljenih transilvanijskim Mađarima u standardizovane poljoprivredne gradove, pod izgovorom da će to ubrzati njihov ulazak u fazu punog komunizma. Ovo prinudno raseljavanje, koje je natjeralo mnoge Transilvance da pobjegnu u Mađarsku, izazvalo je, sasvim očekivano, snažne proteste u Budimpešti. Oba komunistička režima su tada nastojali da obezbijede javnu podršku kroz pozivanje na tradicionalni nacionalizam, što je dovelo do naglog pogoršanja mađarsko-rumunskih odnosa.

Zaista, do sredine osamdesetih godina marksistički internaciona-lizam je bio mrtav u Istočnoj Evropi. Dominantan je bio tradicionalni nacionalizam. Bugari su, na primjer, sproveli šovinistički progon svoje turske manjine. Poljaci i Istočni Njemci su ušli u otvoren spor oko morskih granica. Mađari i Rumuni su javno optuživali jedni druge zbog drevnog spora oko Transilvanije. Česi i Slovaci su se prepirali oko pravedne raspodjele privrednih sredstava za unutrašnji razvoj. Jedino su po pitanju Rusa Poljaci, Čehoslovaci, Mađari i Rumuni bili skloni da gaje slične poglede!

Ali otvoreni i normalni politički život je bio još uvijek daleko od Istočne Evrope. Izvan Poljske, disidentstvo je bilo još uvijek ograničeno na relativno male grupe, na neredovne ilegalne časopise i povremeno izražavanje protesta. Ali mogućnost za neočekivani procvat takvog života se nedvosmisleno povećavala, crpeći ideološki legitimitet iz Gorbačovljeve kampanje *glasnost*, ohrabrena onim što se zbivalo u Poljskoj i olakšana novim sredstvima komunikacija kao i lakšim pristupom Zapadu, koji su komunistički režimi morali da prihvate iz ekonomskih razloga. Gotovo je neminovno da će se u određenom trenutku u relativno bliskoj budućnosti, zahvaljujući nekom

velikom ekonomskom ili političkom prevratu, politika kao izraz vjerodostojnih društvenih težnji za višepartijskom demokratijom istinski vratiti u život Istočne Evrope. Sovjetski tip potčinjenosti društva državi, sa svojom promišljenom kastracijom društva, postepeno se primicao kraju.

Mada nije doseglo po obimu ili intenzitetu poljsko samo-oslobođenje društva, oživljavanje političkog života je najdalje otišlo u Mađarskoj. Politički život je počeo da se budi na Dunavu. Do 1987. godine, mađarska politička opozicija je postajala utemeljena stvarnost, dovoljno samosvjesna da organizuje polu-javna okupljanja pa čak i neke demonstracije u Budimpešti. Opozicionari su bili kadri da vode neformalne rasprave i da istaknu zahtjeve za otvorenim dijalogom sa vladom. Ilegalne publikacije su takođe počele da se množe. Uz to, čak i unutar viših nivoa komunističkog režima čuli su se zahtjevi da se status političke opozicije formalno uredi. Imre Požgai, vođa režimske neformalne organizacije Patriotski narodni front - koji su podržavali mnogi mađarski najviši rukovodioci vrlo liberalnih uvjerenja - otišao je tako daleko da je predložio krajem 1987. godine da sadašnja jednopartijska diktatura mora biti shvaćena kao "prelazni" oblik uređenja.

U jednoj važnoj tački se ovaj razvoj politički razlikovao od Poljske: Podsticaj za ovakvu političku obnovu je u velikoj mjeri došao od inteligentnijih lidera same vladajuće partije. Prefinjeniji i politički sigurniji od njihovih nacionalno izolovanih pandana u Poljskoj, a žestoko angažovani u navođenju na sukcesiju, oni su bili spremni da javno priznaju da postojeći režim mora biti zamijenjen, da su neki oblici pluralizma neizbježni i da "vodeća uloga partije" mora biti redefinisana. Oni su uvidjeli da su dani Janoša Kadara odbrojani i snažno su se zalagali da se odredi njegov nasljednik. Otvoreno rivalstvo među njima ne samo da je bilo u interakciji sa društvenim pritiskom odozdo već je takođe doprinosilo obnovi političkog dijaloga koji više nije bio ograničen samo na najviše partijsko rukovodstvo.

Tako su političku promjenu u Mađarskoj, za razliku od one u Poljskoj, u značajnoj mjeri pokretali revizionistički podsticaji odozgo prema dole. Komunističko političko rukovodstvo zemlje, riješeno da preduprijedi sve veći društveni pritisak za korjenitijim reformama, započelo je odlučno u maju 1988. vlastitu obnovu, a da pri tom povрати čvrstu kontrolu nad tokom i pravcem daljih promjena. Partijske vođe su uspjele da zamijene Janoša Kadara sa Karoljem Grošom, energičnim i mnogo mlađim liderom, čije je prethodni ideološki konzervativizam bio garancija partijskim zvaničnicima da im reforme neće izmaći iz ruku, baš kao što je njegova relativna mladost bila pouzdan znak veće dinamike i promjena.

Istovremeni potres u politbirou, koji je reformističkoj orijentaciji dao jasnu većinu, bio je još važniji. Bilo je značajno što je Požgai, kog su mnogi vidjeli kao mogućeg vođu autentičnije demokratizovane Mađarske, dobio mjesto u najvišem partijskom rukovodstvu. Ali pravi trenutak istine za novo rukovodstvo će doći tek kada unutrašnje privredne teškoće tijesno povezane sa prelaskom od državnog upravljanja na tržišno utemeljenu privredu počnu uzajamno da djeluju sa sve većim zahtjevima za političkim pluralizmom. U tom trenutku, zahtjevi za istinskim višepartijskim sistemom - koji su sve češće otvoreno isticani u Budimpešti - sukobiće se direktno sa željom partijskih funkcionera, možda uključujući i reformiste, da se održe na vlasti. Na taj način je mađarski narod, iako na prefinjeniji i manje buran način od poljskog društvenog samooslobođenja, mogao da osigura jedan od najnovijih testova za još uvijek vrlo neizvjesnu mogućnost lenjinizma da mirno odumre.

I u Čehoslovačkoj i Rumuniji je, uprkos mnogo jačem policijskom nadzoru, bilo grmljavine. U Rumuniji su, početkom 1988, buknuili radnički nemiri velikih razmjera. U Čehoslovačkoj, Dubček, koji je od 1968. smatran politički mrtvim, prekinuo je svoje ćutanje u januaru 1988. preko pažnje vrijednog iskrenog intervjuja datog glasilu italijanske komunističke partije, *L'Unita*. Povlačeći jasne paralele između vlastite politike iz 1968. i ove koju je danas vodio Gorbačov,

Dubček je osudio i sovjetsku intervenciju i strogu dogmatsku politiku koju su kasnije vodili njegovi od Sovjeta postavljeni nasljednici. Mada je zvanični Prag osudio njegove stavove, pravovjerni čehoslovački partijski lideri nijesu mogli biti mnogo utješeni komentarima koje je skoro istovremeno objavilo glasilo japanske komunističke partije, *Akahata*, iz pera sovjetskog akademika koji je podržavao Gorbačovljevu *perestrojku*, da je sovjetska intervencija u Čehoslovačkoj bila greška. Uz to, prosta činjenica da se Dubček osjetio dovoljno smjelim da javno izrazi svoju postojanu vjernost ciljevima Praškog proljeća značila je da će Čehoslovačka takođe, vrlo skoro, iskusiti politički preporod.

Vjerovatni domet bilo kakvog obnovljenog političkog života u Istočnoj Evropi bio je nagoviješten ispitivanjima javnog mnjenja koja je sproveo radio Slobodna Evropa među istočnoevropskim putnicima na Zapad. Iako su ove ankete nastojale da se usredsrede na one koji imaju zvaničnu dozvolu za putovanje, i koji su planirali da se vrate, oni su skoro jednoglasno pokazali da komunizam ima vjernu podršku najviše oko 15% stanovništva, sa nešto nižom cifrom u Poljskoj i nešto višom u Bugarskoj.

Ogromna većina anketiranih je sebe poistovjetila sa u suštini zapadnoevropskim tipom političkih partija socijaldemokratskog, demohrišćanskog ili liberalnog usmjerenja. Krajem sedamdesetih, socijaldemokratija je još uvijek ispoljavala vrlo veliku privlačnost. Ali do sredine osamdesetih je naglo povećanje privlačnosti slobodne tržišne ekonomije, koju je većina smatrala uspješnijom od socijalističke, pobudilo interesovanje za neku vrstu konzervativnog liberalizma.

Ove ankete su takođe potvrdile ogroman uticaj koji je revolucija izvršila na političke stavove objavljujane u sredstvima javnog informisanja. Pored radija Slobodne Evrope, komunistička javna glasila su sada morala da se nadmeću s ogromnim brojem video kasetnih rikordera (VCR) širom regiona, širenjem među njima necenzuriranih filmova, političkih rasprava i disidentskih programa. Pošto je broj VCR dostupnih Istočnoevropljanima brzo povećavao, usprkos zvaničnim naporima da se nametne izvjesna kontrola, tradicionalna komunistička kontrola nad domaćim javnim glasilima se raspala. Do 1988. godine, prema procjenama *radija Slobodna Evropa - Nezavisni radio izvještaj*, na dan 20. januara 1988, u Poljskoj je bilo blizu milion VCR-a, u Mađarskoj 300.000, u Čehoslovačkoj 150.000, i 50.000 u još uvijek strogo kontrolisanoj Bugarskoj.

Ovo progresivno, mada neujednačeno, ponovno aktuelizovanje politike bilo je u tijesnoj vezi sa oživljenim osjećajem istorijske i posebno kulturne specifičnosti *srednje* - a ne Istočne - Evrope. U Čehoslovačkoj, gdje je pravi politički život bio još oštrije gušen nego u Poljskoj ili čak Mađarskoj, naglašavanje osobenog regionalnog kulturnog identiteta je takođe predstavljao zamjenu za neposredniju političku samo-afirmaciju. Vrijedno je pažnje da je, u svom intervjuu, Dubček izričito izjavio da govoreći o Evropi "nije slučajnost što nijesam upotrijebio termin 'Zapad' i 'Istok'... Zbog svog geografskog položaja, svoje tradicije i svoga iskustva, Čehoslovčka pripada Srednjoj Evropi". Uz to, istorijsko poistovećivanje, naročito Čehoslovaka, Mađara i Poljaka, sa *srednjeevropskim* regionalnim identitetom je uključivalo odbacivanje od Sovjeta nametane ideje o zajedničkoj "socijalističkoj" kulturi. Značaj ovoga ne bi trebalo potcijeniti, s obzirom na višedecenijsko nastojanje Kremlja da usadi ideju o kulturnom zajedništvu, sa Moskvom kao njegovim epicentrom.

Osim odbacivanja Moskve kao uticajnog kulturnog središta, postojala je i odlučna spremnost da se oživi ideja o srednjeevropskom identitetu, stvarnosti bremenitoj regionalnim značajem. To je nagovještavalo pojavu šire kulturne zajednice, koja je donekle podsjećala na staru Austrougarsku monarhiju i kulturni koncept devetnaestog vijeka "Mitteleuropa"-e. To je podrazumijevalo stav da "Evropa" nije bila entitet jasno podijeljen na dvije cjeline - Zapadnu i Istočnu Evropu, od kojih je svaka posebna evropska sila - već kulturno-istorijska zajednica sa

ukrštenim ali takođe i različitim slojevima ostvarenog iskustva, vrijednosti i kulture. Bitna u tom smislu jeste vizija buduće Evrope u kojoj bi Zapadna Evropa onda mogla da koezistira prirodno ili “organski”, da tako kažemo, sa autonomnom, možda čak neutralnom Srednjom Evropom. Takva osobitija Srednja Evropa bi mogla, zauzvrat, da ostvari mnogo bolje veze i odnose sa *pravom* Istočnom Evropom - Baltičkim državama, Ukrajinom i samom evropskom Rusijom - nego što bi Zapadna Evropa mogla ikada da ih razvije.

Istorijska važnost ovog kulturnog toka je prema tome revolucionarna. Vezan za sve veće oživljavanje istinskog unutrašnjeg političkog života unutar pojedinačnih istočno (ili srednje) evropskih država, on je nagovještavao ništa manje do očekivano trvenje oko postojeće podjele Evrope u dva odvojena bloka. Takvo trvenje bi omogućilo ponovno pojavljivanje autentičnijih istočnoevropskih sistema, utemeljenih u vlastitim tradicijama a ne u spolja nametnutim doktrinama. Prema tome, organsko odbacivanje tuđe doktrine od strane regiona koji je ponovo sebe osjećao kao Srednju a ne Istočnu Evropu polazna je tačka za mogući raspad posljednje preostale višenacionalne svjetske imperije.

Glava 12

UŠANČENJE IMPERIJE

“Situacija u jednom broju država socijalističkog uvjerenja ostala je nestabilna i podložna regresiji”, zapazio je Aleksandar Bovin, bliski pristalica Gorbačova, u listu *Izvjestija* od 11. jula 1987. godine. Ovo svakako jedinstveno priznanje vodećeg sovjetskog komentatora o osnovnoj slabosti dijela režima koje je Moskva postavila prije više od četrdeset godina ukazalo je na rastuću spoznaju Kremlja da institucionalna i ideološka homogenost koje su sovjeti nametnuli više nijesu mogli da se održe. Kao posljedica toga, sovjetska regionalna strategija je morala da se prebaci sa afirmacije ideologije na odbranu imperije kao takve.

Tri najvažnije dimenzije neophodne strategije za odbranu imperije postale su jasno vidljive do kraja osamdesetih godina. Sve su uključivale kontinuitet - nijedna nije bila oštar raskid sa prošlošću - ali zajedno su bile oblikovane tako da pojačaju spoljne doktrinarne veze koje su garantovale ostvarivanje pravih i opipljivih interesa. Prvi element je uključivao pretjerano isticanje vojne koordinacije i zajedničkog geopolitičkog interesa; drugi je isticao pojačanu ekonomsku saradnju i integraciju; a treći je posebno naglašavao zajednički interes partijskih elita u zadržavanju njihove vlasti i privilegija, ali u okviru veće tolerancije za unutrašnje razlike. Ove tri niti će zajedno, nadala se Moskva, stvoriti obrazac sposoban da poništi oslobađajući uticaj sve autentičnije politike i kulture Istočne Evrope.

Geopolitička dimenzija je bila posebno važna za očuvanje imperijalnih odnosa sa Poljskom i, u manjoj mjeri, sa Čehoslovačkom. Obije zemlje su ostale zainteresovane za svoje buduće odnose sa Njemačkom, a određeni oblik konkretnog političkog saveza sa moćnom Rusijom (bilo kog ideološkog poretka) za njih je bio neophodan izvor osiguranja protiv bilo kakvih mogućih njemačkih teritorijalnih pretenzija. Zauzvrat, Moskvi su osnovne preokupacije bile da obezbijedi korisnu zamjenu za sve slabije ideološke veze, i da opravda neprekidno postojanje pa čak i jačanje Varšavskog pakta - kojeg bi inače čak i vladari ovih država mogli da shvate kao imperijalno narušavanje njihove suverenosti.

Prema tome, krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina, sovjetski naponi da se pojača vojna integracija bloka bili su znatno intenzivirani. Usprkos jakom rumunskom protivljenju, kao i izvjesnoj očitoj uzdržanosti u poljskoj armiji, Moskva je uspjela da nametne Paktu novo komandno uređenje. To je omogućilo sovjetskoj Vrhovnoj komandi da preuzme neposrednu vlast nad različitim nacionalnim armijama u Paktu po pitanju pokretanja napada na NATO čak i bez prethodnog znanja istočnoevropskih političkih vlada. Na Zapadu su saznali za zapanjujuće pojedinosti ovog od strane Moskve nametnutog sporazuma početkom osamdesetih godina kada je na Zapad prebjegao poljski pukovnik Rišard Kuklinski. Suženi komandni sastav, kao i druge mjere namijenjene jačanju vojne integrisanosti, bio je dio vrlo promišljene politike Kremlja da ojača Varšavski pakt kao glavni instrument političke i vojne potčinjenosti regiona sovjetskoj vlasti.

Ovaj povećani naglasak na pojačanim političko-vojnim sponama, namijenjen da nadomjesti slabljenje vitalnosti ideoloških veza, bio je prilagođen veoma pojačanim naporima da se proširi obim ekonomskih integracija istočnoevropskih komunističkih država sa Sovjetskim Savezom. Pored postojeće međudržavne saradnje, sovjetske vođe su sredinom osamdesetih pokrenuli niz inicijativa da bi razvili neposrednu saradnju između industrijskih grana pa čak i pojedinačnih firmi. Takva neposredna saradnja, preduzeta izvan domaće nacionalne kontrole, izazvala je

bojazan u Istočnoj Evropi da ta inicijativa predstavlja još jedan sovjetski plan da se postigne veća neposredna kontrola nad ekonomijom regiona. Ove brige teško da su mogle biti ublažene Gorbačovljevim javno iznesenim zanimanjem za podsticanje istočnoevropskih ulaganja u sovjetsku privredu ili naglaskom koji je Moskva stavila na korišćenje istočnoevropskih veza sa Zapadom da bi Sovjetski Savez dobio pristup najnovijoj zapadnoj tehnologiji.

Za mnoge Istočnoevropljane sovjetsko insistiranje na bližim i integrativnijim ekonomskim vezama predstavljalo je još jednu etapu produženog procesa sovjetizacije njihovih društava. Budući da su bili prisiljavani ne samo da oponašaju sovjetski model industrijalizacije, već i da usvoje sovjetski tip industrijskog uređenja, novi naglasak na bočnim vezama i na zajedničkim ulaganjima predstavljao je realnu opasnost od dalje izolacije Istočne Evrope od ostatka kontinenta a time i usporavanja procesa njihovog evolutivnog samo-oslobođanja. Očekivanje da bi moralo da se sudjeluje u moskovskom tehnološkom zaostajanju, što takav bliski savez sa sovjetskom ekonomijom očigledno podrazumijeva, upravo je tako zloslutno.

U tom pogledu je intervju koji je sovjetski ambasador, Vladimir Brovikov, dao poljskom državnom radiju 31. oktobra 1987. godine bio vrlo indikativan. Nakon pozdravnih riječi “novom zamahu saradnje” pokrenute dvojnimi sporazumima na nivou industrijskih grana između sovjetskih i poljskih preduzeća, i napomene da je već nekoliko stotina preduzeća u to uključeno, sovjetski ambasador se požalio na ‘brojne probleme’, ‘teškoće’ i ‘plašljivost’ koji su usporili širenje ovakvih veza. On je nastavio tvrdnjom da je njegova ambasada “djelovala energično da bi se prevazišle prepreke u ovoj sferi”, pri tom potvrđujući izvještaje o poljskom opiranju.

Na kraju, ali ne manje važno, sa sovjetskog stanovišta značajna potencijalna korist od ovih nastojanja je bila da se ojača “uzajamna zavisnost” i da se istočnoevropske partijske elite učine neposrednije zavisnim od ekonomskog blagostanja Sovjetskog Saveza. Vjerovatno nije slučajno što su sovjetska nastojanja da se razviju još prisniji ekonomski odnosi otišli najdalje sa Poljskom, zemljom koja je pokazala najveću riješenost da ostvari samooslobođenje. U aprilu 1987, Gorbačov i Jaruzelski su potpisali zajedničku deklaraciju o saradnji na planu ideologije, nauke i kulture između dvije vladajuće partije, prvu te vrste u sovjetskoj sferi. Čovjek bi mogao pomisliti da su se ovdje interesi Gorbačova i Jaruzelskog preklapili, jer je ovaj posljednji morao da prepozna moguću prijetnju po njega i vlast njegove elite u sve većem oživljavanju političkog života u Poljskoj utemeljenog u sve slobodnijem društvu. Ovo bi pomoglo da se objasni očito nestrpljenje s kojim je režim Jaruzelskog odgovorio na Gorbačovljeva nastojanja da se pojačaju regionalne ekonomske pa čak i ideološke veze sa Sovjetskim Savezom.

Prisnije ekonomske veze koje će uroditi savezom od posebnog interesa i čvršća vojna povezanost koja ostaje od zajedničke geopolitičke važnosti, trebalo je tako da posluže kao kompenzacija za neizbježnu pojavu sve većih ideoloških i sistemskih razlika u regionu. Ta raznolikost, uvidjela je na kraju Moskva, ne može da se suzbije, a nastojanja da se nametne doktrinarna homogenost, zasnovana na podražavanju sovjetskog iskustva, mogla bi se pokazati kontra-produktivnim, podstičući još jače organsko odbacivanje sovjetskog modela. Upravo zato je na proslavi sedamdesetogodišnjice Boljševičke revolucije sovjetski vođa formalno odbacio svaku želju da propisuje kako socijalizam treba da se gradi unutar osobenih nacionalnih okvira. Ali to odbijanje je, zauzvrat, učinilo još važnijim da Moskva iskuje alternativne spone zajedništva, kako rezultat ne bi bio ubrzani raspad sovjetske imperije.

Nesporna činjenica je da je Gorbačovljeva *perestrojka* omogućila da na površinu izbiju trendovi koji su neminovno slabili veze kontrole i zavisnosti. Njegova priča “o zajedničkoj evropskoj kući” - smišljena da udalji Zapadnoevropljane od Amerike - izazvala je nehotične posljedice i time opravdala istočnoevropsko skretanje prema ujedinjenoj Zapadnoj Evropi, erodirajući pri tom dalje sovjetsko imperijalno zdanje. Sve to je zaoštrilo sukob između

subjektivne želje regiona za oslobođenjem i njegove stalne objektivne potčinjenosti. Ishod bi mogao biti nastavljanje procesa raspadanja, beznađa narušavanog povremenim provalama nemira i sve veće nestabilnosti. Regionu je očito potrebna, i žarko je želi, mirna tranzicija iz državnog socijalizma sovjetskog tipa ka nekom obliku višepartijske demo-kratske uspješne države. On teži još više da bude dio šire, istinski demokratske i pluralističke Evrope, čiji on osjeća da je u pogledu kulture integralni dio.

Njegove političko-ekonomske elite, međutim, ne mogu da usmjere razvoj u tom pravcu zato što znaju da bi ih eventualni uspjeh učinio društveno zastarjelim i historijski nevažnim. To objašnjava uzdržanost čak i mađarskog rukovodstva, čiji je režim danas vjerovatno naj-reformskiji u Istočnoj Evropi. U tome leži uzrok postojane sklonosti zaplašanih komunističkih vladara ka tješnjoj integraciji sa Sovjetskim Savezom i posljedične dugotrajne tragedije - i razorne opasnosti - istočnoevropskih prilika.

Konačno, nemoć da se utemelji miran razvoj i osigura istinsko društveno učešće u ključnim političkim odlukama, uključujući i moguću podjelu vlasti, moglo bi da se pokaže pogubnim za komunizam u Istočnoj Evropi. Jednostavno rečeno, narodi regiona sada uglavnom vide svoje komunističke sisteme kao glavnu prepreku za vlastitu dobrobit i društveni napredak uopšte. Zaista, raspoloženjem velikog dijela njihovih javnosti danas prevlađuje latentni revolucionarni konsenzus o pogubnoj pukotini koja postoji u sistemima nametnutim Istočnoj Evropi od strane Sovjetskog Saveza.

Ta pogubna pukotina jeste komunistički partijski monopol vlasti, a njen temeljni razlog je sovjetska dominacija. Četrdeset godina nakon nametanja komunizma Istočnoj Evropi, oslobađanje i od jednog i od drugog je danas opšteprihvaćeno kao nužan preduslov za društveni preporod.

DIO IV

KOMERCIJALNI
KOMUNIZAM

Reforma kineskog komunizma je vjerovatno osuđena na uspjeh. Taj uspjeh će koristiti Kini, ali će takođe skupo stajati i komunističku ideološku pravovjernost i političku homogenost kineskog komunizma. Ukratko, za razliku od njegovog organskog odbacivanja u Istočnoj Evropi, komunizam je u Kini naišao na izgleda da bude organski prihvaćen usled dugih tradicija i vrijednosti zemlje.

Tokom sljedećih nekoliko decenija, modernija i snažnija Kina će vjerovatno postati glavni politički i ekonomski činilac na svjetskoj sceni. Tokom upravljanja tim historijskim preporodom Kine, komunistički vladari zemlje su i sami pretrpjeli značajan preobražaj svog upravljačkog duha. Njihov preovlađujući stav, pa čak i njihov politički rječnik, postali su manje karakteristični za revolucionarnu partiju koja tvrdi da otelovljuje diktaturu proletarijata a više za osavremenjenu partiju diktature nastupajuće kineske tgovačke klase podržane od strane države.

Bez sumnje, kineski komunisti nijesu nikad bili odista proleteraška partija. Zapravo, veći dio njihovog političkog rukovodstva je bio sastavljen od prvobitno nezadovoljnih radikalnih studenata koji su postali marksistički revolucionari. Ovi aktivisti vizionari su zatim uspješno preveli zajednička pojačana nacionalistička, zemljoradnička i građanska nezadovoljstva probuđene ali ocrnjene Kine u trijumfalnu ideološku revoluciju. Oni su izveli ovu revoluciju pod stegom proleteraške komunističke partije predani zadatku obnove Kine prvobitno kroz brzi program industrijalizacije - naročito početkom pedesetih godina - snažno oblikovan prema sovjetskom iskustvu. Dvije decenije kasnije, u odgovoru na ponovljeno unutrašnje pogoršanje sljedeća generacija partijskih rukovodilaca - iako još uvijek pod vođstvom najistaknutijeg preživjelog predstavnika prve revolucionarne generacije, Deng Ksijaopingom - okrenula je partiju u drukčijem smjeru. Široko otvaranje prema spoljnom svijetu - što je predviđalo moguće kinesko aktivno uključivanje u taj svijet kao značajnog trgovinskog partnera - postalo je sredstvo za ostvarenje društvene modernizacije.

Istorijska putanja kineskog komunizma se po tome bitno razlikuje od komunizma u Istočnoj Evropi ili u Sovjetskom Savezu. Za razliku od istočnoevropskog, kineski komunizam je u velikoj mjeri domaći proizvod. On nije bio niti uvezen iz inostranstva niti nametnut od neke strane sile. Kineske komunističke vođe, u većini slučajeva, nijesu bile čak ni obučavane u Moskvi. Glavne figure revolucije su se postepeno uzdigle do ovih visokih položaja. Jedni su, poput Mao Cedunga i generala Ču Tea, bili studenti radikali koji su se uzdigli na komandne položaje revolucionarne armije utemeljene na zemljoradnicima.

Drugi, poput Ču Enlaja i Deng Ksijaopinga, došli su prvi put u dodir s marksističkim učenjem kao studenti u Zapadnoj Evropi, naročito u Francuskoj, prije nego što su bili neposredno uključeni u revolucionarne aktivnosti kod kuće. Svi su učestvovali u jedinstvenom iskustvu kineske Crvene Armije, legendarnom Velikom maršu.

Primjer Boljševičke revolucije iz 1917. godine bio je značajan podsticaj za mlade kineske vođe - ali ga oni nijesu smatrali obavezujućim modelom. Kineski uslovi i njena istorija su se tako duboko razlikovali od ruske pa su kineski lideri u tome našli opravdanje da prilagode

marksističko-lenjinističko učenje svojim osobenim prilikama. Što je još važnije, kao nasljednici drevne kineske civilizacije, oni su imali duhovno i kulturno samopouzdanje da stvore vlastito revolucionarno iskustvo i uobliče vlastitu strategiju. Čak i poslije sovjetske pobjede u Drugom svjetskom ratu, kada je Staljinov lični ugled dostigao vrhunac, kineske vođe su bile sasvim spremne da se ogluše o njegove strateške savjete - koji su glasili da se revolucionarna pobjeda ne postiže odjednom nego u etapama - i pristupili su revolucionarnom jurišu punom snagom. Njihov konačni trijumf 1949. godine dalje je pojačao njihov osjećaj drukčijeg identiteta i političke samosvijesti, koji su bili u silnoj suprotnosti s iskustvom njihovih sovjeta poniznih istočnoevropskih drugova.

Za razliku od svojih drugova iz sovjetskog bloka, kineski komunisti su mogli da izvedu svoju ideologiju djelotvornije i sasvim neposredno iz vlastite kineske istorije. Ideološka privlačnost je proizilazila ne samo iz društvenih konflikata, kao što su zemljoradnička glad za zemljom i građanska ogorčenost protiv industrijske eksploatacije, već takođe iz dubokog osjećaja povrijeđenog patriotizma nastalog tokom vijek dugog nacionalnog poniženja koje su Kini nanijeli zapadni imperijalisti, koji su kasnije podgrijani japanskom invazijom. Izuzetna kineska istorija je pala na najnižu tačku u devetnaestom vijeku i podstakla je, među mnogim Kinezima ponosnim na svoju kulturu, najsnažnija osjećanja ogorčenosti protiv mrskih stranaca i vlastitih nesposobnih i dekadentnih vladara.

Uspion modernog nacionalizma i privlačnost učenja o korjenitoj društvenoj obnovi su se tako u Kini istorijski poklopili. Kineski komunizam je bio u stanju da ih spoji u formulu u kojoj se istorijski svjesni patriotizam i komunizam nijesu uzajamno isključivali. Zaista, za mnoge kineske komuniste, pobjeda je istovremeno predstavljala nacionalno oslobođenje od omrznute strane dominacije. U Istočnoj Evropi kojom su dominirali Sovjeti, gdje je za mnoge komunizam značio potčinjenost stranoj sili, to uopšte nije bio slučaj. Čak i u Sovjetskom Savezu, djelimični spoj komunizma i nacionalizma dogodio se samo u početnim danima rata protiv Njemačke.

Kao posljedica spoja nacionalizma i komunizma, kineske revolucionarne vođe, koje su pregnule da izgrade komunističko društvo, bili su sasvim prirodno naklonjeni sopstvenim kulturnim i društvenim tradicijama, ne gledajući preko ramena na sovjetsko iskustvo ili nastojeći da spriječe sovjetsku reakciju. Kineska faza oponašanja Sovjetskog Saveza bila je tako sasvim kratkog daha. Tokom prvih nekoliko godina nakon pobjede revolucije, u atmosferi naglašenog animoziteta prema neprijateljski nastrojenim Sjedinjenim Državama, ideološko srodstvo sa Sovjetskim Savezom izražavano je kroz spontano - a ne i prisilno - divljenje za sovjetsku stvar i kroz oponašanje sovjetske početne industrijalizacije pod upravom države.

Gledano unazad, kratkoća ove faze i čilost sa kojom su se kineski komunisti okrenuli vlastitim tradicijama i vrijednostima u nastojanju da obnove Kinu vrijedni su pažnje. Kada se jednom dogodilo da kineske komunističke vođe urone u svoju izvornu nacionalnu posebnost, moralo je da dođe do značajne redefinicije samog kineskog komunizma. Razvijena kineska kultura - sa svojom osobenom Konfučijanskom filozofijom, sa svojom jedinstvenom tradicijom mandarinske klase koja je upravljala državom i sa svojim ekstremno razvijenim trgovačkim sposobnostima - jednostavno je predstavljala preveliku snagu da bi pretrpjela snažan preoblikujući uticaj.

Glava13

DVA KINESKA POKUŠAJA TROJNIH REFORMI

Komunizam na vlasti je treći veliki kineski pokušaj u dvadesetom vijeku da se prevaziđe njena zaostalost i da se ukloni njeno nacionalno poniženje. Pošto je preuzeo vlast, komunizam je takođe drastično mijenjao svoj kurs tri puta u nastojanju da stvori novu i modernu Kinu. U svakoj sljedećoj fazi, kineska komunistička politika je sve manje bila pod uticajem načela koje je dijelila s drugim komunističkim državama, posebno Sovjetskim Savezom, a sve više pod uticajem prilagođavanja tog učenja specifičnim kineskim uslovima, ustanovljenim tradicijama i objektivnije određenim nacionalnim potrebama.

Malo Zapadnjaka može u potpunosti da sagleda jaz koji se pojavio tokom devetnaestog vijeka između kineskog osjećanja vlastite jedinstvene, zatvorene i (za njih) kulturno nadmoćne civilizacije i kineske svijesti o vlastitoj slabosti pred poniženjima koja su im često promišljeno nanosile nametljive evropske sile. Oklop od ugovora, pogodbi i eksteritorijalnih sporazuma nametnutih Kini tokom devetnaestog vijeka činio je očiglednim podređeni položaj Kine ne samo kao države već i kao naroda. Tolika degradacija kosila se sa kineskim osjećanjem da je njihova prošlost - čak i njihova relativno skorija prošlost - bila i kulturno bogatija pa čak i politički moćnija od prošlosti njihovih oholih osvajača.

U stvari, naglašeni kineski ekonomski i politički pad je bio relativno skorijeg datuma. Čak sve do osamnaestog vijeka, nacionalni dohodak po glavi prosječnog Kineza mogao se grubo uporediti s onim prosječnog Britanca. Uz to, sve do nedavne 1860. godine, Kina je svrstavana na drugo mjesto u svijetu po proizvodnji. Prema knjizi Pola Kenedija, *Uspon i pad velikih sila*, kineska industrija je stvarala 19,7% svjetskih proizvodnih dobara - doprinos jedva nadmašen sa britanskih 19,9% a znatno ispred svih ostalih konkurenata. Zaista, početkom dvadesetog vijeka, Kina je bila neosporno vodeći svjetski proizvođač, što je iznosilo približno trećinu svjetske proizvodnje i daleko nadmašivalo bilo koju drugu državu. Ove činjenice opovrgavaju opšteprihvaćeno zapadno viđenje Kine kao dekadentne i stagnirajuće imperije, pogodne žrtve za energičnije i preduzimljivije Evropljane. One su takođe pomogle da se objasni žestina kineske mržnje prema Zapadu i nestrpljenje s kojim su Kinezi nastojali da uklone jaz i tako *obnove* Kinu shodno njenoj istorijskoj nadmoći.

Rezultat toga jeste da je ovaj vijek bio svjedok tri značajna prodora i kineskog nastojanja da ponovo probude, preurede i osnaže svoju zemlju. Nijedan od njih se ne može posmatrati kao izolovana istorijska pojava. Svakom su i prethodili i za njim su slijedili događaji koji su bili dio šireg niza istorijskih uzročnosti, kojima je upravljalo sve veće kinesko neraspoloženje zbog svog ponižavajućeg položaja. Ali ovi događaji bi mogli praktično da se poistovjete sa životom i djelom tri istaknute kineske revolucionarne figure ovog vijeka: Sun Jacena, Čang Kajšeka i Mao Cedunga.

Svaki je crpio političku moć iz rastućeg nacionalizma, posebno onog kineskih studenata, kao i iz sve žešćeg nezadovoljstva kineske sirotinje. Svaki je posudio političke ideje iz spoljnog svijeta da bi skovao i pokret i doktrinu namijenjenenu obnovi kineske veličine. Sun Jacenova republikanska revolucija iz 1911. predstavljala je rani pokušaj da se kineskim uslovima prilagode čisto zapadna načela konstitucionalizma, republikanizma i nacionalizma, dijelom

takođe pod uticajem prividno uspješnog japanskog podražavanja zapadnih industrijskih i organizacionih dostignuća. Sunova nastojanja su se poklapala sa potresnom agonijom starog kineskog carskog sistema, a to im je davalo istorijsku pravovremenost, mada su se kulturni i politički ostaci prošlosti možda pokazali previše elastičnim da bi njegovi napori urodili plodom.

Nakon perioda nemira, jedan od njegovih sljedbenika, koji je vladao u naredne dvije decenije kineskim metežom, istakao je barjak obnove. Čangova revolucija je takođe bila pokušaj da se zapadna načela modernosti prilagode burnijim kineskim prilikama, mada su se u ovom drugom pokušaju instrumenti veoma razlikovali. Nacionalizam je stajao naporedo s marksizmom kao ujedinjujući stav, mada je sam Čang prošao sovjetsku školu i jedno je vrijeme saradivao sa nastupajućim kineskim komunističkim aktivistima u borbi za novu Kinu. Ta saradnja se okončala 1927. godine, s raspadom takozvanog Ujedinjenog fronta, što je pokrenulo dvadesetdvo godišnju gotovo neprekidnu borbu s komunistima. Čang je stavio glavni akcenat na vojnu organizaciju kao sredstvo za prevazilaženje političke fragmentacije koja je slabila Kinu. On je stvorio jedinstvenu monopolističku partiju, Kuomintang, koja je bila slična komunističkoj partiji u Sovjetskom Savezu i fašističkim partijama u Evropi, da izrazi novi osjećaj nacionalnog jedinstva. Čangovo preobraćanje u hrišćanstvo, kombinovano sa njegovim naglašavanjem kineske tradicije i njegovim tobožnjim njegovanjem mandarinskog načina života, još više je istaklo složenu interakciju starih domaćih korijena i novih spoljnih podsticaja u borbi za kinesku obnovu.

Poput Suna, Čang je takođe propustio da nezadovoljstvo iz prošlosti pretvori u uspješni obrazac za oblikovanje budućnosti. Rat sa Japancima ga je u početku uzdigao u simbol nacionalnog otpora ali je kasnije podrio i njegovu snagu i njegovu privlačnost. On je bio nemoćan da savlada štetan dvojni uticaj samovlašća i korupcije u vlastitom pokretu, dok je njegov ugled patriote postepeno blijedio. Čangovo oklijevanje je omogućilo da se pojavi alternativni obrazac za promjenu, onaj koji je dramatičnije mobilisao i nacionalne i socijalne frustracije savremene Kine, koji ih je definisao izričitim doktrinarnim izrazima, i koji ih je utemeljio u disciplinovanijoj i djelotvornijoj političkoj organizaciji. Komunistički pokret i komunistička Crvena Armija, kojima je na čelu od Velikog marša sredinom tridesetih godina bio domaći marksistički vođa Mao Cedung, pokazali su se ideološki i organizaciono nadmoćni u odlučnoj borbi za kontrolu nad istorijskim razvojem i filozofskim sadržajem velikog kineskog buđenja poslije Drugog svjetskog rata.

Novi vođa, ubijedeni marksista ali takođe i inovator na polju revolucionarne teorije, kreativno je prilagodio načela proleterske revolucije agrarnom ambijentu Kine. Aktivan još od ranih dvadesetih godina u početnom kineskom marksističkom pokretu, Mao je stekao dovoljan ugled do četrdesetih godina da bi formulisao nezavisnu kinesku revolucionarnu doktrinu. Zaista, kada je Sedmi kongres kineske Komunističke partije sazvan u štabu kineske Crvene Armije u Jenanu krajem proljeća 1945. - nekih četiri godine prije konačne pobjede komunizma u Kini - njegovi ideološki doprinosi su bili pozdravljeni kao "misao Mao Cedunga" i bili uzdignuti na status vodećih partijskih načela kao nastavak marksizma-lenjinizma-staljinizma. Ovaj čin je svjedočio ne samo o Maovoj velikoj duhovnoj oholosti već takođe i o političkoj samouvjerenosti kineskih komunista.

Pa ipak, poput svoja dva prethodnika u potrazi za kineskom obnovom, Mao je bio kineski rodoljub zanesen istorijom svoje zemlje. Kao što su istoričari savremene Kine zabilježili, jedan od njegovih heroja je bio prvi car Kin, koji je ujedinio Kinu 221. godine prije naše ere. Maovo divljenje prema njemu bilo je nesumnjivo u vezi sa spoznajom da pomanjkanje jedinstva u savremenoj Kini neposredno doprinosi njenom nazadovanju. Istoričari su takođe zabilježili da postoje neke očite srodnosti između kineskih komunističkih predstava o dominirajućoj i

reformističkoj vlasti i naglašavanja discipline i stalnom upravljanju preko moralno i duhovno nadmoćne klase mandarina prožete jasnom filozofijom dinastije Kin.

U početku, međutim, novi poredak ne samo da je bio nadmoćan nad starim, već je dominirao stavovima i programima novog kineskog nacionalnog rukovodstva. Komunističko učenje i ranije komunističko iskustvo u Sovjetskom Savezu obezbjeđivalo je polaznu tačku za početne napore na obnovi Kine. Vremenom i postepenom spoznajom nedostataka pravovjernog komunističkog modela, obrazac koji je stopio novo učenje sa mudrošću vlastitog kineskog iskustva počeo je da izbija na površinu i da definiše manje dogmatski program za ostvarenje punog preporoda zemlje. U kontekstu i društvenog i nacionalnog buđenja Kine, Maova pobjeda nad Čangom je vodila prema tri velika komunistička poduhvata - od kojih su dva bila krajnje skupa - da se ukloni istorijski jaz koji je bio tako široko otvoren nepovoljnim položajem Kine tokom prošlog vijeka.

Prvi napor - koji je dostigao vrhunac u takozvanom Velikom skoku naprijed - proizašao je u velikoj mjeri iz spoja doktrine i raspoloživosti sovjetske pomoći. Čim su komunisti konsolidovali svoju vlast širom zemlje poslije konačne pobjede 1949. godine, krenuli su u ambiciozni program industrijalizacije, vjerujući u društveno čudesne koristi teške industrije, a sve u skladu sa grandioznom simplifikacijom. U tom cilju, sovjetsku pomoć i tehnike je trebalo usvojiti što je brže moguće, u zamahu koji je na mnogo načina podsjećao na Staljinov prvi petogodišnji plan. Sovjetski savjetnici su preplavili zemlju, kineski studenti su hrlili na sovjetske univerzitete, a sovjetska dostignuća su veličana u kineskoj štampi. Ali kineske vođe su bile nestrpljive i nespremljene da prihvate stav da njihov razvoj mora da prođe kroz neko-liko istorijskih etapa na dugom putu u socijalizam. Njihovo doktrinarno nestrpljenje i sklonost da se ne oslone samo na sovjetsko iskustvo, dostigli su vrhunac u brzom programu objavljenom na drugoj vanrednoj sjednici Osmog partijskog kongresa u maju 1958. godine i kolektivizaciji kineske poljoprivrede i industrijalizaciji privrede.

Kao što je svima poznato, da bi se opravdao taj dramatični skok u industrijsko doba zemlje koja je, prema i zvaničnom učenju i objektivnim statističkim podacima, bila pretežno zaostalo poljo-privredno društvo, Mao je bilo potrebno novo ideološko obrazloženje. Nikad se ne stideći krpjenja svoje doktrine, kinesko komunističko rukovodstvo je, septembra 1956. godine samovoljno proglasilo na prvoj sjednici Osmog partijskog kongresa, prvoj održanoj od pobjede 1949. godine, da je Kina već ušla "u odmaklu fazu" izgradnje socijalizma. Sa ostvarenjem veličanstvenih ciljeva Velikog skoka naprijed, Kina bi tako uskoro bila spremna da uđe u fazu stvarnog komunizma. Simbolični za ulogu gorkih nacionalnih sjećanja na vrijeme tuđinske imperijalne vlasti, kineski ciljevi nijesu bili određeni samo u uslovima marksističkog učenja, već isto tako i u uslovima koji izjednačavaju a zatim premašuju industrijsku sposobnost Velike Britanije, zemlje koja je jedina bila ravna Kini u industrijskoj proizvodnji samo vijek ranije - i koja je Kini takođe nanijela najveće poniženje.

Fanatično i prilično okrutno nastojanje da se preustroji kinesko seljaštvo u takozvane Narodne komune stvorilo je bijedu ogromnih razmjera. Milioni seljaka - po nekim procjenama 27 miliona - doslovno je umrlo u raseljavanjima, nasilju i gladi što su zatim uslijedili. Kina je stajala malo bolje u industrijskom sektoru, a privredna situacija se pogoršala kada je došlo do prekida kinesko-sovjetskih odnosa, koji je do kraja pedesetih godina izazvao stvarnu obustavu sovjetske pomoći. To je dovelo do većih prekida u industrijskim projektima koji su bili u toku, posebno kad su sovjetski stručnjaci iznenada otišli, sovjetski rezervni djelovi postali neupotrebljivi a kineski industrijski sektor neočekivano prepušten samom sebi. Ukupne ekonomske performanse su bile jednostavno žalosne, a Veliki skok naprijed se izrodio u istorijski nazadnu veliku bijedu. Prema knjizi G. C. Čou-a, *Kineska privreda*, između 1958. i 1962. godine, poljoprivredni prinos je zaista opao za 28%, lake industrije za 21%, a teške industrije za 23 procenta.

Maštanje o budućnosti je ubrzo ustupilo mjesto paranoičnom razmišljanju o sadašnjosti. Bolno doživljen neuspjeh Velikog skoka naprijed doveo je do još dramatičnije druge faze u kineskom komunističkom trojnom pokušaju obnove Kine. Od sredine šezdesetih godina, Mao je slijedio namjerno podstaknuti program kvazi-anarhi-stičkog prevrata, eufemistički nazvanog Kulturna Revolucija. Nalet nasilja je šćepao Kinu, sa sada starim i sve nesposobnijim Maom koji je huškao svoje potčinjene da uništavaju jedni druge u procesu smislene revolucionarne obnove. Sovjetsko iskustvo je sada bilo izri-čito žigosano i smatralo se da je doprinijelo kontra-revolucionarnom revizionizmu. Revolucionarna čistota je trebalo da se oživi kroz unutrašnje borbe protiv i vladajućeg činovništva i drevne tradicije.

Kao posljedica toga, Kina je od 1966. godine do sredine sedamdesetih godina iskusila niz okrutnih čistki, masovnih ubistava doslovno stotina hiljada partijskih zvaničnika i vojnih vođa (među njima i nekih od najvažnijih ličnosti Velikog marša i kineske Revolucije), utamničenja ili progonstva u prinudne radne logore nekoliko miliona ljudi. Mada se tačan broj nikada neće saznati, ovaj period se na mnogo načina mogao uporediti sa najgorim godinama staljinističkog terora i čistki. Nasilje, mada obilno podsticano od strane Maoa i nekolicine njegovih najbližih saradnika, bilo je pothranjivano takođe i žestokim borbama za političko nasljeđe, tokom kojih su barem dva Maova moguća nasljednika bila fizički likvidirana.

Bilo je potrebno više godina strpljivog manevrisanja Maovog domišljatog saradnika, Ču Enlaja, i postepena rehabilitacija nekih od preživjelih bivših najviših rukovodilaca, poput Deng Ksiaopinga, da bi razorna dinamika Kulturne Revolucije bila stavljena pod kontrolu. Kada je Mao umro, septembra 1976. godine, proces normalizacije je konačno dobio zamah. Ali čak je i tada moralo da prođe još pet godina prije nego je vlast učvršćena u Dengovim rukama. Tek je Dvanaesti partijski kongres, u septembru 1982. godine, njegove glavne suparnike formalno uklonio sa vlasti, pri tom čvrsto obavezavši Kinu na novi pristup u traganju za maglovitim ciljem nacionalnog oporavka i međunarodnog ugleda. Objavljen krajem sedamdesetih i opisan kao "četiri modernizacije" - u poljoprivredi, industriji, nauci i tehnologiji i odbrani - novi program, koji se postupno ostvarivao u nekoliko narednih godina, zahtijevao je potpuno pragmatično otvaranje prema zapadnom svijetu i sve očitiju spremnost da se bavi ideološkim pravovjerjem kod kuće.

Taj novi pravac je takođe bio u skladu s temeljnom promjenom kineskog međunarodnog položaja. Ne samo da su krajem 1978. obnovljeni puni odnosi sa Sjedinjenim Državama, već su dugoročni ekonomski i politički odnosi, podstaknuti zajedničkim strahom od sovjetskog ekspanzionizma, morali da počnu da izbijaju na površinu, uporedo sa brzim rastom kinesko-japanske trgovine. Promjena u kineskim spoljnim odnosima doprinijela je napuštanju dogmatske vizije da je svijet neminovno određen da iskusi nuklearni rat i usvajanju novih i elastičnijih načela koja su vodila Kinu u sve veće uključivanje u međunarodnu trgovinu i diplomatiju. Nastupajući reformski program će postati, zapravo, kineski ekvivalent za japansku Mejđi obnovu, kojom je Japan tako dramatično uronio u savremeni svijet.

Glava 14

POLITIČKI SUKOB I NASTANAK REFORME

Novi program je nastao u sklopu ogorčene borbe za vlast i ta borba je odredila njegovu suštinu. Bilo je potrebno približno deset godina neprestanog političkog sukoba da nastupajuća kineska dominantna ličnost, Deng Ksiaoping, iskuje i nametne sveobuhvatni plan za dramatično promijenjen kurs kineskog razvoja. Kao što se dogodilo ranije u Sovjetskom Savezu, tokom titanskih borbi između Staljina i Trockog, ideologiju su preoblikovali u velikoj mjeri hirovi ličnih kao i političkih sukoba. Tokom tridesetih godina, Mao je redefinisao marksizam-lenjinizam da bi stavio primarni naglasak na radikalizam seljaka kao izvor revolucionarne energije. Deng je sada redefinisao socijalizam u cilju jačanja individualne ekonomske i trgovačke produktivnosti.

Prva politička nagodba poslije Maove smrti 1976. godine sadržala je neku vrstu dvojne vlasti. Kontinuitet sa Maom bio je prividno osiguran preuzimanjem upravljanja vladom od strane njegovog mlađeg štićenika, Hua Guofenga, dok je obnovu normalnog života i napuštanje Kulturne Revolucije podstaklo de facto rukovođenje partijom od strane jedne od najistaknutijih žrtava revolucije, Deng Ksiaopinga. Formalno, Deng je javno iskazao svoju tobožnju odanost Maovom učenju. Godine 1979, on je morao da izjavi da svaki kineski građanin mora da usvoji "četiri načela": put u socijalizam, diktaturu proletarijata, vođstvo partije i marksizam-lenjinizam i Mao Cedungovu misao. U stvari, ipak, pod izgovorom proklamovanog kontinuiteta, Deng se upustio u promišljenu reviziju ustanovljene partijske linije, tokom koje je morao da savlada niz stvarno velikih političkih prepreka.

Ove prepreke su išle od generacijske stagnacije preko političke i ideološke pravovjernosti do prave otvorene opozicije unutar i izvan partije - od kojih je svaka usložnjavala proces oblikovanja i nametanja alternativnog pristupa kineskom ulasku u savremeni svijet. Generacijski faktor je bio ukorijenjen u gerijatrijskoj prirodi post-maovskog najvišeg kineskog rukovodstva. Mada je Hua, zvanični vrhovni vođa, bio relativno mlad u odnosu na preovlađujuće kineske standarde, vrhovno rukovodstvo se sastojalo uglavnom od Maovih savremenika, od kojih većina nije bila spremna da se prikloni Dengu ni personalno ni doktrinarno. Uz to, i sasvim prirodno, većina ovih veterana gledala je sa najvećom sumnjom ne samo na Dengova nastojanja da formuliše novi pristup već isto tako i na njegove kreštave zahtjeve da se podmladi sâm najviše rukovodstvo.

Ovakva razmišljanja su bila u interakciji sa političkim i ideološkim činocima. Iako je Dengov reformski program postepeno izbijao na površinu, njegov početni poziv na "četvrtu modernizaciju" bio je ideološki neodređen zato što niti je postulirao glavne promjene u ulozi partije niti je izričito istražio stalne zahtjeve za diktaturom proletarijata. Ali najtradicionalnije nastrojeni kineski komunistički lideri su morali da osjete nespokoje zbog naglaska stavljenog na brzoj modernizaciji zasnovanoj u najvećoj mjeri na otvaranju prema Zapadu. Prema njihovom shvatanju, čak i ti početni prijedlozi su jasno vodili jačanju uticaja menadžera i slabljenju posebne uloge partije i sasvim očito nijesu bili vođeni načelima doktrinarnosti pravovjernosti u odnosu na izgradnju socijalizma.

Da stvari postanu još komplikovanije, neočekivano se pojavio otvoren otpor ustanovljenoj komunističkoj diktaturi - otpor podstaknut i ohrabren Dengovim čak isprva umjerenim reformskim potezima. Studentska aktivnost, u krajnjoj suprotnosti sa danima Kulturne

Revolucije, sada je poprimila nesumnjivo anti-činovnički i doktrinarno prevratnički zapadno-demokratski smjer. To se dramatično manifestovalo, još 1978. godine, kroz masovne demonstracije i postere na čuvenom "Zidu demokratije", nedaleko od pekinškog Zabranjenog grada. Parola koju je istakao jedan od studentskih vođa, Vej Jingšeng, sadržao je glavnu poruku demonstranata: "Bez demokratije, nema modernizacije!" Ali Deng nije bio prikriveni liberal. To je postalo očito kada je Vejov poziv na "petu modernizaciju" bio sankcionisan petnaestogodišnjim zatvorom. I politički oprez i ideološko uvjerenje nalagali su Dengov odgovor. Opres je zahtijevao najotvorenije odbacivanje svake simpatije za navodne studentske demokrate, jer bi bilo što manje podstaklo partijsko rukovodstvo i činovništvo protiv željenih reformi. Ovakve reforme su, uostalom, bile planirane da vrate u normalno stanje vladajuću partiju i da je ostave budnom zbog masovnih nereda iz prethodne decenije kao i da unaprijede modernizaciju zemlje. To uvjerenje se pokazalo u riješenosti da se zadrži kontrola *odozgo* nad reformskim procesom, da ne bi došlo do spontanog ustanka koji bi mogao da ugrozi primat partije. Za Denga, reforme nijesu značile odricanje od vlasti ni njega niti njegove partije.

Naprotiv, za razliku od Maovog impulsivnog revolucionarnog romantizma, Deng je nastojao da reformu ostvaruje u ambijentu stabilnosti i kontinuiteta, otvarajući pritom prostor za dugoročni program kineske društveno-ekonomske obnove. To je zahtijevalo ne samo podmlađivanje rukovodstva, već takođe i mirnu smjenu samog Denga. U suprotnom, partija bi mogla ponovo da zapadne u neku vrstu nereda koji su u protekle dvije decenije nanijeli tako veliku štetu državi i razorili njeno rukovodstvo. Ali da bi osigurali mirnu tranziciju, vrhovne vođe su morale najprije da učvrste svoju vlast, iskorijene bilo kakve postojeće ili moguće suparnike, da čvrsto postavе kurs, kao i da odrede a zatim i ušance svoje nasljednike. To je bio Dengov glavni plan od početka osamdesetih godina.

On je slijedio svoj plan rada kroz nekoliko teških etapa, sa posto-janošću vrijednom pažnje, usprkos nekim ozbiljnim usporavanjima. Do 1982. godine, on je uspio i formalno da ukloni Hua Guofenga sa vlasti, da razbije ostatke Maovog najbližeg okruženja - takozvanu Četvoročlanu bandu, među kojima je bila i Maova udovica i svi oni su bili osuđeni na dugogodišnje zatvorske kazne zbog svoje krivice za okrutnosti ispoljene tokom Kulturne Revolucije - i da promoviše vlastiti tim odabranih mlađih nasljednika. U važnoj zvaničnoj akciji, Dvanaestom partijskom kongresu, septembra 1982, potvrđen je njegov izbor Hu Jaobanga za budućeg partijskog vođu i Džao Cijanga za premijera. Na svim položajima u vlasti Deng je ostvario značajan prodor.

Ali ostalo je sporno pitanje doktrine i programa. Tokom nekoliko narednih godina su nastavljene intenzivne unutrašnje rasprave i možda su izazvale novu političku krizu. U tim raspravama, Hu se razvio od relativno opreznog garanta ograničenih reformi - čija glavna misao vodilja na Dvanaestom partijskom kongresu 1982. godine nije utirala neke nove puteve - do vođe koji je pokrenuo ne samo sveobuhvatnu ekonomsku reformu nego i vrlo uporno zagovarao stav da osnovne *političke* reforme moraju pratiti ekonomske promjene. Prema njegovom mišljenju ekonomska reforma, ograničena samo na ekonomiju, bi propala. On je zastupao taj stav - koji pogađa srž uspjeha reforme u svim komunističkim zemljama - i javno i, u mnogo oštrijem obliku, privatno.

U ljeto 1986, Hu je održao dugu nezvaničnu sjednicu a zatim pozvao na privatnu večeru bivšeg najvišeg zvaničnika Sjedinjenih Država. (Prigodno je ta večera, priređena u Velikoj hali naroda, bila i sama simbol novog duha: Umjesto tradicionalnim kineskim jelovnikom, zvaničnik, koji je slučajno i autor ove knjige, bio je ugošćen najboljom francuskom "nouvelle cuisine" i francuskim vinima!) U petočasovnom razgovoru, Hu je izložio svoje poglede na neophodne ekonomske i političke reforme u Kini. Govorio je s izuzetnom otvorenošću, ne služeći se nikakvim podsjetnikom, a koristio je izraze koji obično nijesu prelazili preko usta najviših

komunističkih rukovodilaca. On je izjavio sasvim otvoreno da postojeći politički sistem mora biti preoblikovan, iako će najvišem rukovodstvu biti potrebno izvesno vrijeme da sačini osnovna dokumenta koja definišu zahtjevane promjene. Ipak, on je priznao da se u Kini previše toga kontroliše odozgo, da je postojeći sistem centralizovane vlasti prestrog i previše stereotipan i da je stoga potrebna suštinska decentralizacija. Dodao je i da prekomjerno administrativno osoblje u centralnim partijskim i vladinim nadležnostima - sa više stotina hiljada starijih činovnika nagomilanih u 107 ovakvih različitih odjela - usložnjava problem. Ukratko, državna mašina se nužno mora podvrći temeljnom remontu.

Hu je priznao da politička promjena zahtjeva uvođenje vladavine prava. On je posebno ukazao na važnost objektivnih i utvrđenih zakona koji se primjenjuju na svakog. Bez ovakvih zakona, proizvoljno i hirovito donošenje odluka bi se moglo ponovo javiti, sa negativnim posljedicama po društveni razvoj. On je povezo tu potrebu sa poželjnošću da se oštrije razdvoje uloge partije i države, kritikujući pretjerano miješanje partije u pitanja uprave. Uz to, on je nastavio da obrazlaže da bi bilo poželjno podsticati veće učešće u javnim raspravama o politici povećavanjem obima učešća u političkom procesu kineskih ne-komunističkih "partija" - što je kineski ekvivalent za istočnoevropske, od komunista kontrolisane partije, koje su navodno zastupale posebne "neantagonističke" interese seljaštva i inteligencije. Te grupe su, prema Huu, zapravo bile podložne pretjeranom komunističkom uticaju.

Hu je takođe ispoljio izrazitu fleksibilnost govoreći o prirodi i ulozi zvanične ideologije. On je definisao kao srž marksizma njegovu metodu analize svijeta i razumijevanja njegovih problema, kao i utvrđivanja pravca izgradnje novog društva. Obrazlažući ovu vrlo nejasnu definiciju doktrine koja je po tradiciji uvijek naglašavala centralni položaj nekoliko dogmatskih tvrdnji, rekao je da je i sam marksizam u procesu razvoja i da se mora vrednovati kroz stvarna dostignuća. Njegov dogmatski pragmatizam se pokazivao kroz njegova zapažanja da će tokom regrutovanja novih članova u zemlji, partija od sada tražiti one koji preko svoje lične inicijative mogu povesti ostale putem napretka iako će se jedni neizbježno obogatiti prije drugih.

Ispod površine svih njegovih komentara krile su se neobične nejasnoće. Snaga njegovog obrazloženja, koje je iznosio sasvim otvoreno i vrlo živo, bila je da su nužne temeljne političke promjene i da one moraju da teku uporedo sa ekonomskim promjenama koje je partijsko rukovodstvo spremno da usvoji tokom "četvrte modernizacije". Budući da je puna snaga nastupajućeg ekonomskog programa bila usmjerena prema najširoj decentralizaciji, slijedilo je da će politička promjena morati da obuhvati podjednako bitno razbijanje usredsređene političke moći. On se nije kolebao niti bio dvosmislen po ovim pitanjima. Uz to je pokazao posebnu otvorenost prema osjetljivom pitanju ideologije i definisao marksizam jasnim pojmovima i bez uobičajenog nabranjanja lenjinističkih imperativa.

Ipak, kada je razgovor stigao do pitanja uloge partije, kombinovani učinak prikrivenih političkih interesa, ideološkog uslovljavanja i posebno sklonost svih komunističkih lidera da posmatraju sebe isključivo kao jedine ispravne tumače složene stvarnosti koja ih okružuje ponovo su izbili na površinu u prozaičnoj izjavi da vladajuća uloga partije mora da se nastavi, kao i "demokratski centralizam", što je Lenjinov neadekvatan naziv za bezumnu pokornost. To je, zauzvrat, značilo da je krajnja dilema promjene - naime, gdje povući pravu granicu između ekonomskih i političkih reformi - ostala neriješena.

Drugi najviši kineski rukovodioci, od kojih je većina zauzela manje novatorske stavove od Hua, bili su vrlo zbunjeni i nesigurni u vezi ovog najvažnijeg i odista složenog pitanja. Lična suparništva su bez sumnje takođe igrala važnu ulogu u internim raspravama o nastupajućem programu reforme. Dengov izbor Hua za svog glavnog nasljednika nije bio po svoj prilici opšteprihvaćen u redovima najvišeg partijskog rukovodstva, što je postalo očito u reakciji

rukovodstva na studentske nemire velikih razmjera koji su ponovo izbili u decembru 1986. godine. Nekoliko stotina hiljada ljudi je demonstriralo u većim kineskim gradovima, zahtijevajući veću slobodu, energične demo-kratske reforme i uglavnom dovodeći u pitanje partijski zahtjev za monopolom nad reformskim programom. U refleksnoj reakciji, partijsko rukovodstvo je odlučno ugušilo ove nemire koji su u većini slučajeva predvodila djeca partijskih zvaničnika. U isto vrijeme, stariji članovi partije su lično tražili od Denga Huovu smjenu, okrivljujući ga barem djelimično za nedavne neredе i za pretjeranu sklonost prema političkom i ideološkom revizionizmu.

Huovo uklanjanje ponovo je otvorilo pitanje nasljedstva, i ostavilo otvorenim pitanje sveobuhvatne strategije reforme. Deng se ponovo suočio sa potrebom određivanja kursa i obezbjeđivanja političkog kontinuiteta nakon njegovog odlaska sa scene. Dengu je bio potreban dobar dio 1987. godine da uspostavi novu ravnotežu, da odredi novi tim nasljednika, da ozakoni sveobuhvatnije reformski program i da dovrši proces iskorjenjivanja ostataka starijih protivnika ili skeptika. U januaru, Deng je podlegao pritisku - a možda je i sam postao pomalo nespokojan zbog sklonosti njegovog nasljednika da predvodi političke inovacije - i Huova ostavka je bila objavljena. Tokom proljeća i ljeta, među najvišim rukovodiocima su se vodili dugi pregovori. Do jeseni 1987, novi tim je bio spreman da bude zvanično postavljen. Džao je bio prebačen na kormilo partije, dok je Li Peng, mlađi partijski lider koji je bio štićenik starog Ču Enlaja i kog je Ču tretirao kao usvojenog sina, bio određen za novog premijera.

Ova dva čovjeka su jasno predstavljala reformističko krilo, mada partijski zvaničnici ni jednog ni drugog nijesu smatrali prijetnjom svojim vitalnim interesima. Obojica su se poistovjećivali sa Dengovim stavom da unutrašnja modernizacija mora da se prilagodi otvaranju prema svijetu i oba su se složila da izvjesne pažljivo određene političke promjene moraju da se prilagode ambicioznijim privrednim reformama. Obojica su međutim, takođe dijelila Dengov stav da ne bi smjelo da se dogodi da unutrašnja politička nesloga pretekne privrednu reformu - i da se prva mora potisnuti kako bi se druga nastavila pod čvrstom upravom odozgo.

Džao je održao opsežan govor o sveobuhvatnom kineskom pristupu reformi na otvaranju Trinaestog partijskog kongresa u Pekingu krajem oktobra 1987. godine. Pošto je ukratko izvjestio o različitim reformskim poduhvatima od kraja sedamdesetih godina, on ih je uklopio u širu viziju budućnosti i pokušao da ranijim inicijativama i budućim planovima da koherentan ideološki značaj. Kongres je osim toga formalno postavio novo partijsko rukovodstvo sastavljeno pretežno prema Dengovom izboru, sprovodeći pri tom dugo priželjkivano drastično podmlađivanje najviših partijskih kadrova. Posvećenost rukovodstva reformi bila je ilustrovana činjenicom što je Hu, daleko od odlaska u političku anonimnost, ostao u Politbirou i bio veoma istaknut za vrijeme rada kongresa.

Tako je kongres upamćen kao važan putokaz u kineskoj post-maovskoj istoriji. Od sada, unutrašnji sukob neće više biti usredsređen na Dengov primat ili na žudnju za sveobuhvatnim reformama, već prije na to kako da se najbolje slijedi reformska strategija. Dakako, ovo pitanje bi moglo - a u određenom trenutku vjerovatno i bi - da eskalira u širu političku neslogu, posebno u slučaju nove borbe oko nasljeđivanja. Buduće će runde, međutim, vjerovatno izboriti Dengovi nasljednici u ambijentu tekućeg i odista ambicioznog reformskog programa.

Glava 15

REFORMSKA STRATEGIJA I IDEOLOŠKA FLEKSIBILNOST

Produžene i žestoke borbe za vlast poslužile su kao katalizator za ideološku promjenu. U ambijentu čvrsto i jasno utemeljenog rukovod-stva, komunistički sistem teži da petrificira svoje dogmatsko usmjerenje. Birokratski konzervatizam i dogmatska pravovjernost teže da osnaže jedno drugo, sa dogmom koja daje legitimitet ustanovljenoj vlasti, i vlašću koja štiti ustanovljenu dogmu. Ali pošto Kina nije iskusila ni dvadesetpet godina ušančenog staljinizma pod Staljinom, niti dvadesetpet godina stagnacije staljinizma pod Brežnjevom, kineska ideologija nije okoštala poput one u Sovjetskom Savezu. Sama Maova politika je uključivala više drastičnih preokreta, dok je njegov kasniji biološki kraj veoma uticao na gotovo dvodecenijsku političku nestabilnost, označenu pogubnom borbom oko nasljeđa.

U atmosferi oštre borbe za vlast - koja je u krajnjem značila isto što i očajničku borbu za sopstveni opstanak, i s obzirom na smrtonosni karakter politike u komunističkom sistemu - ideologija teži da postane potčinjena zakonima džungle, da postane oruđe sukoba, pa stoga da bude povremeno ponovo tumačena da bi bila u skladu sa utilitarizmom vlasti. Sve to, zauzvrat, služi da se postepeno odškrinu vrata drugom, pragmatičnijem mjerilu. Doktrinarni ustupci mogu sve više biti moti-visani porastom produktivnosti i efikasnosti. U procesu, doktrina slabi.

Kao što je napomenuto, reformski proces je sa različitim kolebanjima uhvatio zamah krajem sedamdesetih godina a dostigao je vrhunac na Dvanaestom partijskom kongresu 1987. godine. Kongres, događaj od historijskog značaja, osigurao je okvir za tri kompleksa pitanja. Prvo, to je bilo nadležno mjesto za sveobuhvatno preformulisanje predanosti Kine sve slabijem doktrinarnom razvoju i za ocjenu ostvarenja reformi izvršenih tokom Dengovih nastojanja da učvrsti svoju vlast. Drugo, to je dovelo do stvaranja detaljnog plana daljih privrednih i *političkih* reformi Kine. Treće, u vezi s tim je artikulirano važno novo ideološko obrazloženje namijenjeno opravdanju dugoročnog karaktera doktrinarno fleksibilne obnove Kine.

Do kraja 1987. godine, prve kineske reforme su već utisnule značajan trag. Najimpresivnije ostvarenje i s početka najodvažnija doktrinarna promjena, dogodila se u poljoprivredi. To je moralo dati kineskim vođama povoda za zadovoljstvo i vjeru u njihov smjer akcije. Pokrenuta na plenumu Centralnog komiteta u decembru 1978, progresivna dekolektivizacija ili dekomunizacija kineske poljoprivrede dramatično je ubrzala rast produktivnosti. Zaista, za nekoliko godina, Kina se transformisala od čistog uvoznika hrane u današnjeg izvoznika - nasuprot svojim komunističkim susjedima na sjeveru, koji su čak i pod Gorbačovom ostali paralizovani u svojoj predanosti svom opustošenom kolektivističkom sistemu.

Ali ova reforma je nosila sa sobom duboke ideološke posljedice. To je značilo da je pretežna većina kineskog naroda prestala da živi unutar komunističkog okvira oblikovanog shodno ideološkim pobudama. Nasuprot tome, ovlašćene da upravljaju svojom zemljom kroz dugoročni zakup i otvorenu prodaju svojih proizvoda na slobodnom tržištu po cijenama određenim zakonima ponude i potražnje, seoske zajednice su sada živjele privredno i kulturno u okruženju bitno drukčijem od uobičajenih komunističkih predstava. Ovaj raskid sa prošlošću neizbježno je povukao za sobom de facto smanjenje neposredne partijske kontrole nad većim dijelom kineske

populacije - mada na veliku dobrobit kineske privrede. Centralizovana politička vlast se tako sužavala kako se ukupna ekonomska snaga Kine širila.

Ideološki smokvin list za dekomunizaciju kineske poljoprivrede je ostvaren preko nagodbe da se zemlja "iznajmi" seljacima, prije nego da im se ustupi u vlasništvo. U formalnom smislu, seljaci još uvijek nijesu bili zemljoposjednici već zakupci zemlje u javnom vlasništvu. Zapravo im je, međutim, data potpuna kontrola nad proizvodnjom. Uz to, do 1987. godine kineski zvaničnici su otvoreno nagovještavali da će biti preduzeti dalji koraci na ozakonjenju prava na kupovinu i prodaju takvog "najma", vraćajući time zapravo pravo na privatnu svojinu. Njihova sklonost da pretvore ovakve reforme u trajne i dalekosežne bila je bez sumnje ubrzana očitim ekonomskim uspjehom reformi. Prema knjizi J. L. Šerera, *Godišnjak kineskih djela i prilika, 1986*, bruto poljoprivredni proizvod je porastao 1978. godine za 9%, 1982. za 11% i 1984. za 14,5%, upravo u času kada je sovjetska poljoprivreda stagnirala. Pored toga, ovaj preporod poljoprivrede podstakao je porast proizvodnje kineske seoske industrije, koja se povećala za ošamućujućih 400% između 1981. i 1986. godine, a 36% samo u 1987. godini.

Promjene su se odvijale takođe i u drugim oblastima od kraja sedamdesetih godina. I one su, uglavnom, davale povoda za zadovoljstvo, iako sa izvjesnim znacima mogućih ozbiljnih upozorenja na horizontu. Kada se upustilo u reforme poljoprivrede, partijsko ruko-vodstvo je takođe zacrtalo novi ambiciozni industrijski program da bi ostvarilo Dengovu "drugu modernizaciju". Prema partijskim dnevnim novinama, *Renmin Ribao*, od 9. marta 1978, njihov zacrtani cilj je bio "da se približi, izjednači ili nadmaši" industrijski proizvod "najrazvijenijih kapitalističkih zemalja". Ali Deng i njegove pristalice su brzo uvidjeli da je ovaj cilj bio previše ambiciozan. S uklanjanjem 1982. godine iz rukovodstva Hua Guofenga, Deng je donekle umanjio grandiozne programe industrijalizacije, posebno u teškoj industriji. U još jednom ideološki značajnom odstupanju od doktrinarnih imperativa prošlosti, on je dao prioritet lakoj industriji, kao i već prosperitetnoj seoskoj industriji.

Ohrabrujući rezultati ovih smjelih izmjena prioriteta ubrzali su zauzvrat donošenje "Odluke Centralnog komiteta Komunističke partije Kine o reformi privredne strukture" od 20. oktobra 1984. godine. To je predstavljalo i formulisanje već preduzetih koraka i još jedan iskorak u postepenoj deideologizaciji kineskog sistema. Definisana kao garant "jedinog puta u blagostanje čitavog društva," odluka je manjkala u doktrini a pretjerivala u naročito potrebnim promjenama. Bezuslovno je ustanovljeno da, pošto "nijedna državna institucija ne može da ima kontrolu nad ukupnom situacijom i da se uhvati pravovremeno u koštac sa svakim problemom", odluka donijeta radi istinskog stvaranja relativno nezavisnog ekonomskog entiteta. Ta nezavisnost će biti izražena u zapošljavanju i otpuštanju osoblja, u obezbjeđivanju potrebnih sredstava, u određivanju plata i cijena i - u okviru opšteg nacionalnog plana i u zavisnosti od državnih poreza - u reinvestiranju profita i određivanju bitnih ciljeva.

Ova reforma se odvijala uporedo sa pripremama za otvaranje malih privatnih preduzeća, posebno u potrošačkom sektoru. Privatna inicijativa je bila protumačena kao privredno i društveno svrsishodna u popunjavanju mnogih rupa koje su neizbježno ostavila preduzeća u državnom vlasništvu još uvijek potčinjena sveobuhvatnom državnom privrednom planu a manje usmjerena na odgovarajuće zadovoljavanje potrošačkih potreba. Kad je otvaranje preduzeća započeto, brzo se ispoljila civilizacijska naklonost kineskog društva ka preduzetničkoj inicijativi. Prema izvještaju CIA-e podnesenom Kongresu Sjedinjenih Država aprila 1988, 300.000 takvih preduzeća, kao i 20 miliona dodatnih individualnih ili porodičnih radnji je registrovano do kraja 1987. godine.

Kako je Deng objasnio 1987. godine, reforme u seoskom sektoru i otvorene promjene u industrijskom sektoru - koje su predstavljale njegove dvije ključne "modernizacije" - biće

nastavljene u sklopu dalekosežnog otvaranja prema svijetu, naročito prema razvijenom zapadnom svijetu. Deng i njegove pristalice su smatrali da je takvo otvaranje neophodno i iz strateških i iz ekonomskih razloga. Politički i strateški odnosi sa Sjedinjenim Državama su bili promišljeno šireni, usprkos stalnom neslaganju oko Tajvana. Ekonomski odnosi sa Sjedinjenim Državama razvijali su se s još većim zamahom, a čak još više sa susjednim Japanom. Da bi unaprijedili takvo otvaranje, što je još jedan primjer ideološke fleksibilnosti, kineske vođe su ustanovile početkom osamdesetih godina više takozvanih posebnih bescarinskih zona u priobalnim regionima Kine, naročito u Šendženu, Šantou, Čuhaju i Ksiamenu. Strano prisustvo i ekonomska djelatnost u ovim regionima bili su privučeni preko ideološki revolucionarnog seta pogodnosti i ovlašćenja, stvarajući zapravo niz kapitalističkih ostrva unutar kineske privrede.

Dengov cilj je bio da podstakne kinesku trgovinu sa svijetom. Kineske vođe su došle do spoznaje, mnogo oštroumnije nego njihove sovjetske kopije, da međunarodna trgovina može biti lokomotiva unutrašnjeg razvoja i da je to bio značajan izvor podsticaja za pažnje vrijedne stope rasta koje su dostigle u poslednjim decenijama više kineskih pacifičkih priobalnih susjeda. Ali da bi podstakla takvu trgovinu Kina je morala da postane ekonomski privlačna, pa je Deng nastojao to da postigne pomoću posebnih zona, uz unutrašnje reforme. Ponovo su oni koji su žalili za doktrinarnom čistotom mogli da se utješe barem opipljivim rezultatima. Kinesko priobalno područje je doživjelo izuzetnu eksploziju ekonomskog rasta i produktivnosti, sa gradovima koji su iskusili očitu i impresivnu obnovu. Od 1978. godine, kineski bruto nacionalni proizvod (BNP) se udvostručio. Njena spoljna trgovina je porasla na skoro 15% godišnje do 1982. godine. U 1987, kineski izvoz je skočio za 25%, a kineska spoljna trgovina je dosegla pristojan nivo od 80 milijardi \$, učtverostručivši nivo iz 1978. godine.

U isto vrijeme, spremnost Kine da dozvoli relativno velikom broju svojih sposobnijih - a, u mnogim slučajevima, politički angažovanijih - studenata da studiraju u inostranstvu nije bila samo simbol otvaranja prema svijetu, već takođe značajna kako po svojim doktrinarnim tako i praktičnim posljedicama. Rezultat je bio neizbježni gubitak neposredne ideološke kontrole, odobren - mada uz izvjesno zvanično protivljenje i povremene tenzije - da bi se izvukle koristi iz mnogo naprednije zapadne tehnologije i nauke. Najizrazitija je u tom pogledu bila činjenica da je najveći broj tih studenata bio poslat u Sjedinjene Države, koje su ranije bile ideološki neprijatelj. Po nekim procjenama do 1987. godine je oko dvadeset sedam hiljada kineskih studenata studiralo na američkim univerzitetima, u poređenju sa samo nekoliko desetina iz Sovjetskog Saveza. Univerzitet Harvard je naveo u izvještaju iz 1988. godine da je Pekinški univerzitet postao jedan od deset školskih centara u svijetu koji najviše podržavaju Harvardske diplomatske programe.

Brzina ovih promjena, njihova ideološka fleksibilnost i dilema istovremenog prilagođavanja državnog i privatnog sektora unutar sve složenije privrede neminovno je stvarala tenzije i teškoće. Trinaesti partijski kongres je tako zahtjevao od kineskih vođa ne samo da pažljivo procijene šta je postignuto već takođe da se suoče sa problemima koje su reforme stvorile. Ove teškoće su suočile kineske lidere s potrebom da odluče da li da se ponovo ušanče ili da odlučno nastave naprijed s još ambicioznijim reformama, da se program promjene ne bi usporio, zaustavio i onda stagnirao. Oni su izabrali ono drugo. Kongres je tako obezbijedio platformu ne samo za definisanje daljih nužnih promjena već takođe i za artikulaciju važnog ideološkog opravdanja opsežnih kineskih reformi.

Nekoliko upozoravajućih signala svjedočilo je o činjenici da ovakve reforme nijesu bile bezbolne. U poljoprivredi, dekomunizacija je dovela do silnog umnožavanja malih porodičnih imanja, koje je doseglo broj od 180 miliona. Poslije početne eksplozije produktivnosti, iz njihovih neobično malih površina izvučena je privredna korist koja se graniči sa nemogućim. Prema tome, dalji značajan porast poljoprivrednog prinosa nije se mogao očekivati. Jasno, neki

oblici udruživanja se moraju podstaći. Uz to, gubljenje centralne kontrole nad proizvodnim kvotama i tržištem podstakli su mnoge seljake da se okrenu unosnijim usjevima umjesto da uzgajaju žito. Posljedična spirala cijena primorala je kineske vlasti da znatno povećaju subvencije kod snabdijevanja gradskih potrošača da bi kompenzovali rast inflacije.

Korupcija je takođe postajala sve veći problem. Ubrzana neočekivanim otvaranjem ka slobodnom preduzetništvu i ulaskom stranog kapitala, posebno u bescarinskim zonama, iskušenje brzog bogaćenja se pokazalo kao neodoljivo za veliki broj kineskih zvaničnika. Članci u kineskoj štampi su navodili nemile slučajeve u kojima su zvaničnici potrošili milione državnih dolara - a u jednom slučaju više od milijarde - kroz krijumčarenje, prevaru i nezakonito bogaćenje. Podmićivanje da bi se ostvario pristup deficitarnim robama ili materijalima, na nivou i proizvođača i potrošača, postalo je problem koji je sve prožimao. Zloupotreba političke moći i pristrasnost u raspodjeli ekonomskih resursa, kakvo je gorivo, takođe su postali široko rasprostranjeni. Sve to je natjeralo partijske vođe da u januaru 1986. pokrenu kampanju tražeći "poboljšanje partijskog načina rada". Ali dogod se resursi ne raspoređuju preko tržišta već i dalje preko države i partijskog aparata, ova vrsta korupcije će se vjerovatno nastaviti.

Na kraju ali ne manje važno, koegzistencija ekonomije zasnovane na cijenama određivanim u centru i arbitrarno, sa ekonomijom koju pokreće tržište, stvorila je silnu zbrku za kineske planere, za sve nezavisnije menadžere državne industrije, za novonastale privatne preduzetnike i strane poslovne ljude. Zbrka u sistemu određivanja cijena bila je izvor nastanka glavnih uskih grla u privredi, a takođe je doprinijela potencijalno opasnim inflatornim pritiscima. Kako izvući Kinu iz ove zagonetke vjerovatno ostaje glavna ekonomska, kao i glavna doktrinarna dilema s kojom su se suočili, i oko koje su se takođe, vjerovatno podjelili kineski lideri.

Na površinu su izašli takođe i politički problemi. Prvo, neizbježne dileme su nastale kao rezultat ekonomske decentralizacije u centralizovanom političkom ambijentu. Nekadašnji zamajac je sada bio na granici sukoba sa ekonomskom decentralizacijom. Kineski lideri su morali da biraju između kompromisne decentralizacije ili prepuštanja političke kontrole. Ustupci na političkom frontu neminovno su značili dalje ograničenje upravne uloge partije. Drugo, u korelaciji s prvim problemom, ograničenja uloga partije je otvorila vrata još očitijim političkim nesuglasticama. Ovaj problem je dostigao vrhunac pojavom takve nesaglasnosti među studentima i intelektualcima. Za partijske lidere, nepodnošljivi zahtjevi za daljom političkom liberalizacijom - koji su se intenzivirali krajem osamdesetih godina - bili su gorka propratna pojava podnošljivih ekonomskih promjena.

Kineskom rukovodstvu služi na čast što nije reagovalo smatrajući ove dileme kao potvrdu svojih najgorih - a ideološki podstaknutih - strahova od kapitalističke kuge. Umjesto toga, kao rezultat njihove odlučnosti i uvjerenosti, oni su uvažili ove teškoće kao neizbježne posljedice uspješno razvijenog procesa reforme. Prema tome, Trinaesti partijski kongres - predvođen Dengovim izabranim nasljednicima i novom generacijom najviših rukovodilaca - nije doveo do ponovnog ušančivanja. Simbolično, kinesko rukovodstvo se pojavilo u različitim elegantno skrojenim zapadnjačkim odijelima (za razliku od njihovih parnjaka u sovjetskom Politbirou koji kao da imaju istog krojača) i ponašali su se prema inostranim novinarima poput uspješnih preduzetnika pacifičkog primorja. U suštini, kongres je otišao dalje od uvjeravanja u predanost rukovodstva obnovi i usredsredio se na konkretne rokove nužnih budućih ekonomskih i političkih promjena.

Na privrednom planu, generalni sekretar Džao Cijang je hrabo izjavio da će do početka devedesetih godina samo 30% kineske privrede biti potčinjeno centralnom planiranju. Strane investicije će i dalje biti podsticane promišljenim usvajanjem onoga što bi se moglo nazvati priobalnom strategijom. Ovo bi obuhvatilo program za selektivno ubrzani razvoj kineskih

primorskih provincija, u kojima živi približno 200 miliona ljudi. Ovaj dio Kine bi se priključio, ispred ostalih djelova zemlje, novoj naprednoj pacifičkoj rubnoj sferi, stvarajući veći prostor i za domaće slobodno preduzetništvo i za strani kapital. Da bi se ovo podstaklo, što više, i zemlja bi mogla postati predmetom kupovine stranaca.

Džaoov govor i kasniji iscrpni predlozi jasno su pokazali da će domaći industrijski sektor ne samo biti podložan daljoj decentralizaciji, nego i ekspanziji njegove privatne komponente. Zvanične partijske novine, *Renmin Ribao*, 28. jula 1988. su otvoreno odbacile bilo kakvo mišljenje da je rast privatnog preduzetništva pretjeran, obrazlažući: “Nije istina da se privatna preduzeća razvijaju prebrzo u našoj zemlji ili da ih je prevelik broj.” One su takođe istakle da privatno preduzetništvo treba da dosegne oko 10% ukupne kineske proizvodnje. Rukovodiocima fabrika će se dati ovlašćenje da zadržavaju profite i da ih koriste za investiranje kao i za stimulatívne premije. Biće donijet zakon o bankrotstvu, dok će državno činovništvo biti drastično potkresano za 20 procenata. U poljoprivredi će pažnja biti usredsređena na podsticanje opsežnije ali ipak privatne zemljoradnje. Ali u jednoj oblasti - reforme cijena - kineske vođe su oklijevale. To se posebno odražavalo i na praktične ekonomske teškoće i ideološku osjetljivost. Pored zabrinutosti zbog moguće nekontrolisane inflacije, rukovodstvo je ostalo oprezno s obzirom na sveobuhvatno odmrzavanje cijena. To je, zauzvrat, značilo da će pitanje reforme cijena nastaviti da komplikuje odnose, a možda čak i da podijeli kineske donosiocice odluka.

Možda još važnija od ekonomskih reformi bila je očita sklonost novih kineskih lidera da postave pitanje političkih promjena. U svom programskom izvještaju, čiji je naslov “Napredovanje na putu u socijalizam s kineskim obilježjima” stavio poseban naglasak na jedinstvenost kineskih uslova, Džao je priznao da “produbljivanje tekuće reforme privrednog ustrojstva čini reformu političkog uređenja sve hitnijom.” Pošto je uvažio vezu između ekonomskih i političkih dimenzija obnove, on je dalje izjavio da je “ključ za reformu političkog uređenja odvajanje partije i vlade,” što je važan zaključak koji su Gorbačov i sovjetski reformisti javno iznijeli samo godinu kasnije. U svom govoru, Džao je zacrtao korake neophodne da se stvari pokrenu u tom pravcu, stavljajući poseban naglasak na nužnost razvijanja javne službe sastavljene od nepartijskih, profesionalnih i veoma obučanih pojedinaca koji će biti izabrani putem konkursa a čija će karijera u potpunosti biti određena njihovim profesionalnim referencama prije nego političkim ili ideološkim kriterijumom. S tom građanskom službom, koja možda podsjeća na klasu mandarina, partijsko činovništvo bi bilo odvojeno od neposrednog uplitanja u upravu ali bi ostalo zaduženo za djelotvornost sistema i obezbjeđivanje potrebnih veza između politike i javnog mnjenja.

Dakako, mada su ovi koraci ukazali na ozbiljnu spoznaju uzajamne uzročne veze između djelotvornih ekonomskih reformi i veće političke fleksibilnosti, oni su bili još uvijek daleki odjek bilo čega što bi izdaleka ličilo zapadnjačkoj pluralističkoj demokratiji. U najboljem slučaju, oni su bili skroman iskorak iz tradicionalne koncentracije moći na svim nivoima u rukama vladajuće partije i korak prema političkom uređenju zasnovanom na ustanovljenim pravilima procedure kojim upravlja javna služba vođena nepristrasnim normama ponašanja. U tom smislu, arbitrarniji i prinudni atributi političkog uređenja bi se mogli smatrati kao odustajanje, iako je Džao sasvim otvoreno izjavio da “mi nećemo nikad... uvesti zapadni sistem odvajanja tri vlasti i naizmjenično vladanje državom od strane različitih partija.”

Da bi dale legitimitet predanosti Kine dugoročnom programu razvoja utemeljenom na sve mješovitijoj privredi, koja se ostvaruje u ambijentu u kom se partijske naredbe ne izvršavaju neposredno, kineske vođe su izložile poseban ideološki koncept: “početna etapa socijalizma.” Udaljavanje od pravovjernog marksizma-lenjinizma su pravdana pozivanjem na nerazvijeni

karakter proizvodnih snaga i jedinstvenost kineskog istorijskog stanja. Džao je označio očekivano trajanje ove “početne etape” određenim specifičnostima:

Mi nijesmo u situaciji s kojom su se suočili osnivači marksizma... Tako da ne možemo slijepo slijediti ono što u knjigama piše, niti možemo mehanički da oponašamo primjer drugih zemalja. Postupajući radije prema sadašnjim kineskim uslovima i primjenjujući osnovna načela marksizma na ove uslove, mi moramo naći način da izgradimo socijalizam s kineskim karakteristikama, kroz praksu... Proći će najmanje 100 godina od pedesetih, kada će socijalistička transformacija privatnog vlasništva nad sredstavima za proizvodnju u osnovi biti dovršena, do vremena kad će socijalistička modernizacija biti uglavnom završena, a sve ove godine pripadaju početnoj etapi socijalizma.

Premda nagoviještene u nekim ranijim izjavama Hu Jaobanga, zvanično usvajanje koncepta “početne etape” je predstavljalo veliki kontrast u odnosu na ideološki ambicioznije zahtjeve iz pedesetih godina. U to vrijeme, partijska linija je uvjerala da je Kina dobro odmakla na putu u socijalizam i da ga gradi na temelju opštevažećih marksističko-lenjinističkih načela koja je obogatila misao Mao Cedunga. Džaoova nova formulacija je bila očigledno namijenjena tome da opravda i stvarno uvedene promjene i potrebu za dužim periodom nesocijalističkog ekonomskog rasta.

Zapravo, modernizacija Kine je trebalo da se zasniva na dugoročnom prilagođavanju njene ekonomije takvim kapitalističkim elementima kao što su tržišni mehanizam, privatno vlasništvo, strane investicije, kapital za zajednička ulaganja, nezaposlenost i bankrot, kao i privatna zemljoradnja. Uz to, značajniji dio Kine je trebalo da se razvije prije ostatka zemlje kroz pojačano trgovačko prilagođavanje na spoljni svijet. Sve to je trebalo da bude usklađeno preko neutralne javne službe i kontrolisano od vladajuće partije, sa nekim kasnijim obezbjeđenjem da će taj proces možda uvesti Kinu u etapu odmaklog socijalizma a, još kasnije, u komunizam.

Zaista, zastupanjem koncepta “početne etape socijalizma”, Džao je stvorio ideološki obrazac koji je u velikoj mjeri lišen ideološkog sadržaja. To je bilo po svoj prilici namjerno. Odsustvo doktrine je maksimalizovalo taktičku fleksibilnost, mada je obrazac jasno predviđao dugoročan proces, koji će trajati nekoliko generacija, kvazi-kapitalističkog razvoja. Međutim, to pomanjkanje ideološkog usidrenja je povlačilo za sobom važne potencijalne posljedice. Ovakva produžena etapa razvoja bi neizbježno stvorila vlastitu ekonomsku dinamiku. To bi moglo da preobrazi objektivni kontekst u kom partija vrši vlast, čak i ako bi na subjektivnom nivou partija mogla smatrati da nije smotreno tako postupati. Prema tome, neizbježno bi se nametnula pitanja kako bi partija mogla da se održi na vlasti i da opravda svoju kontrolu, pogotovo ako se kinesko društvo i kineska privreda sve više preobražavaju usled dinamike tog kvazi-kapitalističkog razvoja.

Prema tome, ideološke teškoće zasigurno rastu. Tradicionalni koncept diktature proletarijata - sa samozvanom vladajućom partijom kao zastupnikom proletarijata - jednostavno je postao vremenom nesaglasan s ekonomski prilagodivim obrascima koje su koristili kineski lideri i s njihovim idejama o državi kojom upravlja nedogmatska, profesionalna, funkcionalno orjentisana državna birokratija. Vjerovatno očekujući ove doktrinarnе dileme, kineski lideri su prigodno zamijenili na Trinaestom partijskom kongresu frazu “diktatura proletarijata” oksimoronskim izrazom “diktatura demokratskog naroda” - kovanicom koja odstupa od osobenog klasnog sadržaja nekada svetog marksističko-lenjinističkog obrasca. Konačno, njihovo isticanje nacionalnog jedinstva kao determinante doktrine - ne samo na marginama već i u srži dogme -

napravilo je lakrdiju od svake opštevažee stvari koja se tiče procesa i suštine socijalističke izgradnje.

Pa ipak, kineske reforme su zahtijevale ovakvu vrstu doktrinarne elastičnosti u definisanju socijalizma. Ubrzo poslije kongresa Hu Đili, jedan od mlađih vođa kog je ovaj kongres uzdigao u najviše ruko-vodstvo, upravo je pokazao kako se u riječima može otići predaleko. Pozdravljajući partijske agitatore i nastojeći da ih uputi u novu generalnu liniju partije, on je autoritativno uvjeravao da “sve što koristi razvoju proizvodnih snaga je ili potrebno ili ga socijalizam dopušta, a sve što im ne koristi je suprotno naučnom socijalizmu”. Nimalo ne čudi što je ovakva ideološka gimnastika otvorila vrata mnogo širem prodiru novih zapadnih ideja u Kinu. Posebno je na pekinškom Institutu za intelektualne usluge ovaj upad izazvao osobitu opčinjenost teoretičarima post-industrijskog društva, kakav je Danijel Bel, Ilja Prigožin koji se bavio društvenim posljedicama novih informativnih tehnologija i Alvin Tofler koji se bavio oblikovanjem budućnosti. Sve većem broju kineskih mislilaca, ove zapadne perspektive su imale više da ponude u odnosu na stvarnu suštinu i pravac “početne etape” nego marksističko-lenjinistička “djela” koja su Džaou dala legitimitet.

Sve ovo je neizbježno upućivalo na ključno pitanje: Kada će se ideološka fleksibilnost pretvoriti u doktrinarno razvodnjavanje (slabljenje)? Da bi odgovor mogao biti “vrlo brzo” simbolično je nagovijestilo saopštenje u Pekingu - cjelodnevno - na dan 1. maja 1988, o prestanku izlaženja partijskog teorijskog časopisa *Crvena zastava* ili *Hong-đi*. Nekada glavni izvor doktrinarne poduke, magazin je posljednjih godina bio postao platforma za konzervativna, dogmatska i anti-reformaska gledišta. Novo izdanje - naslovljeno Deng Ksiaopingovom izrekom, *Šiši điši* ili *Potraži istinu u činjenicama* - trebalo je da zauzme njeno mjesto. Upravo ova činjenica govori sama za sebe.

Glava 16

PRAVA KULTURNA REVOLUCIJA

Intonacija i tok Trinaestog partijskog kongresu pokazali su da veći dio kineskog rukovodstva, a posebno njegovi mlađi članovi, nijesu brinuli mnogo o doktrinarnoj pedantnosti. Njihova glavna briga je bila da se Kina razvija uspješno, odmjereno i na temelju najšire moguće otvorenosti i usvajanja najnovije zapadne tehnologije i nauke. To je trebalo da bude primarni cilj, i glavno opravdanje, za njihovo vršenje vlasti.

Nekoliko dana pošto se Džao obratio pekiškom kongresu, Gorbačov je takođe izložio glavni programski izvještaj okupljenoj sovjetskoj partijskoj eliti, koja je došla na svečanu proslavu sedamdesetogodišnjice Boljševičke revolucije. Njegov govor, koji je krunisao mnogo mjeseci rasprava i priprema, nastojao je da sažme ono što je već ostvareno i što je još trebalo da bude urađeno u potrazi za *perestrojkom*. Ujedno, u Džaovom i Gorbačevljevom govoru su se našle neke značajne sličnosti u vezi sa tokom, prirodom i ciljem reformi vođenih od svakog pojedinačno pošto su se oni rvali sa praktičnim posljedicama promašaja komunističkog učenja.

Na nivou i dogme i prakse, Kinezi su bili ispred Sovjeta u zahtjevima za društvenom obnovom i modernizacijom. U poređenju sa Džaovom smjelom predanošću pragmatičnoj i dugoročnoj "početnoj etapi socijalizma," Gorbačov je ponudio ideološki mlako opravdanje. On nije ponudio ni izrazitu ideološku definiciju značaja svojih nastojanja niti razumljiv vremenski okvir za trajanje *perestrojke*. Doktrinarno nejasnim izrazima, on je definisao preustrojstvo kao "specifičnu istorijsku etapu u daljem napretku našeg društva. A kao odgovor na lenjinističko pitanje iz čega se u šta prelazi, mora da se kaže sasvim jasno: Mi dajemo nove kvalitete socijalizmu - novi vjetar, kako se kaže." Ostala je sumnja da bi iz ovako lukavih obrazloženja moglo da proizađe vrlo dugo prestrojavanje.

Gorbačov je takođe u početku pokazao manje spremnosti za inovacije u oblasti same uloge partije. Mada je zahtijevao demokrati-zaciju, posebno na nivou sovjeta (ili savjeta) da bi povećao samoupravu i objektivizirao zakonske standarde, on je podsjetio da to mora biti povezano s otvorenom reafirmacijom centralne uloge partije: "Vrijeme zahtijeva da u novim uslovima, takođe, partija nastavi da bude na čelu revolucionarne obnove... Sve veća uloga partije je logičan proces." Za razliku od kineskog, sovjetsko rukovodstvo 1987. godine još uvijek nije bilo spremno da razmotri povlačenje partije iz poslova uprave. Niti je 1987. bilo spremno da prilagodi politički kritičnoj kineskoj odluci da ograniči vlast vrhovnog partijskog vođe (a isto tako i premijera) na dva petogodišnja mandata.

Sovjetima je bila potrebna približno godina dana - isto tako kao i energija kineskog primjera - da bi mu konkurisali. Sovjetska javna glasila su tokom 1987. i 1988. godine o kineskim reformama izvještavali iscrpno i sa sve više simpatija. Čovjek može samo da pretpostavi da sovjetske vođe nijesu bile ravnodušne prema mogućnosti da se Kina potvrdi i kao inovativnija i uspješnija. U svakom slučaju, u ljeto 1988. godine sovjetska partija je, podstaknuta od Gorbačova, konačno usvojila slična ograničenja na vrijeme trajanja državne službe visokih zvaničnika, a takođe je odobrila i prijedloge za povlačenje partije iz uprave u lokalnoj vladi.

Sporiji sovjetski tempo - usprkos Gorbačevljevim revizionističkim sklonostima - nesumnjivo je predstavljao izraz više kolektivnog upravljanja najvišeg sovjetskog rukovodstva nego

Gorbačovljevih vlastitih težnji. Ali taj vremenski zaostatak je bio političko pitanje. On je poblizje odredilo suprotnosti između sovjetskog i kineskog pristupa. Sovjetski novinar koji je podržavao Gorbačova, Fjodor Burlacki, shvatio je suštinu te razlike, posebno u formama pristupa ideologiji, kada je rezimirao u listu *Literaturnaja gazeta* od 20. aprila 1988, reakcije sovjetskih čitalaca na njegove utiske s puta po Kini:

Nedavno, nakon mog povratka iz Kine, imao sam priliku da govorim o tamošnjim reformama. Posebno o načinu na koji su porodični ugovori tamo uspješno iskorišćeni za rješavanje problema hrane, povećavajući proizvodnja žita za više od 1/3 tokom 5-6 godina, i podižući životni standard seljaka trostruko. Neočekivano, jedan časni profesor je uzeo riječ. Evo šta je rekao, doslovno: "Sve je to u redu. Ali koja je cijena morala za to da se plati? Cijena koja je morala da se plati bila je udaljavanje od socijalizma i usvajanje kapitalističkih metoda. Zar to nije previsoka cijena koju treba platiti za ekonomski rast?"

Ovakav zaključak se bez sumnje čuo takođe i u vrhu sovjetskog rukovodstva. To je predstavljalo glavnu prepreku za doktrinarno ambi-cioznije reforme. Prema tome, Kina je bila hrabrija ne samo ideološki već isto tako i u praksi. Njihove reforme su otišle dalje od onih u Sovjetskom Savezu. To je bilo posebno tačno kada je u pitanju poljoprivreda. Ali to je takođe bio slučaj i u gradskoj i seoskoj industriji, u spoljnoj trgovini, u stranim investicijama, u potrošnim dobrima i u privatnom preduzetništvu. U Kini, seljaci su, zapravo, mogli da budu vlasnici svoje zemlje. Hiljadama isključivo stranih preduzetnika bilo je dozvoljeno da rade u posebnim ekonomskim zonama. Sektor usluga je svjedočio o proliferaciji privatnih preduzeća. Značajno pomjeranje prema proizvodnji potrošnih dobara je moralo biti podsticano, dijelom preko seoskih radionica i malih fabrika. Na kraju ali ne manje važno, za razliku od Sovjetskog Saveza, Kina je značajno smanjila armiju i izdatke za odbranu. U svim ovim sektorima, promjene u Kini su bile opipljivije od onih u Sovjetskom Savezu.

Osim toga, društvena osjetljivost na ove promjene je bila takođe očiglednija u Kini. U stvari, ova društvena osjetljivost je glavni razlog zbog kog će Kina vjerovatno uspjeti, dok će Sovjetski Savez oklijevati. Za razliku od sovjetskog seljaštva, kineski seljaci nijesu bili uništeni. Stoga su oni mogli da odgovore na nove prilike većom proizvodnjom. Za razliku od ruskog, kineski narod ima dara za preduzetništvo. Za razliku od Rusije, Kina prije komunizma nikada nije imala državu koja je dominirala ili gušila nezavisan ekonomski život. Sa trgovačkom tradicijom dublje ukorijenjenom i društveno rasprostranjenijom nego u Rusiji, Kina ima bolje izgledne ne samo da oživi trgovinu unutar Kine već takođe i za značajan porast kineske uloge u svjetskoj trgovini. Konačno, Kina je pretežno naseljena jednim narodom, Han, dok je Sovjetski Savez prinudna mješavina mnogih naroda. Decentralizovana Kina će i dalje biti Kina; decentralizovani Sovjetski Savez bi najvjerovatnije postao razoreni Sovjetski Savez.

Kao rezultat njihovog jasnijeg i pouzdanije određenog smisla za upravljanje, kinesko rukovodstvo je usvojilo pravac akcije u kom je *perestrojka* prethodila *glasnosti*, dok u Sovjetskom Savezu ne samo da je *glasnost* prethodila *perestrojki*, nego se još mnogo raspravljalo o reformi prije nego je primjenjena. Prema tome, aktuelni posmatrači kineske scene bili su skloni da procijene izgledne za dalje promjene relativno optimističkim izrazima. Oni su bili saglasni oko toga da Kina ima pogodnu priliku da održi visoke stope rasta u sljedećoj deceniji, izuzevši neke bitne nepredvidljive prirodne katastrofe ili politički slom. Prema tome, do 2010. godine ukupna kineska privreda (mada svakako ne i njen prihod po glavi stanovnika) mogla bi čak da nadmaši onu Sovjetskog Saveza, čiji je razvoj bremenit ideološkim kao i političkim teškoćama.

Pa ipak, svako planiranje budućnosti mora da vodi računa o mogućim zastojima i opasnostima. I politička i privredna usporavanja bi mogla štetno da utiču na ove izgledе inače pune nade. Nekoliko utvara mora da je progonilo dalekovidog Denga. Borba za nasljeđe bi mogla ponovo da podijeli rukovodstvo. Neslaganje oko društvenih i privrednih posljedica priobalne strategije moglo bi da pojača političke sukobe. Trgovački komunizam bi mogao da se izopači u korumpirani komunizam, sa korupcijom koja bi prvo zatrovala i demoralisala partijsku birokratiju a onda možda podstakla represiju i politički centralizovaniju reakciju. U međuvremenu, inflacija bi mogla da okrene gradske mase protiv režima, dok bi povećani ekonomski pluralizam mogao da izazove širenje građanskih nemira i povećane zahtjeve za većom demokratijom.

Nadmetanja oko vlasti su u prošlosti ubrzala značajnije političke promjene. To bi moglo ponovo da se dogodi. Daleko od toga da je Deng uspio potpuno da etablira svoja dva izabrana nasljednika. Jednom kada ode sa scene, njihova vlast može biti poljuljana ili ih događaji mogu gurnuti, ili jednog od njih, u drugim pravcima. S obzirom na ambiciozan i veomao složen domet reformskog programa, teške odluke i političke razlike će neizbježno izbiti na vidjelo kada reforme naiđu na praktične teškoće. Ove , zauzvrat, vjerovatno utiču na lična suparništva i naglašavaju posljedične političke sukobe.

Možda se glavno sporno pitanje odnosi na takozvanu priobalnu strategiju kineske modernizacije. Očito favorizovana od strane Džaoa, ona se suočila sa neizbježno neujednačenim procesom razvoja, sa priobalnim zonama koje djeluju kao lokomotiva rasta i u tom procesu se razvijaju mnogo brže od ostatka zemlje. U stvari, 200 miliona Kineza koji naseljavaju priobalne regione izbili su na čelo trke u pridruživanju modernim i prosperitetnim ne-komunističkim zemalja-ma pacifičkog oboda. Pobornici strategije su računali, i nadali se, da će ostatak Kine možda izvući korist iz tih strateških tehnoloških i ekonomskih nusprodukata.

Drugi kineski lideri su bili manje optimistični - pa su čak vidjeli opasnosti u ovakvoj strategiji. Sam njen uspjeh bi istakao društveno-ekonomske razlike unutar zemlje, gurnuo ideološku fleksibilnost iznad snošljivih granica ohrabrujući pretežno kapitalističke vrijednosti i potpuno odbacio tradiciju ravnopravnosti tako duboko usađenu u koncept socijalizma. *Pekinska revija* (25. april - 1. maj 1988) je izvjestila da su izvjesni partijski zvaničnici "uplašeni da će strategija usporiti razvoj unutrašnjih oblasti" i da ističu opasnost da će unutrašnjost Kine "još više zaostati za razvojem priobalnih regiona." Uz to, ekonomska emancipacija obale bi mogla takođe da ubrza inflatornu spiralu još žešću od one koja je već bila podstaknuta aktuelnim reformama, namećući tako nove nevolje gradskom stanovništvu i možda čak prouzrokujući javne nemire. Novi kineski premijer, Li Peng, javno je zastupao veći oprez u sprovođenju reformi, sa posebnim naglaskom na stalnoj potrebi za kontrolom cijena, i prihvatio je priobalnu strategiju umjerenijim riječima od njegovih kolega.

Inflacija je vjerovatno najveća prijetnja tekućim reformama. Svi komunistički naponi na eksperimentisanju sa djelimičnim usvajanjem tržišnih mehanizama - bilo oni najraniji u Jugoslaviji, skoriji u Mađarskoj, ili nedavni u Kini - držali su prst na okidaču inflatorne spirale. To je bilo zbog činjenice da uklanjanje kontrole, uz oslobođeni ekonomski dinamizam, teži takođe da otkrije glavne pukotine u funkcionisanju komunističke ekonomije, dovodeći do krajnjeg povećanja potražnje u snabdijevanju, ali bez elastičnog odgovora svojstvenog pravoj tržišnoj ekonomiji. Strah od radničkih nemira zbog inflacije naveo je čak i reformski nastrojene komunističke lidere u svim komunističkim zemljama na pomisao da su se poigravali s reformama.

Do budućih političkih sukoba, prema tako istaknutim poznavacima savremene Kine kao što su Mišel Oksenberg i Hari Harding, vjerovatno neće doći između reformista i antireformista, već

prije između ambicioznih reformista koji su vođeni u velikoj mjeri pragmatičnim ekonomskim nužnostima i opreznih reformista koji se plaše da bi ekonomska dinamika mogla ubrzati političke i ideološke komplikacije. Ako ekonomija napreduje, što se čini vjerovatnim, proces potčinjavanja ideologije ekonomskoj koristi će se nastaviti. Ako ne, što može da se dogodi, izvjesna ušančenja, u sklopu obnovljenih borbi za vlast, postaju vjerovatna. Ali čak i tada, smjela predanost promjeni će se vjerovatno produžiti, s velikim izgledima da će Kina zadržati u godinama koje dolaze stope rasta iznad onih u Sovjetskom Savezu.

Još složeniji problem će se vjerovatno pojaviti na političko- institucionalnom polju. Kina se kretala naprijed u svom preustrojanju u velikoj mjeri na osnovu inicijative odozgo. Za razliku od Sovjetskog vođstva pod Gorbačovom, kineske vođe su uložile male napore da podstaknu odozdo javnu kampanju “demokratizacije” kao načina da se potpomognu naponi odozgo prema dolje. Umjesto toga, oni su to preduprijedili otvoreno priznajući da političke promjene moraju da se odvijaju uporedo s ekonomskim promjenama i predlažući kako se ovo može ostvariti, posebno kroz povlačenje partije iz državne uprave. Ovo je omogućilo kineskom rukovodstvu, sa vlašću koja je ostala još čvršće u Dengovim rukama, da kontroliše proces i da ga sprovodi. U svakom pogledu, ono što je Deng uspio da uradi uvjerljivije je od Ligačovljeve ideje *perestrojke* nametnute odozgo i od Gorbačovljevog korišćenja *glasnosti* kao katalizatora za *perestrojku*.

Postavlja se pitanje, međutim, da li će se Dengove akcije na političkom planu pokazati dovoljnim. Kineski ekonomski program je odista ambiciozan. Kinesko otvaranje prema svijetu, posebno njenih priobalnih regiona, dalekosežno je, a uzajamni uticaj sa spoljnim svijetom se brzo širi. Pod tim okolnostima, pritisak za stvarnom političkom liberalizacijom, a onda za istinskom demokratizacijom, zasigurno će rasti. Simptomi ovog procesa se već množe i vjerovatno će postati vidljiviji. Uloga partije, njena kontrola nad javnim glasilima i njen monopol nad kreiranjem politike, sve će to biti dovedeno u pitanje. U isto vrijeme, političku neslogu će biti teže sakriti u ambijentu ekonomskih promjena primjerenih većem društvenom i ekonomskom, a od sada takođe neizbježno i političkom pluralizmu.

Glavni političko-institucionalni problemi će se zbog toga pojaviti u budućnosti. Oni mogu postati naglašeniji ako se sa ekonomskim programom bude oklijevalo. To bi obezbijedilo dodatnu hranu za uzajamno političko i ideološko optuživanje među najvišim rukovodiocima. Ali ukoliko ekonomska obnova ostane relativno uspješna, kako sada izgleda vjerovatnim, to će proizvesti pritisak odozdo za većom demokratijom zato što su ti podsticaji svojstveni zbilji aktuelnih ekonomskih promjena. U određenoj mjeri, skoro sigurno unutar jedne ili dvije decenije, kineske komunističke vođe će morati da se suoče sa činjenicom da je kreativni društveno-ekonomski pluralizam nepodudaran sa sistemom jednopartijske vlasti.

Ta nesaglasnost bi mogla da ukaže na problem ozbiljnih razmjera. Kratko poređenje političkih reformi je javno preporučio Fang Lici, fizičar slavljn kao kineski Saharov, a one koje zvanično zastupa Džao ilustruju dramatični raskorak između komunističke ideje “demokratizacije” i zapadnih ideja istinskog pluralizma i suverenosti naroda. U svom govoru pri otvaranju Trinaestog partijskog kongresa, Džao je jasno prihvatio Dengovo načelo stavljanja ekonomskih reformi ispred političkih. Fang se, s druge strane, protivio ovakvom redu prioriteta. “Bez demokratije”, rekao je “ne može biti ni razvoja”.

Jezgrovito rečeno, Džaoova demokratizacija je podrazumijevala odvajanje partije i države, decentralizaciju vlasti, modernizovanu birokratiju i unapređenje zakonskih standarda, ali nije uključivala vjerodostojnu ulogu naroda u izboru svojih vođa ili formulisanju ukupne politike. On je tražio “da put za zahtjeve i glas naroda stalno doseže do najviših nivoa” i zalagao se za politiku redovnih “društvenih dogovora i razgovora.” On je takođe prihvatio koncept obezbjeđivanja višestrukih kandidata za izborna mjesta na lokalnom nivou, iako bi postupak naimenovanja očito

ostao u nadležnosti partije a domet ovakvih izbora ograničen. U isto vrijeme, on je žigosao one koji su zastupali “buržoasku demokratiju” - što je marksističko-lenjinistička šifra za slobodne izbore putem tajnog glasanja.

U međuvremenu, Fang i njegovi sljedbenici su zahtijevali istinsku demokratizaciju u zapadnom smislu riječi. U govoru na Šangajskom univerzitetu, objavljenom u *Čajna spring dajdžest*-u, mart-april 1987, on je izjavio da je “potpuni prelazak na zapadnjački način razmišljanja jedini put u modernizaciju” i istakao je političku dimenziju takvih reformi. On je rekao i da je “čišćenje naših misli od ukupne marksističke dogme prvi korak na tom putu.” Zatim je dokazivao da svaki valjani koncept demokratije mora biti zasnovan na ljudskim pravima:

Ne tako davno tražili smo demokratiju koja se mnogo ne razlikuje od popuštanja ograničenja. Ipak, važno je napomenuti da je demokratija nešto sasvim drugo od popuštanja ograničenja. Kritični elemenat demokratskog djelokruga rada su ljudska prava, osjetljivo pitanje u našoj zemlji. Ljudska prava spadaju u osnovna prava koja ljudi imaju od rođenja, kao što su pravo na mišljenje i na obrazovanje, pravo na brak i slično. Ali mi Kinezi smatramo ova prava opasnim. Ljudska prava su opšta i stvarna, ali mi danas uzimamo slobodu, jednakost i bratstvo zajedno sa kapitalizmom i kritikujemo ih potpuno istim riječima. Ako smo mi demokratska zemlja kako tvrdimo, ta prava moraju biti jača ovdje nego bilo gdje drugo, ali danas su ona puka apstraktna ideja.

Pošto je žigosao svaki koncept demokratizacije koji podrazumijeva “nešto što nadređeni sprovode nad potčinjenima” a što ne povlači za sobom odgovornost političkih vođa prema narodu, osvrnuo se na pekinške političke reforme: “Naša vlada nam je dala demokratiju a da nije ni malo popustila naše kolane. Dozvolila nam je tek toliko slobode da možemo da njištimo.” Sa pitanjem političke slobode kineski lideri tek treba da se suoče, a to je sasvim sigurno uzbudljivo pitanje.

U međuvremenu, preustrojstvo i modernizacija komunističke Kine će nastaviti da preobražava i zemlju i njen komunistički zaštitni znak. Za razliku od temeljitijih faza ranijih komunističkih programa, današnje reforme su uglavnom više u skladu sa kulturnim tradicijama države. Za razliku od Gorbačovljeve *perestrojke*, one ne idu protiv prirode historijskih okolnosti. One su takođe izraz kulturnog samopouzdanja - nesumnjive kineske osobine - što je omogućilo Kini da pošalje trideset hiljada svojih najboljih mladih ljudi na studije u inostranstvo bez paranoičnog straha od ideološke zaraze. Za razliku od Rusa, Kineze, koji sebe ne smatraju samo nacijom već i civilizacijom, ne vodi otrcani kompleks manje vrijednosti prema Zapadu. To im omogućuje da sagledaju svoju tehnološku zaostalost samo kao privremeno stanje u pet hiljada godina staroj i kulturno nadmoćnoj civilizaciji. Strani *nou-hau* (know-how) može tako biti usvojen bez izazivanja dubokih kulturnih ili ideoloških teškoća, i bez pritiska da se prikriju privremeni nedostaci Kine.

Dva dodatna i takođe osobena kineska činioca će pomoći reformski program. Prvo, pomak unutar Kine prema manje centralizovanom, manje kolektivističkom i manje birokratskom komunizmu koji nastoji da revitalizuje trgovinu, spoljnu trgovinu i preduzetništvo vjerovatno će iskoristiti glavnu spoljnu prednost: četrdeset miliona Kineza koji žive u prekomorskim zemljama. Mnogi su imućni i uključeni u poslove koje unutrašnje reforme nastoje da ojačaju. Većina je ostala naklonjena Kini i već odgovara konstruktivno na povoljne prilike da pomogne izgradnju modernije Kine. Zaista, u priobalnim zonama određenim za posebno strano prisustvo, kapital prekomorskih Kineza je već učinio svoje prisustvo opipljivim. To investiranje kapitala uključuje, prema upućenim hongkonškim finansijerima, oko 15 milijardi dolara, a možda i više,

nenametljivo investiranih u kinesku izvoznu industriju od strane kineskih kapitalista sa Tajvana. Čovjek može da pretpostavi da je komunistička vlada u Pekingu prosto riješila da zauzme liberalniji stav prema ovom pitanju.

Drugo, povratak Hong-Konga Kini 1997. godine dalje će ojačati pritisak za promjenama. Dok će Hong-Kong proći kroz mnogo komplikacija u procesu reintegracije u veću još uvijek komunističku Kinu, njegov uticaj na Kinu će neizbježno poslužiti da ojačaju sile promjene. To će povećati trgovačko prisustvo Kine u svijetu i uvesti u Kinu izvanredno obučeno finansijsko i trgovačko osoblje svjetske klase. To može doprinijeti samo da osnaže neideološki podsticaji u kreiranju ekonomske politike.

Povratak Hong-Konga Kini će tako imati veliki ekonomski značaj. Za samo jednu deceniju, Kina će privući mali ali vitalan i izuzetno imućan grad-državu, sa sadašnjim bruto nacionalnim proizvodom (BNP) od oko 40 milijardi dolara, svjetskom trgovinom većom od 60 milijardi dolara (ili oko dvije trećine kineske spoljne trgovine), vrijednom trgovačkom, industrijskom i turističkom infrastrukturom i velikom zajednicom koja govori kineski i poznaje inostrani način poslovanja. Čak i ako se uzme u obzir da će preostali ideološki porivi navesti Peking da pokuša da spriječi hongkonški uticaj, puko koristoljublje će nalagati politici da u cjelosti očuva posebnu ulogu Hong Konga kao trgovačkog i finansijskog centra, da svojim uticajem i vrijednostima dalje neizbježno zrači ne samo u kineskom primorskom regionu već takođe i u cijeloj zemlji.

Kineska Vlada će imati jedan dodatni razlog da bude tolerantna u svom odnosu prema Hong Kongu: brigu za budućnost Tajvana. Kineska strast za ponovnim ujedinjenjem potiče iz zaostale ogorčenosti zbog strane dominacije u prošlosti i svojstvena je kineskom osjećanju nacionalnog jedinstva. Ona ostaje snažna i iskrena i njom upravlja više nacionalizam nego komunizam. Kineske komunističke vođe moraju da priznaju da bi ideološki motivisano ometanje napretka Hong Konga - pored nanošenja zla Kini - stvorilo dalju prepreku za bilo kakvo uključivanje Tajvana u neki širi sporazum o saradnji sa maticom. Da bi postigao ujedinjenje putem prilagođavanja, Deng je otvoreno zastupao mogućnosti rješenja zasnovanog na obrascu "jedna država, dva sistema," što bi značilo da bi Tajvan mogao da zadrži svoj veoma uspješni slobodno preduzetnički društveno-ekonomski sistem čak i u sklopu labavog ujedinjenja. Odnos Kine prema Hong Kongu će tako poslužiti kao stvarna pouka Tajvanu. To čini dvostruko važnijim napredak i procvat Hong Konga poslije ujedinjenja s Kinom. Neizbježno, to takođe znači da se uticaj Hong Konga na Kinu ne može despotski obuzdati.

Ukratko, postojanje bogate klase kapitalista prekomorskih Kineza koji osjećaju srodnost sa Kinom i očekivano pripajanje Hong Konga Kini obezbjeđuje zaista moćno pojačanje i podsticaj za promjene kroz koje Kina prolazi. Nema ničeg sličnog u sadašnjoj sovjetskoj situaciji. Reformističke kineske vođe su prisiljene da izvuku političku podršku iz ovih povoljnih okolnosti, svojstvenih kineskoj situaciji.

Rastuća kompatibilnost sve razvodnjenijeg komunizma sa kulturnim i nacionalnim tradicijama zemlje je isto tako važna u sve teže definisanom sistemu vrijednosti. Ovo je od posebnog značaja za zemlju u kojoj je javna filozofija znatne prefinjenosti i dubine tokom mnogo vijekova igrala važnu integrativnu ulogu. Nemoguće je pažljivo proučiti opsežnu istoriju Kine - poput nedavno objavljene knjige, *Kembridžska istorija Kine*, koju su objavili Dž. K. Ferbenk i Denis Tvičet - a ne biti impresioniran do koje mjere je kinesko društvo bilo prožeto i uređeno načelima duboko ukorijenjenim u konfučijan-skom sistemu i filozofije i vladanja. Upravo je duhovno jedinstvena svijest o tim načelima i utonulost ljudi u njih ono što čini kinesko društvo toliko drukčijim od većine drugih, gdje tradicije, navike i vrijednosti teže da budu manje otvorene, manje određene i manje duhovno sistematizovane.

Ukoliko kineske vođe uspiju na svom sadašnjem putu, oni mogu da pokrenu pravu kulturnu revoluciju u Kini: spoj tradicionalnih vrijednosti svog naroda sa kulturnim diktatima modernosti. Prethodno rukovodstvo je dugo isticalo konfučijanska načela prirodnog prava, plemenite motivisanosti i obrazovanja na zvaničnom mandarinskom jeziku, društvene saradnje, sklada i hijerarhije u ekonomskim djela-tnostima i poštovanje starih ljudi i predaka. Kasnije je veoma cijenilo novatorstvo, kreativnost, komunikativnost, efikasnost i preuzimanje rizika. Oba su takođe veoma cijenila individualnu motivaciju kao lokomotivu promjena, skidajući hipoteku poroka s trgovačkog profita. Budući kineski lider, čak i neko ko sebe bude zvao komunistom, moći će da prihvati konfučijansku klasičnu misao koju je harvardski univerzitetski poznavalac Kine, Rodrik Mek Farkar, sklon da navodi: “Posjedovanje vrline će dati vladaru ljude. Posjedovanje ljudi će mu dati teritoriju. Posjedovanje teritorije će mu dati bogatstvo. Posjedovanjem bogatstva, imaće sredstva za trošenje. Vrlina je korijen, bogatstvo je izdanak.”

Pod Maom, frontalni sukob se odigrao između komunizma i ovih tradicionalnijih vrijednosti. Sa državom koja ne djela kao tradicionalni očinski zaštitnik društva već kao njegov uništitelj, raniji Veliki skok naprijed i Kulturna revolucija su postali parave nesreće. Nasuprot tome, sa sve većom komplementarnošću između Dengovih pragmatičnih planova za budućnost i dublje usađenih vrijednosti prošlosti, sadašnje reforme najavljuju bolje sutra za Kinu. Ishod će imati duboke posljedice i po Kinu i po komunizam. Kina će se pridružiti prvom redu svjetskih sila i tako sebi povratiti raniji status. Tokom razvoja, međutim, ona će promijeniti suštinu svog komunizma, sa simboličnim idealom koji više neće predstavljati industrijski radnik u državnoj čeličani već trgovački preduzetnik visoke tehnologije koji se aktivno nadmeće na međunarodnom tržištu pacifičkog priobalja.

Cijena takvog uspjeha će biti ideološko razvodnjavanje. Savremena Kina može ući u dvadesetprvi vijek još uvijek pod vođstvom komunista, ali to neće više biti komunistička Kina.

DIO VDISKREDITOVANA
PRAKSA

Podložan vrenju u Sovjetskom Savezu, odbačen u Istočnoj Evropi, sve više komercijalizovan u Kini, komunizam je postao ideologija diskreditovana u svijetu. Marksističko-lenjinistička “praksa” - jedinstvo teorije i akcije - nije više uživala poštovanje čak ni među članovima partije kao univerzalno važeći vodič u društvenu obnovu. Prema tome, izgledi za međunarodni napredak komunizma su se raspršili kao perje.

Širom svijeta, ljudi su sada izjednačavali sovjetski oblik komunizma sa zaustavljenim razvojem. Ovo zapažanje je preovlađujuće u obje polovine Evrope, na Dalekom Istoku, u Jugoistočnoj Aziji i u Sjevernoj Americi. To je takođe počelo da prožima gledišta uvoznika glasila u Latinskoj Americi i Africi. U razvijenijim djelovima svijeta, uključujući i takozvane novoundustrijalizovane zemlje, malo njih u komunizmu vidi relevantan program za budućnost. U zemljama u razvoju, nedostaci sovjetskog modela razvoja su grafički prikazani usudom nekoliko zemalja koje su odabrale da ga podražavaju. Čak ni sve bolja dostignuća Kine ne mogu nadomjestiti ovakvo primjetne nedostatke komunizma zato što je skorašnji kineski ekonomski uspjeh bio ostvaren najviše zahvaljujući očitim odstupanjima od nekadašnje komunističke “prakse.”

Novi globalni konsenzus predstavlja epohalnu promjenu i povlači za sobom razorne političke posljedice po svjetski komunizam. Danas je komunizam privlačan prvenstveno za one koji, frustrirani svojom društvenom zapostavljenošću, siromaštvom ili etničkim gušenjem, vide u njemu prečicu ka političkoj moći. Siromaštvo, zaostalost i etničko neprijateljstvo obezbjeđuju najplodniji okvir za njegovu privlačnost. Ali stanovište da komunizam, nekada moćan, znači stagnaciju i pustoš dramatičan je obrt preovlađujućih stavova od prije samo dvije decenije. To uključuje silne promjene u političkim stavovima s obzirom na kritičko pitanje vlastitih odnosa pojedinca prema društvu i društva prema državi. Konačno, promjena u globalnoj percepciji jeste promjena temeljne filozofije i osnovnog pogleda na svijet - a ne naprosto politički stil ili lojalnost. To je u prirodi istorije.

Opadanje značaja ideologije i političke strasti savremenog komunizma bilo je bolno ilustrovano održavanjem mračnog skupa u Pragu sredinom aprila 1988. godine. On je okupio na jednom mjestu devedesetri komunističke ili pro-komunističke partije iz cijelog svijeta radi proslave tridesete godišnjice posljednjeg preostalog, od Sovjeta sponzorisano, međunarodnog komunističkog glasila, *Svjetske marksističke revije*, i radi savjetovanja oko položaja marksističke doktrine. Sama tajanstvenost skupa je bila simbolična. Nekoliko godina ranije ovakav skup bi privukao veliku pažnju svjetskih medija. Ipak je prošao nezapaženo u zapadnim medijima i bio praćen samo kratkim i površnim osvrtom u komunističkoj štampi.

Svjetska marksistička revija je bilo sve što je ostalo od opojnijih dana Kominterne, centralne organizacije Komunističke Internacionalne, čije je sjedište oko dvije i po decenije bilo u Moskvi, ili čak njenog ograničenijeg poslijeratnog nasljednika, Kominforma, koju je ustanovio Staljin da bi nadzirao rad novih vladajućih istočnovropskih komunističkih partija. Ali ta dugotrajna baština je činila rad *Revije* sve važnijim za Moskvu, jer je predstavljala posljednje formalno sredstvo za

usklađivanje doktrinarnog mišljenja i osavremenjavanje zajedničke doktrine u izmijenjenim prilikama. Zato je Anatolij Dobrinjin, koji je tada bio sekretar sovjetskog Centralnog komiteta i važni savjetnik Gorbačova za spoljnu politiku, predvodio sovjetsku delegaciju. Delegacije istočnoevropskih država pod sovjetskom dominacijom bile su na jednako visokom nivou.

Sam skup je, međutim, u osnovi doživio fijasko. Doktrinarne rasprave su bile mlake, neinteresantne i u velikoj mjeri formalističke. Dobrinjin je veći dio svog vremena potrošio propagirajući novu spoljnu politiku Gorbačova, dok se po pitanjima doktrine njegov glavni doprinos sveo na nagovještaj skore abdikacije proletarijata kao temelja komunističke vlasti. Kako je navela Praška televizija 15. aprila 1988, Dobrinjin je rekao da “nova tehnička revolucija počinje a to zahtjeva usvajanje kompjuterske tehnologije i robota. Prema tome, sviđalo se to nama ili ne, željeli mi to ili ne, moramo preustrojiti takođe i radničku klasu.” On je bio manje jasan u vezi implikacija koje bi ovo moglo imati po navodnu partiju proletarijata, ali je pretpostavio da je dalja posljedica naučne revolucije bila da “svi ljudski interesi imaju prioritet” nad klasnim. On je iz ove tvrdnje izveo dublji zaključak da je svjetski mir veća vrijednost čak i od socijalističke revolucije, što je stav koji ne bi mogao biti baš tako primamljiv za frustriranije i radikalnije partije koje žude za vlašću. Pošto je Dobrinjin otvoreno govorio o pitanju sigurnosti, u velikoj mjeri analizirajući američko-sovjetske odnose, nekako poznata misao vodilja njegove poruke je - uprkos pozivanju na novu naučnu revoluciju - bila da revolucionarni proces mora biti podređen interesima Sovjetskog Saveza.

Možda su najotvoreniju poruku konferenciji poslali oni koji joj nijesu prisustvovali. Kineska Komunistička partija je, što je bio slučaj već godinama, potpuno ignorisala čitav poduhvat, dok je najuticajnija komunistička partija na svijetu koja nije bila na vlasti, Italijanska komunistička partija, u tonu zvaničnog izvještaja “poslala pismo uredniku *Svjetske marksističke revije* obavještavajući ga o svojoj odluci da prekida odnose sa časopisom.” Sekretar Dobrinjin je ostao da se gosti sa svojim istočnoevropskim partijskim drugovima i predstavnicima tako raznovrsnih organizacija kao što su Komunistička partija Saudijske Arabije, švedska Lijeva partija-komunista, Komunistička partija Luksemburga, senegalska Nezavisna radnička partija, Komunistička partija Nepala, i td.

Mora da su čak i sovjetski delegati osjetili da je događaj ukazao na dalje ozbiljno pogoršanje globalnog stanja komunističkog jedinstva teorije i prakse. Komunistička teorija se drobila dok se komunistička praksa sada u velikoj mjeri smatrala promašenom. Nenamjerno, skup je tako simbolizovao opšti slom disciplinovane potčinjenosti komunističkih partija moskovskoj kontroli.

On je takođe jasno ukazao na nestanak doktrinarne jednoobraznosti, potpuni gubitak privlačnosti komunizma u narodu pa prema tome i očiti zalaz političke vitalnosti pokreta. Sve ovo je predskazivalo skori kraj komunizma kao značajne svjetske pojave.

Glava 17

OD REVOLUCIONARNE KOMINTERNE DO GODIŠNJEG ZASJEDANJA

Osamdesetih godina, revolucionarna Kominternu je bila daleka uspomena, ali uspomena koja je ostala u golemoj suprotnosti sa godišnjim zasjedanjem ostarjelih ili u najboljem slučaju sredovječnih komunističkih funkcionera i simpatizera koji se sada okupljaju svake godine u Moskvi povodom novembarske proslave Boljševičke revolucije. Kad je održana prva sjednica Kominterne u Moskvi u martu 1919. godine, samo godinu dana poslije preuzimanja vlasti od strane Boljševika, vazduh je bio bremenit revolucionarnim očekivanjima, usprkos građanskom ratu koji je još uvijek bjesnio u Rusiji. Prisutni su bili istinski revolucionari, očeličeni u borbi i zatvorima. Raspoloženje im je bilo optimističko. Previranja su rasla u Srednjoj Evropi, posebno u poraženoj i demoralisanoj Njemačkoj, naprednom industrijskom društvu, koje se činilo historijski zrelo za rušenje, što je bilo gotovo u skladu s komunističkom dijagnozom historije. Činilo se da će se revolucionarna očekivanja ispuniti, a nova organizacija - Komunistička internacionala - bila je ustanovljena da ujedini i rukovodi svjetskim revolucionarnim procesom.

Očekivanja su narasla još više do vremena drugog sastanka Kominterne, u ljeto 1920. godine. Nova Crvena Armija, koja je u velikoj mjeri dobila građanski rat, sada je bila pred vratima Varšave, činilo se da je put do srca Evrope otvoren. Skoro u isto vrijeme se sastao kongres istočnih naroda u sovjetskom Bakuu da uzdigne barjak revolucionarne borbe protiv kolonijalizma, pokrećući pri tom dvogubu ofanzivu protiv vidno dezintegrisanog kapitalističkog i kolonijalnog svijeta. Vatrene govornici iz redova najblistavijih boljševičkih vođa, kao što su Trocki i Zinovjev, vladali su atmosferom na skupu, a njihova elokvencija je pojačala osjećaj da je međunarodna pobjeda komunizma ne samo neizbježna već će se uskoro i dogoditi.

Boljševički revolucionarni optimizam je bio očit. U prvom izdanju časopisa Kominterne, Zinovjev je predskazivao: "Kroz godinu dana, Evropa će zaboraviti na borbu za komunizam, zato što će cijela Evropa biti komunistička." Prilikom otvaranja drugog zasjedanja, on se neznatno ogradio od svog optimizma: "Možda smo bili zavedeni: vjerovatno će, u stvari, biti potrebna ne jedna već dvije ili tri godine prije nego cijela Evropa postane jedna sovjetska republika." Predstavljajući manifest Kominterne na kongresu, Trocki je izjavio, "U različitim zemljama borba prolazi kroz različite etape. Ali to je završna borba... Ona je sveobuhvatna i neodoljiva. Ona se širi, jača i pročišćava i uklanja staro smeće. Ona se neće zaustaviti prije nego ostvari vladavinu svjetskog proletarijata." Čak se i Lenjin pridružio euforiji, govoreći nekim Francuskim gostima, "Da, Sovjeti su u Varšavi. Uskoro će Njemačka biti naša, Mađarska ponovo osvojena; Balkan će ustati protiv kapitalizma; Italija će se uzdrmati. Buržoaska Evropa u vihoru puca po svakom šavu."

Njihova uvjerljiva retorika je, međutim, jedva prikrivala globalnija i politički ozbiljnija nastojanja novopostavljenih sovjetskih boljševičkih vođa, predvođenih Lenjinom, da preuzmu stvarnu kontrolu nad svjetskim marksističkim pokretom. U stvari, ruski Politburo je od početka kontrolisao Izvršni komitet Kominterne i insistirao da primanje u članstvo Kominterne nalaže da lijeve partije usvoje dvadeset jedan utvrđen uslov. Prema tome, Moskva je isključila razne socijaldemokratske i pacifističke grupe koje su bile naklonjene Boljševicima ali su bile manje

podložne boljševičkom konceptu disciplinacije i preobraćanja Kominterne u uređenu sektašku organizaciju.

Kada je Poljska porazila nastupajuću Crvenu Armiju u bici za Varšavu, avgusta 1920, i kada su revolucionarna previranja u Njemačkoj i drugdje oslabila, Kremlj je bio prisiljen da ponovo procijeni neposrednije perspektive komunizma. Lenjin i ostale boljševičke vođe nužno su postali zaokupljeniji konsolidacijom svoje unutrašnje vlasti, prvo kroz Novi privredni plan a kasnije kroz Staljinovu odluku da gradi socijalizma u Rusiji nezavisno od bilo kakve neposredne veze sa svjetskim revolucionarnim procesom. Ove odluke su neizbježno doprinijele daljoj sovjetizaciji Kominterne. Ona je postala sve više organ sovjetske vladajuće partije, u tijesnoj vezi sa sovjetskom tajnom policijom i obavještajnim aparatom, kojim su upravljali Lenjinovi a kasnije i Staljinovi odabrani namjesnici.

Staljin se nije dvoumio oko toga. Početkom 1927, u katihizičkoj izjavi, ustanovio je apsolutno besprijeorne norme za svakog istinskog komunistu. Staljin je izjavio da je komunist "revolucionar koji je bezrezervno, bezuslovno, otvoreno i svjesno... spreman da štiti i brani SSSR, jer je SSSR prva revolucionarna proleterska država u svijetu koja gradi socijalizam. On je internacionalista koji je, bezrezervno, bez kolebanja, bez postavljanja uslova, spreman da štiti SSSR, zato što je SSSR temelj revolucionarnog pokreta u cijelom svijetu."

Usprkos tiranskoj izjavi o sovjetskoj kontroli i usprkos slabljenju neposrednih revolucionarnih nada, Kominternu je još uvijek ostala tokom tridesetih godina i u Drugom svjetskom ratu za mnoge neruske komuniste spremište njihovih komunističkih nadanja i središte njihove političke lojalnosti. Vođena za vrijeme staljinističke ere od strane živopisnog bugarskog revolucionara Georgi Dimitrova i njegovog sovjetskog partijskog druga Dimitrija Manuilskog, organizacija je postala škola za razvoj novog rukovodećeg kadra, potpuno disciplinirana i temeljno staljinističkih nazora. Kako su ovi staljinistički sljedbenici zamijenili mnoge slobodoumne inostrane komuniste koje je Staljin likvidirao za vrijeme velikih čistki tridesetih godina, Kominternu je postala i glavni štab i centar za obuku komunističkog rukovodstva koje je Staljin dovodio na vlast u Istočnoj i Srednjoj Evropi poslije 1945. godine. Neki su spušteni padobranom u Istočnu Evropu sa sovjetskim instrukcijama za vrijeme rata, a drugi su stigli u frakovima sa pobjedničkom sovjetskom armijom.

Čudno je da je takva stvarna sovjetska kontrola nad komunističkim pokretom, kao i želja za pomirenjem sa anglosaksonskim saveznicima učinila Kominternu nebitnom. Godine 1943, Staljin je prividno ukinuo. Svijetu je rečeno - a lakovjerno su povjerovali - da Sovjetski Savez više ne kontroliše međunarodni komunistički pokret. Međutim, glavne Moskovske operacije su nastavile da se sprovedu preko Dimitrova i Manuilskog tokom rata, nakon kog je sam Dimitrov postao novi lider Bugarske. Razni njegovi moskovski potčinjeni, kao što su NKVD agent Boleslav Bjerut i zvaničnici Kominterne Klement Gotvald, Matjaž Rakoši i Valter Ulbriht, postali su vođe svojih zemalja pod komunističkom upravom, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske i Istočne Njemačke.

Budući da se Hladni rat rasplamsao, Staljin je krenuo ponovo da stvara, na užoj osnovi, stroži instrument sovjetske međunarodne kontrole. Godine 1947, on je formirao Komunistički informativni biro, ili Kominform. Posebnu pažnju je usmjerio na učvršćenje i uključivanje u sovjetsku sferu novih komunističkih partija na vlasti, kao i na uobličavanje zajedničke strategije za važnije zapadnoevropske komunističke partije, kao što su francuska i italijanska. Neki sovjetski lideri su se očito nadali da bi ove partije mogle ne samo biti u stanju da ubrzaju uklanjanje američkog uticaja sa kontinenta već da bi čak i same mogle doći na vlast. Pobjeda kineske revolucije je takođe doprinijela kratkom ponovnom buđenju revolucionarnih nada, sa crvenom zastavom koja se sad lepršala nad glavama više od milijarde ljudi.

Više činilaca je doprinijelo relativno kratkom vijeku trajanja Kominforma. On je ukinut 1956. godine, tri godine poslije Staljinove smrti, djelimično stoga što nijedan od njegovih nasljednika nije mogao da dostigne lični ugled komunističkih diktatora koji su uspjeli da zadobiju vlastitu moć, poput Maoa u Kini ili Tita u Jugoslaviji. Tito je odbranio svoju nezavisnost čak i od Staljina već krajem četrdesetih godina, dok su se Maova neslaganja sa Kremljom pojačavala i gladila. Godine 1956, Kinezi su oštro istakli svoju podršku težnjama za autonomijom i Poljskih i Mađarskih komunističkih lidera i pritiskali post-staljinističke sovjetske lidere da ublaže - ako ne i da napuste - svoj zahtjev za formalnim vođstvom svjetskog pokreta. To je imalo odjeka kod lidera na izborima najuspješnije zapadnoevropske komunističke partije, Italijana Palmira Toljatija, koji je skovao privlačan izraz “policentrizam” kao alternativu staljinističkom centralizmu.

Sovjetska želja da zacijeli raskid s Jugoslavijom, da izbjegne svađu s Kinom, da zadrži italijansku partiju u čvrstom zagrljaju i da smanji napetosti s takvim liderima kao što je Vladislav Gomulka u Poljskoj, vodila je u niz postepenih ali još uvijek neradih ustupaka. Uz ukidanje Kominforma, Moskva je priznala 1956. godine pravo vladajućim partijama da prilagode sovjetsko iskustvo u izgradnji socijalizma svojim osobenim nacionalnim uslovima, iako je Kremlj i dalje opominjao da sovjetsko iskustvo ima univerzalnu vrijednost. U svakom slučaju, ovi ustupci su nerado učinjeni, pod pritiskom.

Pokazujući sovjetsko protivljenje da sasvim odustane od svog centralističkog vođstva, Hruščov je riješio da sazove u Moskvi 1957. godine veliku konferenciju svih komunističkih partija. On je nastojao ponovo da oživi veći osjećaj jedinstva u svjetskom pokretu i obnovi sovjetsku kontrolu nad njim. U svom govoru upućenom 11. jula 1957. godine vrlo inertnim češkim komunističkim liderima, sovjetski vođa je objasnio svoje ciljeve sasvim otvoreno: “Šta mi želimo? Želimo jedinstvo, zbijene redove i združene snage. Mi uvažavamo različite puteve, drugovi. Ali između različitih puteva, samo je jedan glavni put, a ostali su, kao što znate, poput velike rijeke sa svojim pritokama. Na isti način postoje specifičnosti, ali postoji samo jedan put, marksističko-lenjinistički.”

Sa sovjetskog stanovišta, konferencija je imala, u najboljem slučaju, šaren uspjeh. To je bio posljednji veliki skup koji je okupio ne samo od Sovjeta kontrolisane ili sovjetima naklonjene lidere skoro svih vladajućih i nevladajućih komunističkih partija, već takođe i Kineze. Kinezi su u to vrijeme bili upleteni u svoj dogmatski motivisani Veliki skok naprijed, pa su uz njihovu pomoć Sovjeti uspjeli da dobiju pristanak konferencije (mada uz uzdržanost Jugoslavije) za osudu revizionizma. Skup nije, ipak, prihvatio sovjetski prijedlog za potpunu osudu “onih koji ističu nacionalne osobenosti svake zemlje koja ide putem socijalizma” kao “duboko tuđe marksizmu-lenjinizmu.” Umjesto toga, on je usvojio kompromisni obrazac koji je naglašavao “ispravnost načela marksističko-lenjinističke teorije da procesima socijalističke revolucije i izgradnje socijalizma upravlja jedan broj temeljnih zakona primjenljivih u svim zemljama koje su pošle putem socijalizma, mada su takođe brzo dodali da se “ti zakoni svuda pojavljuju uz raznovrsne istorijski oblikovane nacionalne osobenosti i tradicije koje bi se svakako mogle uzeti u obzir.

Nekoliko dramatičnih događaja koji su 1957. pratili skup - koji su bili, zapravo, posljednji izdisaj i sovjetske supremacije i lenjinističko-staljinističke prevage u međunarodnom komunizmu - dostiglo je vrhunac i ubrzalo istorijski raspad komunističkog jedinstva pod sovjetskom dominacijom. Šezdesetih godina, kinesko-sovjetski raskol, koji je bio motivisan prvo ideološkim razlikama a zatim raspirivan pojavljivanjem duboko ukorijenjenih nacionalističkih antagonizama, naglo je počeo da se otvara. Sovjetska vojna intervencija u Čehoslovačkoj 1968. godine izazvala je široku osudu čak i komunističkih partija, dok je objavljivanje nove Brežnjevljeve doktrine

diskreditovalo bilo kakve sovjetske napore na unapređenju međunarodnog komunističkog jedinstva. Nimalo ne iznenađuje da je uspon pokreta Solidarnost u Poljskoj krajem sedamdesetih godina dočekan s otvorenim isticanjem podrške Komunističke partije Italije i nekih drugih.

Kasniji sovjetski pokušaji da se sazovu slični skupovi svjetskog komunističkog pokreta i da se oni iskoriste za određivanje generalne linije Moskve tako nijesu urodili plodom. Posljednji takav pokušaj, 1981. godine, bio je značajan po svojoj političkoj i ideološkoj uzaludnosti. Postepeno, sovjetski lideri su i sami uvidjeli da nikakva čak ni daleka sjećanja na Kominternu i Kominform ne bi mogla da ožive u postojećem okviru ideoloških razlika, sa tim razlikama koje su intenzivirane sve do oštih neprijateljstava među različitim nacionalnim partijama. Jednostavno nije bilo sklonosti među komunističkim partijama u svijetu da prihvate sovjetske inicijative namijenjene obnovi političkog i ideološkog jedinstva, još manje želje za institucionalizovanjem bilo kakve organizacije pod sovjetskim pokroviteljstvom.

Ono najbolje što je Kremlj sada mogao da uradi bilo je da iskoristi godišnju proslavu Boljševičke revolucije da održi, zapravo, sastanak vladajućih komunističkih činovnika, međunarodnih komunističkih funkcionera i raznih lijevih simpatizera, koji bi se okupili da uglavnom ritualno pozdrave svoje izgubljene revolucionarne snove. Ti skupovi su bili uglavnom mješavina ideološkog parolaštva, zakulisnog cjenkanja s kremaljskim domaćinima oko nivoa sovjetske finansijske pomoći, gala parada, zvaničnih prijema, večeri baleta i ličnih zabava priređenih od strane KGB-ovih stručnjaka za gostoprimstvo. Ti prividno ozbiljni skupovi su bili u velikoj suprotnosti sa revolucionarnim čistunstvom, doktrinarnim žarom i osjećajem drugarstva u ranim, neiskvarenim danima komunističke Internacionale, kada je Kominternu aktivno kovala stvarnu svjetsku revolucionarnu strategiju čak i dok je nametala "generalnu liniju" Kremlja svojim disciplinovanim međunarodnim agentima.

Popuštanje discipline i slabljenje morala su bili u neposrednoj vezi sa opadanjem same privlačnosti Sovjetskog Saveza kao modela socijalizma za svjetske radikalne marksiste. Nesputano sovjetsko priznanje društveno-ekonomskih promašaja, koje se u vrijeme Gorbačovljeve *glasnosti* pretvorilo u pravu bujicu samooptužbi, pojačalo je već postojeće i široko rasprostranjeno mišljenje da je mnogo toga što se dogodilo u Sovjetskom Savezu tokom komunističke ere bila suvišna i svirepa nesreća. Žigosanje sovjetskog eksperimenta nije više moglo da bude izjednačavano s neprijateljskom anti-komunističkom propagandom. Sovjetske novine i glasnogovornici su se takmičili međusobno u raskrinkavanju sadašnjih nedostataka i u iznošenju na vidjelo nekadašnjih zločina.

Sovjetski govornici su otvoreno priznavali posljedični pad popularnosti Sovjetskog Saveza čak i među komunistima u svijetu. Pišući u veoma tiražnom listu *Izvjestija* od 11. jula 1987. godine uvodničar Aleksandar Bovin je otvoreno izjavio da su unutrašnji sovjetski "obrti, protivrječnosti, krize i stagnacija" diskreditovali sovjetski model, koji je nekada stvorila Moskva i koji su mnogi u inostranstvu smatrali vrijednim podražavanja. Samo dvadeset godina ranije, sovjetski sistem je još uvijek bio cijenjen kao ozbiljna alternativa američkoj "Coca-kolonizaciji", sa vodećim zapadnim lijevim intelektualcima, poput Žan-Pol Sartra, koji su pretpostavljali sovjetsko čistunstvo i idealizam navodnom krajnjem materijalizmu trans-atlantskih suparnika. Sovjetski lideri su u to vrijeme bili prepuni optimizma, sa Hruščovom koji je dijelio besplatne savjete tokom svo-jih putovanja po Trećem svijetu kako najbolje podražavati sovjetski poduhvat brze industrijalizacije i modernizacije.

Dvadeset godina kasnije, sovjetski gradski pejzaž je bio prožet ožiljcima takvih obilježja zakašnjele amerikanizacije kao što je reklama za Pepsi ili Mekdonaldov luk. Oni su predstavljali nijemo svjedočanstvo sovjetskog prećutnog prihvatanja statusa inferiorne i blijede imitacije mnogo naprednijeg - ali nekad toliko ismijavanog - američkog potrošačkog sistema. Uprkos

objavi na sva zvona ideoloških proglašenja da će *perestrojka* izgraditi zdraviji i kreativniji socijalistički sistem, njen najopipljiviji društveni uticaj obuhvatao je očito usvajanje tehničkih pa čak i nekih kulturnih običaja prethodno žigosanog suparnika. To nije moglo da pomogne već je imalo demoralisajući uticaj na ostatke pravovjernih koji se još uvijek okupljaju jednom godišnje u Moskvi na ritualno ponovno polaganje zakletve.

Propast Sovjetskog Saveza kao relevantnog društvenog modela bio je najozbiljniji udarac svjetskom komunističkom pokretu. To objašnjava očajničku potragu za alternativnim središtem divljenja. Neko vrijeme, Kina se činila kao glavni kandidat, sa svojim otvorenim idealističkim čistunstvom i potpunom predanošću. Ali ta predstava je izbljedinila s izopačenjem Kulturne Revolucije, sa raskrinkavanjem Mao Cedunga kao masovnog ubice ništa manjeg od Staljina, a naročito sa sve većim obimom kulturne, ekonomske i političke kinesko-američke saradnje. Pod tim okolnostima, kineski razvojni i povremeno korumpirani komercijalni komunizam teško da bi mogao biti smatran modelom društvene revolucije.

Ostaci istinskih vjernika su takođe flertovali neko vrijeme bilo sa Vijetnamom bilo sa Kubom, ali nijesu pokazali da su u stanju da stvore globalnu privlačnost. Surovosti poslije pobjede i ekonomska propast su diskreditovali Hanoj, dok je diktatura Fidel Kastru suviše zaudarala na fašizam i tako snažno zavisila od sovjetske milostinje da nije mogla postati samostalan privlačan primjer. Nakon što su Sandinisti preuzeli vlast, Nikaragva je postala najnovije utočište čeznutljivih vjerodostojnih marksista. Ali pokret koji je imao aspiracije da bude globalno relevantan teško da je mogao da navede kao svoj održivi i opšteprijateljav društveni model relativno zaostalo i prilično haotično seosko društvo od tri miliona stanovnika. U potrazi za relevantnim modelom, nije postojala zamjena za sovjetski sistem - činjenica koja uvećava značaj njegovog sloma kao zvijezde vodilje svjetskog komunizma.

Tako je sektaško godišnje zasjedanje u Kremlju predstavljalo tužni epitaf pokreta koji je nekada s ponosom sebe nazivao Komunistička Internacionala. Njegove obredne procedure su bile pohabani ostaci nekada uvjerljive univerzalno važeće revolucionarne "prakse".

Glava 18

IRELEVANTNOST POLITIKE U RAZVIJENOM SVIJETU

Teorijski, komunizam je trebalo da ima najviše uspjeha u razvijenoj svijetu. Prema klasičnom marksističkom učenju, socijalistička revolucija je trebalo da se dogodi u razvijenim zemljama kao historijski neizbježna posljedica krize kapitalizma u industrijskom društvu. Sve do 1961. godine, sovjetska partija je objavljivala, u svom novousvojenom programu, da je “neizbježni proces raspadanja progutao kapitalizam od vrha do dna” i da je “opšta kriza kapitalizma” bila na putu.

Sovjetski proglas je bio i otvoren i iscrpan. U njemu se tvrdi da:

Opšta kriza kapitalizma nalazi svoj izraz u sljedećem: stalnom napuštanju kapitalizma od strane novih država; slabljenju položaja imperijalizma u ekonomskom nadmetanju sa socijalizmom; raspadu imperijalističkog kolonijalnog sistema; pogoršanju protivrječnosti imperijalizma sa razvojem državnog monopolističkog kapitalizma i porastu militarizma; intenziviranju unutrašnje nestabilnosti i propasti kapitalističke ekonomije koji se manifestuju u sve većoj nemoći kapitalizma da u potpunosti iskoristi proizvodne snage - niske stope rasta produktivnosti, periodične krize, stalni neuspjesi u korišćenju proizvodnih kapaciteta i hronična nezaposlenost - rastajućoj borbi između rada i kapitala; oštrom intenziviranju protivrječnosti svjetske kapitalističke ekonomije, nečuvenoj intenzifikaciji političkih reakcija na svim frontovima; odbacivanju buržoaskih sloboda i ustanovljavanju u jednom broju zemalja tiranskih fašističkih režima; i dubokoj krizi buržoaske politike i ideologije.

Ne samo da je ova dijagnoza bila pogrešna, već se do kraja dvadesetog vijeka održala jedna još oštrija tvrdnja: što je društvo naprednije, to je manje politički značajna njegova komunistička partija. To je glavno iznenađenje komunističkog suočavanja s historijom. Dok ona nije uspjela tamo gdje se očekivalo da uspije, uspjela je - ali samo u okviru preuzimanja političke vlasti - tamo gdje se, prema učenju, kaže da su uslovi historijski nedozreli za njegov uspjeh. Ovaj paradoks je konačno poslužio da se komunizam liši svoje glavne prednosti: osjećaja da jaše na vrhu historijskog talasa, da on predstavlja budućnost i da je njegov neminovni trijumf jednak ljudskom napretku. Umjesto toga, neuspjeh komunističkog sistema u društveno zaostalom Sovjetskom Savezu i njegova sve veća nebitnost za društveno-ekonomske dileme mnogo naprednijeg svijeta ukazala je na njegovu doktrinarnu zastarjelost.

Dvadeseti vijek tako nije postao vijek komunizma. Njegova pretjerana simplifikacija nije mogla da obuhvati sve složenosti društvene strukture naprednih društava. Ta struktura se nije slagala sa Marksovim zastarjelim shvatanjem o središnjem položaju industrijskog proletarijata. Doktrina više nije mogla determinisati politiku društva koja je bila primorana da usvaja kreativne inovacije najnaprednije nauke i visoke tehnologije. Uz to, izopačavanje marksizma kroz doprinose Lenjina i Staljina svodilo je doktrinu na jalovo opravdavanje proizvoljne i diktatorske vlasti, sprječavajući dalje njegovu sposobnost da se prilagođava promjenljivim okolnostima. U demokratskom ambijentu Zapada, gdje su izbori vršeni na temelju otvorenih rasprava, komunizam nije mogao pružiti otpor sve očiglednijoj irelevantnosti za savremeni svijet.

Sa zakašnjenjem, čak su i sovjetski predstavnici došli do spoznaje o pomračenju komunizma u dvadesetom vijeku. Pišući u uglednom sovjetskom časopisu *Voprosi filosofij* sredinom 1987. godine E. Plimak, naučnik sa Moskovskog instituta za međunarodni radnički pokret, napisao je sasvim korektno: “Čak donedavno, komunisti su vjerovali da će dvadeseti vijek biti vijek trijumfa socijalizma širom svijeta... taj cilj predstavlja daleku budućnost. Istina je da smo potcijenili sposobnost kapitalizma da se prilagodi na nove uslove... precijenili smo brzinu kojom bi socijalizam mogao da se širi.” Za njim je to ponovio još oštrije već citirani sovjetskog komentator, Bovin, koji je odbacio svaki izgovor za istorijski optimizam otvoreno izjavljujući, “Izgledi za socijalističke preobražaje u razvijenim kapitalističkim državama su beskonačno opali.

A tako je i bilo. U Sjevernoj Americi, komunizam nije čak ni politički pokret već beznačajno mala sekta, nezapažena u političkim tokovima kako u Sjedinjenim Državama tako u Kanadi. Malo razloga postoji za očekivanje da će se ovi uslovi promijeniti. Zapravo, čak i za vrijeme Velike Depresije, kada je kapitalistički sistem utonuo u krizu a stav javnog mnjenja o njegovoj manjkavosti bio na najvišoj tački, komunistički pokret nije uspio da ostvari znatniju javnu podršku. Ne samo da je kreativni odgovor na postojeći sistem, kroz Novi plan u Sjedinjenim Državama i kroz njegov ekvivalent u Kanadi, preduprijedio i razoružao društvenu privlačnost komunizma, već je javno mnjenje instiktivno osjetilo da su marksističko-lenjinistički recepti bili bez značaja za društva u proćelju društveno-tehnoloških inovacija.

Jednako poučan, a za komunizam istorijski zastrašujući, jeste razočaravajući položaj komunizma u Japanu. U državi koja je poslije Amerike najdalje ostavila iza sebe industrijsko doba i ulazi u novu tehnološku eru, komunizam je trebalo da ostavi traga do sada. Zapravo, komunizam je trebalo da ima velike šanse na uspjeh u Japanu. Zemlja je bila razorena u toku rata vođenog za vrijeme industrijske faze njenog razvoja. Njegova poslijeratna obnova je oživjela brojnu gradsku radničku klasu. Njegov sukob s Amerikom trebalo je da ostavi tragove nacionalnog neprijateljstva podložnog ideološkom iskorišćavanju. Na kraju ali ne manje važno, taktički korisno - a istorijski razumljivo - japanska alergija na nuklearno naoružanje stvorila je veličanstvenu priliku za mobilizaciju nacionalnih osjećanja od strane Komunističke partije Japana.

Uprkos ovim subjektivnim i objektivnim prednostima, izborna snaga Komunističke partije Japana nije prelazila u ukupnom poslije-ratnom periodu nivo od približno 10 procenata. Ona je najprije dostigla taj nivo na izborima iz 1949. godine za Donji dom. Uprkos izvjesnom uspjehu u formalnom regrutovanju poreskih obveznika čiji je broj narastao od oko 87.000 u 1961. na oko 465.000 u 1985. godini - njena relativno ograničena izborna podrška ostala je od tada nepromijenjena. Najviši nivo je dosegla 1972. godine, sa 10,9 posto glasova, dok je na nedavnim izborima za Predstavnički dom, 1986. godine njihov udio pao na 8,8 procenata.

Osim toga, ovaj zanemarljiv iznos je bio dosegnut kroz intenzivna nastojanja da se japanski komunizam poistovjeti s nacionalizmom, ne samo pozivanjem na anti-amerikanizam već takođe stavljanjem silnog naglasaka na nezavisnost japanske partije i od sovjetskih i od kineskih komunista. Obije ove partije su japanski komunisti izričito optužili da vode “hegemonističku” politiku, a u jednom trenutku je japanska partija čak prekinula zvanične odnose sa svakom od njih. Da bi razvili domaću podršku, japanski komunisti su glasno žigosali diktatorske tradicije vladajućih partija Sovjetskog Saveza i Kine a umjesto toga su nastojali da se poistovjete sa zapadnjačkom socijaldemokratijom i pacifizmom. Zapravo, oni su stekli svojih 10 procenata narodne podrške na štetu komunističkog doktrinarnog jedinstva, mada je javno optuživanje Sovjetskog Saveza i Kine ojačalo predstavu naroda o komunizmu kao sistemskom promašaju.

Da bi još više iritirali Sovjete, japanski komunisti su čak prihvatili zahtjev nacionalista za povraćaj Japanu Sjevernih (Kurilskih) ostrva koja od Drugog svjetskog rata drži Sovjetski Savez.

Japanski komunisti su, uz to, otišli čak dalje od japanske vlade zahtijevajući povraćaj ne samo četiri ostrva u neposrednoj blizini Hokaida već takođe i cijeli lanac Kurilskih ostrva koji je bio zvanično ustupljen Sovjetskom Savezu mirovnim ugovorom iz San Fransiska. Otvoreno i namjerno nacionalističkim riječima, partijsko zvanično glasilo, *Akahata*, 26. maja 1986. godine navelo je da su ova ostrva “bila istorijski japanske teritorije”, da se njihovo zauzimanje od strane Sovjeta odvijalo “protivno načelima naučnog socijalizma”, a da se njihov “bezuslovan povratak” zahtijeva “u skladu sa međunarodnom pravdom”.

Dublja i možda još neugodnija poruka je bila više povezana s neuspjehom komunizma u Japanu nego s propuštenom prilikom da se dobije nadoknada za ratna razaranja i neizbježnim komplikovanjem američko-japanskih odnosa. Japan je, gotovo poput Amerike, do sedamdesetih bio u prvom redu globalne modernizacije, prednjačeći ne samo u naučnim i tehnološkim inovacijama već isto tako, kao neizbježan nastavak te dinamike, u društvenom razvoju. Tako se poslovalo na osnovu principa koji se tiču privatne svojine, slobodnog preduzetništva, političkog pluralizma i korporativnog upravljanja što je sažimalo na mnogo načina najstrožu marksističku osudu kapitalizma. Japanski sistem nije bio uspješan samo ekonomski i održavao veoma visok stepen narodne podrške, već je takođe jasno pružao primjer koji su čak i sovjetski i kineski komunistički lideri sada navodili kao vrijedan podražavanja. To mora da je doktrinarno uznemiravajuće, jer nosi podsvjesnu poruku da je komunizam postao anahron.

Ako se za neuspjeh komunizma u Sjedinjenim Državama i Japanu može pretpostaviti da je bio istorijska nesreća za ideološki predane ljude, njegov neuspjeh u Zapadnoj Evropi mora da je bio doktrinarno još bolniji. Prema marksističkoj nauci, komunizam je trebalo da bude politički uspješan u oblasti gdje su njegove teorije nastale i gajene i gdje je teorija predviđala sazrele istorijske uslove za trijumf marksističke revolucije. Istinski vjernici su možda mogli racionalno da objasne neuspjeh u Sjedinjenim Državama i Japanu kao posljedicu navodno nedostižnih, pa stoga za doktrinu i neprimjenjivih, okolnosti u tim dvijema državama. Oni bi mogli dovesti u vezu preuranjenu revoluciju u Rusiji sa boljševičkom strategijom slamanja najslabije karike u lancu imperijalizma - uspjehom koji je zatim istorijski konso-lidovan Staljinovom odlukom da gradi “socijalizam u jednoj državi.” Ipak je izgradnja socijalističkog društva trebalo prvo da se dogodi u Zapadnoj Evropi, klasičnom primjeru kapitalističke industrijalizacije i škrinji neizbježnih i kobnih kapitalističkih protivvrječnosti.

Umjesto toga, komunizam je u Zapadnoj Evropi krajem dvadesetog vijeka postajao, sasvim doslovno, ne samo zastario kao društveni program već takođe i politički nebitan. To je tačno čak i za zemlje gdje je uoči Drugog svjetskog rata, komunizmu bila pružena druga šansa, ulivena nova životna snaga, i obnovljena prilika da dođe na vlast. U Italiji, Francuskoj i na Iberijskom poluostrvu, doktrinarna polarizacija prouzrokovana borbama protiv fašističke desnice je pogodovala najmilitantnijoj partiji ljevice. U svakoj od ovih zemalja, nedovršeni tokovi kapitalističke industrijalizacije išli su na ruku pojavljivanju klasno sve svjesnijeg proletarijata, politički privučenog primjerom Sovjetskog Saveza. U svakoj od tih zemalja, intelektualna klasa je bila nezadovoljna status quo-om, zavedena kulturnim anti-amerikanizmom, naginjala je barem flertovanju s marksizmom a u mnogim slučajevima ga je čak i prigrlila s intelektualnim zanosom. Ambijent, uslovi i odbir trenutka su bili doktrinarno savršeni.

Ipak je narod o tome dao svoj sud kao o još jednom neuspjelom pokušaju. U Italiji, Komunistička partija (PCI) je izašla iz rata s ogromnim ugledom i postala je druga partija po veličini, raspolazući na vrhuncu sa više od trećine narodnih glasova. Do sredine sedamdesetih godina, činilo se da je spremna ako ne da preuzme vlast neposredno, onda da je dijeli kroz koaliciju s nekom od nekomunističkih partija. PCI je personifikovala novi fenomen

Evrokomunizma - rafiniraniju i umjereniju verziju komunizma koji je ideološki i politički bio dovoljno razrađen da preuzme vlast u zrelijim društvenim i ekonomskim uslovima.

Ali to se nije dogodilo. Umjesto toga, postepeni preobražaj italijanskog društva, uzrokovan postojanim razvojem italijanske privrede i s tim povezanim porastom međunarodnog ugleda i samopouzdanja Italije doprinio je opadanju krajnje ljevice. Partija je dostigla vrhunac a onda postepeno počela da slabi. Sa najviše tačke od 34,4 posto glasova dobijenih na opštim izborima 1976, podrška partiji je postepeno opala na 26,6 procenata na opštim izborima 1987. i na 21,9 posto na lokalnim izborima 1988. godine. Još uvjerljivija za njenu mračnu budućnost bila je činjenica da sredinom osamdesetih godina nije mogla da privuče znatniji broj mladih ljudi. Od ukupne omladinske populacije srazmjera onih koji su pristupali PCI-u predstavljala je samo polovinu. Zapravo, čitavih 21 posto njenih članova su bili penzioneri. Uz to, 40 posto članstva je poticalo iz tradicionalnog industrijskog sektora u vrijeme kada je italijanski sektor usluga doživljavao veliku ekspanziju. Partija je tako predstavljala italijansku prošlost.

Problem je komplikovala činjenica da je partija bila u stanju da dobije tu poštovanja vrijednu, iako opadajuću, podršku glasača, najviše zahvaljujući njenom neprikrivenom odbacivanju velikog djela onog što je sovjetski oblik komunizma predstavljao i zastupao. Političko slabljenje partije bi nesumnjivo bilo mnogo brže da se ona nije upustila u veoma otvorenu osudu staljinizma, sovjetske invazije na Čehoslovačku, pa čak i moskovskih lenjinističkih načela, dok je istovremeno pružila javnu podršku poljskom pokretu Solidarnost i drugim disidentskim aktivnostima u sovjetskoj sferi.

Zapravo, italijanski komunizam je preduprijedio svoju političku smrt, iako je propustio da spriječiti svoje političko propadanje, sve više usvajajući stav i učenje nekad osuđivane socijaldemokratije. On je kupovao opstanak po cijenu doktrinarne jeresi. On ne samo da se odrekao staljinizma zastupanjem "policentrizma" i svojom osudom sovjetskog upada u Čehoslovačku i Avganistan, već je sve više odstupao od lenjinističkih načela stroge unutrašnje discipline i doktrinarne homogenosti. Italijanska komunistička partija je na taj način preživjela na račun šireg komunističkog jedinstva - javno osuđujući sovjetski eksperiment kao istorijski promašaj dok je ideološki i politički prihvatila revizionizam.

Za razliku od italijanske partije, nevolje Komunističke partije Francuske (PCF) su ukorijenjene u velikoj mjeri u njenoj taktičkoj i doktrinarnoj nefleksibilnosti. Ona je ostala i staljinistička i lenji-nistička i platila je visoku političku cijenu. Francuska partija je, poput italijanske, visila na rubu svog političkog uspjeha odmah nakon Drugog svjetskog rata. Budući da su poremećaji izazvani ratom pojačali društveno-ekonomske tenzije u Francuskoj zbog prilično odlagane industrijalizacije, popularnost komunista je svakako porasla. Zaista, 1948. godine, partija je slovila kao pojedinačno najbrojnija politička sila u Francuskoj, naizgled spremna da preuzme vlast bilo silom bilo pobjedom na izborima.

Umjesto toga, posljednjih godina je PCF ubrzano propadala do stanja političke marginalnosti i doktrinarne nebitnosti. Nadmudreni politički na ljevici od strane vaskrslih francuskih socijalista, a sa francuskim desnim centrom kom je pogodovao ekonomski i tehnološki uspon zemlje, francuski komunisti su sve više uviđali da njih biračko tijelo ne smatra bitnim za svoje društvene poslove. Na parlamentarnim izborima 1973. i 1978. godine, PCF je dobio 21,1 odnosno 20,5 posto glasova. Na predsjedničkim izborima 1981, ona je osvojila 16,1 posto biračkog tijela. Na parlamentarnim izborima 1986, njen udio je pao na 9,8 posto, a na predsjedničkim izborima 1988. godine privukla je samo 6,8 posto od ukupnog broja glasača.

Postoji malo razloga za očekivanje da bi Komunistička partija Francuske mogla da povрати svoju nekadašnju nadmoć. Njeno formalno članstvo je drastično opalo, kao i funkcije sindikata pod komunističkom dominacijom. Preustrojstvo francuske privrede izvan teške industrije

redukovalo je tradicionalnu snagu PCF. U ekonomski dinamičnim oblastima, partijski gubici su bili najveći, dok su francuski privredno okoštali regioni ostali njihovo posljednje uporište. Uz to, usredsređujući se na tradicionalnu industrijsku radničku klasu kao glavni historijski činilac, PCF je potkopala vlastitu privlačnost za ostatak francuskog društva, koje je za posljednjih petnaest godina prošlo kroz izuzetno brzu modernizaciju. Najteža za budućnost jeste mala pažnja koju mladi francuski glasači pridaju PCF, sa samo 3 procenta onih koji je pretpostavljaju drugim mogućnostima.

Kolaps komunističke zagonetnosti među francuskim intelektualcima doprinio je opštem padu popularnosti marksizma u Francuskoj. Nekada dominantna filozofska škola na univerzitetu, u francuskim salonima i na intelektualno ustreptaloj pariskoj Lijevoj obali, marksizam je krajem sedamdesetih godina pao na to da ga oni koji oblikuju tokove francuske misli u velikoj mjeri smatraju sasvim prevaziđenim i banalnim. Njegovo mjesto je zauzela očaranost uticajem na društvo novih tehnika komuniciranja i procesima ne samo pluralističke demokratije već i slobodnog preduzetništva. Francuski socijalisti su ostvarili svoju izbornu podršku vješto se prilagođavajući ovakvom raspoloženju. Nasuprot njima, činilo se da su francuski komunisti još uvijek vjenčani sa prastarim staljinizmom i lenjinizmom. U zemlji u kojoj je intelekt imao poseban politički ugled, diskreditovanje komunizma kao historijski novog duhovnog oruđa imalo je posebnu težinu. U Francuskoj, sredi-nom osamdesetih godina, nije više bilo društveno moderno ili intelek-tualno dostojno poštovanja biti komunist.

Treća oblast Zapadne Evrope gdje je komunistička partija takođe nekad imala ozbiljne šanse da dođe na vlast bila je Iberijsko poluostrvo. I u Španiji i u Portugaliji, spoj društvene zaostalosti i unutrašnjeg sloma njihovih kvazi-fašističkih režima činilo se da nudi najplodniji okvir za pojavu komunističkih snaga. Zaista, uslovi su izgledali kao stvoreni da se postavi klasični marksistički obrazac: rana industrijalizacija, primitivna kapitalistička vladajuća klasa, reakcio-narne desničarske političke elite, velike društvene razlike i oskudica - kao i pojava politički sve samosvjesnijeg industrijskog proletarijata predvođenog iskusnim i disciplinovanim komunističkim partijama, očeličenim ilegalnim borbama. Politički uspjeh u Francuskoj i Italiji trebalo je da bude praćen političkim trijumfom u Španiji i Portugaliji. Ipak komunizam tamo nije bolje prošao.

Ogorčena borba protiv Frankovog neo-fašističkog režima ne samo da je Komunističkoj partiji Španije (PCE) donijela široku među-narodnu i domaću podršku već je takođe omogućila partiji da stvori efikasnu ilegalnu organizaciju. Kada je Frankov režim sišao sa scene i tranzicija ka demokratiji bila na putu, Komunistička partija Španije je bila u dobroj poziciji da postane glavni uživatelj političke promjene. Umjesto toga, kad je jednom izašla na svijetlo dana ponovo prihvaćena izborna politika, PCE se naglo podijelila na protivničke frakcije, odražavajući opšte doktrinarne pukotine u međunarodnom komuni-stičkom pokretu. Njena dominantna frakcija je pokušala da konkuriše španskim socijal-demokratima izbacivši lenjinizam iz svoje platforme i nastojeći da kombinuje svoju postojanu odanost marksizmu s izričitom posvećenošću demokratiji.

Španski narod je, međutim, ostao skeptičan, posebno zato što mu je sjećanje na komunistički teror iz vremena Španskog građanskog rata bilo relativno svježije. Uz to, naponi PCE da se poistovjeti sa partijom demokratske ljevice išli su u prilog španskih socijalista, čija privrže-nosti demokratiji se nije mogla osporiti. Prema tome, od sredine sedamdesetih do sredine osamdesetih godina, podrška glasača socijalistima se popela sa 30 na oko 45 procenata, dok je podrška komunistima opala sa oko 10 na manje od 5 procenata. Kao što se desilo i njihovim drugovima u Italiji i Francuskoj, španski komunisti su sve više postajali marginalna politička snaga.

Slična sudbina je zadesila portugalske komuniste. Kao i u Španiji, u početku se činilo da je portugalskim komunistima bilo suđeno da uspiju. Kraj Salazarove diktature je bio uvod u političku nestabilnost u Portugaliji, koji je odveo neke zapadne posmatrače sredinom sedamdesetih tako daleko da otpišu Portugal kao izgubljen slučaj. Socijalističkog nasljednika Salazara, Maria Soareša, svi su opisali kao portugalskog “Kerenskog”, uvjereni da će ga proždrijeti sve veći društveni haos iz kojeg je komunistima bilo suđeno da izvuku političke koristi. Umjesto toga, portugalski socijalisti su, izvlačeći korist iz aktivne podrške zapadnoevropskih drugova, smogli snage da nadmaše popularnost komunista, da izoluju Portugalske komuniste kao ideološke fanatike, da srežu njihovu podršku u seoskim oblastima pravovremenim zemljišnim reformama i do kraja sedamdesetih godina da zaustave komunistički uticaj na nivou ispod 20 posto glasova, a zatim da ga spuste na oko 12 procenata do sredine osamdesetih godina.

I u Španiji i u Portugaliji, ulazak u Evropsku zajednicu kao razvijenih demokratija takođe je zapalio istinski osjećaj historijskog optimizma ne samo među intelektualcima i poslovnom elitom već takođe i u masama. To je stvorilo osjećaj da je nova era povoljna prilika i da je brza modernizacija nadohvatu ruke, i da novi duh takođe čini sve da liši komunističku doktrinu znatnog dijela njene privlačnosti za narod. U tim zemljama je komunizam sve manje smatran bitnim bilo za postojeće društvene dileme bilo kao snaga koja bi se mogla uhvatiti u koštac sa nastupajućim problemima u budućnosti.

Drugdje u naprednoj Evropi, komunizam je postao još manje politički i doktrinarno bitan. U Britaniji, on je u velikoj mjeri iščezao, sa partijom koja je imala na spisku samo 10 hiljada članova. Njegov časopis, *Marksizam danas*, bio je u stanju da stekne određen stepen intelektualnog uvažavanja redovno žigošući “okoštali socijalizam i upuštajući se u ozbiljne rasprave o takvim nekad jeretičkim idejama kao što su “tržišni socijalizam” i “međunarodna konkurentnost.” U Skandinaviji i Zapadnoj Njemačkoj, komunizam nije više bio politički činilac dostojan čak i pomena. Kao i u Americi, to je bila samo mala zabludjela sekta. U cijeloj nekomunističkoj Evropi, od 22 legalne komunističke partije, samo 9 je dobilo više od 5 posto glasova na najnovijim izborima a samo pet više od 10 procenata.

Na kontinentu gdje je marksizam potekao, komunistički pokret je danas samo uspomena na njegov prvi susret s industrijalizacijom i žrtva sve veće privlačnosti pluralističke demokratije.

Glava 19

DRUŠTVENO-EKONOMSKI NEUSPJEH U ZEMLJAMA U RAZVOJU

Mada je komunizam bio uspješniji u osvajanju političke vlasti u više nerazvijenih zemalja, on se dokazao kao sistemski promašaj u svakoj od njih. Društveno-ekonomska politika oblikovana prema Sovjetskom Savezu nije ostvarila željeni razvoj i modernizaciju. Tokom posljednje decenije, ovakvi ponovljeni promašaji su podstakli šire otrežnjenje u Trećem svijetu, ne samo po pitanju sovjetskog primjera nego i samog komunističkog učenja.

U početku je izgledalo da bi nakon Drugog svjetskog rata anti-kolonijalni talas mogao biti pod uticajem marksističke prakse, stvarajući u trećem svijetu neodoljivu dinamiku da ide u pravcu komunizma predvođenog Sovjetima. Tome se Hruščov svakako nadao tokom kasnih pedesetih i ranih šezdesetih godina. Činilo se da je Sovjetski Savez na istorijskom maršu, očekujući uskoro da preskoči Sjedinjene Države u ekonomskom nadmetanju, dok je njegovo iskustvo u "izgradnji socijalizma" bilo hvaljeno kao opšte primjenljivo. Hruščov je uputio ovu poruku sa velikim žarom zadivljenom auditorijumu u Indoneziji, Indiji i brojnim afričkim zemljama.

Tokom ove faze komunističkog istorijskog optimizma, sovjetski lideri su takođe revidirali svoje tradicionalno stanovište o podjeli svijeta na dva neprijateljska tabora, opkoljeni socijalistički tabor - predvođen Sovjetskim Savezom - i agresivni imperijalistički tabor - predvođen Sjedinjenim Državama - od kojih ovaj posljednji stvarno vlada direktno i indirektno manje razvijenim područjima svijeta. Prihvativši dekolonizaciju kao važan i nov istorijski razvoj, tvrdeći da glavni impuls za to potiče iz lenjinističkog učenja i podrške koju pruža Sovjetski Savez, Hruščov je predočio dokaz da nedavno oslobođene države sada predstavljaju "područje mira" koje bi same mogle ostvariti relativno brzo tranziciju u socijalizam. Sovjetski Savez bi pomogao taj proces pružanjem vojne i ekonomske pomoći, prijateljske ideološke poduke zasnovane na sovjetskom iskustvu i odvrćanjem imperijalista od sprječavanja neminovnog napretka prema potpuno razvijenom socijalizmu. Mogući ishod bi bio opkoljeni kapitalistički tabor.

Iako u početku nijedan od lidera novih država kojima se Hruščov udvarao nije zvanično prihvatio upute marksizma-lenjinizma, i mada nijedan nije javno obznanio da će njihovi režimi ići putem komunizma, socijalizam kao poželjan oblik društveno-ekonomske organizacije je zadobio značajnu podršku za vrijeme prve post-kolonijalne faze nezavisnog državištva. Na razne načine, nove vlade tako velikih država kao što su Indija ili Indonezija i novih afričkih država usvojile su neki oblik državnog socijalizma kao obrazac, mada su u svakom slučaju insistirale da ga stope sa vlastitim osobenim nacionalnim kulturama. Lider nove zapadnoafričke države Gvineje, Seku Ture, odgovarajući Hruščovu, izrazio je takvo raspoloženje kada je izjavio: "Marksizmu, koji je poslužio da se mobilišu afričke populacije, a posebno radnička klasa, amputirane su one njegove karakteristike koje se nijesu slagale s afričkom stvarnošću."

Ipak su novi lideri smatrali da je sovjetska podrška korisna i bili su skloni koketiranju sa doktrinom koju su širili Sovjeti, naročito zbog političkih razloga. Oni su bili posebno privučeni lenjinističkom tehnikom osvajanja i održavanja vlasti, a koncept disciplinovane i hijerarhijske vladajuće partije bio je posebno privlačan za nove generacije vladara zainteresovanih za

ovjekovječenje lične vlasti. Oni su ubrzo uvidjeli da je lenjinistički militarizovani pristup politici dobro služio njihovim potrebama, dok bi izvjesno prilagođavanje sovjetskoj ideologiji takođe poduprlo njihovu vlast, dajući istorijski legitimitet njihovoj nedemokratskoj vladavini i brzom razvoju kroz socijalizam.

Politička svrsishodnost je tako ojačala intelektualno pomodnu sklonost ka jednom obliku socijalizma kao osnovi za nacionalnu izgradnju i kao prečici do savremenosti. Ali moda nije dugo trajala, a sovjetska popularnost se pokazala kao posve prolazna. U dvije velike nove države, Indiji i Indoneziji, sovjetski lideri su uložili mnogo vremena i napora ali su autohtone političke okolnosti zapravo preduprijedile privlačnost komunizma. U Indiji je Kongresna partija, uz sve svoje nedostatke i koketiranje sa socijalističkim idejama Harolda Laskija i Londonske ekonomske škole, očuvala parlamentarne institucije i ostala predana mješovitom ekonomskom sistemu. U Indoneziji, revolucionarno nestrpljenje Komunističke partije ubrzalo je 1965. godine oružani sukob s armijom, što je imalo za posljedicu potpuno fizičko uništenje indonežanskog komunizma.

Jedno kraće vrijeme je izgledalo da su Afrika i Latinska Amerika mnogo pogodnije za usvajanje komunističkih programa. U Africi, radikalne tendencije su prirodno bile pojačane rasizmom svojstvenim kolonijalnom iskustvu, a u južnoj Africi zbog stvarno institucionalizovanog rasizma u samoj Južnoj Africi. U isto vrijeme, slabije i manje homogene nacionalne osobenosti novooslobođenih naroda povećale su važnost jedinstvene doktrine za novo političko rukovodstvo. Privlačnost marksističke grandiozne simplifikacije bila je neizbježno jača u zemljama koje su očajnički žudjele da uskoče u savremeno društvo ali kojima su nedostajale jake duhovne i kulturne tradicije da bi formulisale vlastite istorijske vizije. Na kraju ali ne manje važno, pošto je većina afričkih država bila manja od Indije ili Indonezije, izgledi na čak i ograničenu sovjetsku ekonomsku pomoć bili su od presudne važnosti.

Sedamdesetih godina, nekoliko afričkih država je tako prigrlilo marksizam kao svoju doktrinu i obnarodovalo da će se založiti za izgradnju socijalizma. Šest njih - Angola, Mozambik, Madagaskar, Kongo, Benin i Etiopija - otišlo je čak tako daleko da su usvojile marksizam-lenjinizam kao svoju ideju vodilju i istakle svoju odanost glavnim crtama sovjetskog iskustva u izgradnji socijalizma. Devet drugih - Alžir, Libija, Kapo Verde, Gvineja Bisao, Gvineja, Sao Tome i Principe, Zambija, Tanzanija i Sejšelska ostrva - postale su samoproklamovani socijalistički režimi, mada su istakli značaj vlastitih nacionalnih uslova u stvarnoj implementaciji socijalističkih ciljeva i izbjegle bilo kakvo izričito poistovjećivanje s lenjinizmom. Sve su one, ipak, uzdignu državu u centralni organ društveno-ekonomskih promjena i organizovali političku vlast oko jedne dominantne i militarizovane partije.

Stvarnost se pokazala kao surova, međutim, i prema autohtonom, i prilično naivnom, uzdanju u socijalizam i prema sovjetskim očekivanjima. Nivoi sovjetske ekonomske pomoći su bili neadekvatni da bi presudno uticali na unutrašnji ekonomski razvoj. Loše lokalno upravljanje, korupcija i poremećaji izazvani naglim prekidima ekonomskih odnosa sa bivšim kolonijalnim silama doveli su u većini ovih zemalja do ekonomskih promašaja velikih razmjera. One bogatije, poput Libije, ili one sa razvijenom političkom tradicijom, poput Alžira, kretale su se brzo prema definisanju autohtonijih programa društvenog razvoja. Alžir je, na primjer, nastavio ekonomsku saradnju sa nekada dominantnom kolonijalnom silom, Francuskom. Ostale su jednostavno stagnirale, dok su neke, naročito Angola i Mozambik, bile dalje pustošene plemenskim i političkim sukobima, od kojih je jedna strana pozvala u pomoć Istočni blok, a druga primala južnoafričku pomoć.

Ukratko, izvještaj o komunizmu u Africi obuhvatao je ograničen politički uspjeh, poremećen vidljivim sistemskim promašajima. Glad u Etiopiji je neosporno povećana usled nesposobnosti i

nemilosrdnosti “socijalističkog” režima, koji je čak koristio izgladnjivanje kao sredstvo za slamanje unutrašnje opozicije. U susjednoj afričkoj državi s istočne obale, Tanzaniji, ekonomska stagnacija je imala negativne implikacije u odnosu na relativni napredak ostvaren u susjednoj Keniji, koja je usvojila mnogo manje doktrinarni put ekonomskog razvoja. Kenijska poljoprivredna proizvodnja je imala rast po stopi četiri puta većoj od one u Tanzaniji, gdje je javni poljoprivredni program imao za posljedicu silan neuspjeh. Od 1980. do 1985. godine, kenijski bruto nacionalni prihod (BNP) je rastao po prosječnoj godišnjoj stopi od 3,1 posto, dok je tanzanijski rastao za samo 0,8 posto godišnje. U istom periodu, kenijska industrijska proizvodnja je rasla 2% godišnje, dok je tanzanijska opadala za 4,5% godišnje. Kenija je također bila ispred po društvenim pokazateljima, kao što su smrtnost djece, zdravstvena zaštita i obrazovanje. Na zapadnoj obali, jedan od posljednjih poteza predsjednika Gvineje Seku Turea prije njegove smrti bio je odlazak u posjetu 1980. predsjedniku Sjedinjenih Država da bi se zauzeo ne samo za ekonomsku pomoć već i za savjete u ekonomskom razvoju, pošto je rječito pokazao da je njegovo ranije oslanjanje na Sovjete u nastojanju da izgradi afričku socijalističku državu bila zabluda.

Uopštenije govoreći, tokom osamdesetih godina je i sama ideja socijalističkog razvoja, ideja sa kojom se Sovjetski Savez mogao poistovjetiti i pri tom politički profitirati, bila sve diskreditovanija u većem dijelu Trećeg svijeta. Azija je prednjačila u privrednom razvoju, ali na vidljivo nesocijalistički način. One zemlje koje su prihvatile komunistički put - Vijetnam, Laos i Kambodža - predstavljale su spektakularne primjere društveno-ekonomskog neuspjeha. Uprkos sovjetskoj ekonomskoj pomoći od dvije milijarde dolara godišnje, Vijetnam nije mogao da proizvede dovoljno hrane da prehrani sopstveni narod sa proizvodnjom pirinča koja je realno opala u dvije uzastopne godine. Hanoj je, tražeći inostranu pomoć, tvrdio da 4 miliona ljudi upravo “umire od gladi”. Njihova stopa inflacije je dostigla 700 procenata. Vlada je obustavila plaćanja skoro svih dugova inostranstvu u iznosu od 3 milijarde dolara, dok su devizne rezerve pale na samo 20 miliona dolara. Danas, mnogi od vijetnamskih “ljudi iz čamca,” koji su ranije uglavnom bježali iz straha od političkog ili etničkog proganjanja, kreću na put iz čisto ekonomskih razloga. U međuvremenu, susjedni nekomunistički Tajland je doživljavao ekonomski bum. Sa prosječnom godišnjom stopom rasta bruto nacionalnog proizvoda (BNP) od oko 5% tokom osamdesetih, a sa predviđenih 9% u 1988. godini, Tajlandani su s lakoćom nadmašili sve ostale narode Jugoistočne Azije i primakli se grupi industrijski razvijenih zemalja u devedesetim godinama.

U Africi, preostala ostrva predana socijalizmu ili su ili stagnirala ili tražila način da se oslobode svoje socijalističke obaveze. Sklonost prema privatizaciji je dobijala na zamahu u gotovo svim afričkim zemljama koje su nekad krenule putem državnog socijalizma slijedeći Sovjetski primjer. Nakon četvrt vijeka nezavisnosti, mnoge “socijalističke” zemlje svijeta u razvoju bile su siromašnije po bruto nacionalnom proizvodu (BNP) po glavi stanovnika nego što su bile na početku.

U Africi se udaljavanje od uticaja sovjetskih načela razvoja odvijalo na širokom frontu. U sićušnoj državi Sao Tome i Principe, jedan od prvih zvaničnih akata po postizanju nezavisnosti 1975. godine bila je nacionalizacija državno vitalnih ekonomskih resursa, njenih plantaža kokosa. Deceniju kasnije, njihov predsjednik koji se školovao u Istočnoj Njemačkoj objavio je vladinu namjeru da proda sada neproduktivne plantaže privatnim vlasnicima. Tanzanija je slično postupila u mlinskoj i turističkoj industriji i ispustila je uzde u poljoprivredi. U Angoli, gubitničke državne kompanije trebalo je da budu prodane privatnicima, a slične najave su tokom 1986-88. dali režimi u Beninu, Kongu i Gani, kao i neke inače manje socijalizmu naklonjene afričke države. Zaista, sve veća opasnost je prijetila zato što su neke od afričkih država, sagorjele

u svom eksperimentisanju s privredom sovjetskog tipa, sada bile pretjerano sklone da potraže brzi spas u suprotnoj metodi.

Neuspjeh komunizma u Africi je neizbježno uticao na sovjetsku politiku. Politika Moskve je postepeno postajala selektivnija i geo-strategičnija, manje doktrinarno motivisana i manje usredsređena na ekonomsku pomoć. Još tokom sedamdesetih godina, Sovjetski Savez je počeo drastično da smanjuje svoju ekonomsku pomoć navodnim afričkim socijalističkim državama, koncentrišući se umjesto toga na ključne mete od strateške važnosti - kao što su Angola ili Etiopija - koje su u geopolitičkom nadmetanju bile bliže Sjedinjenim Državama nego dalekosežnom iščekivanju ideološkog trijumfa na kontinentu. Obije države su, ipak, platile visoku cijenu ostajući stalno na meti sovjetske pažnje, Etiopija koja je venula kao jedna od najsiromašnijih zemalja svijeta (sa BNP-om po glavi stanovnika od samo 110 dolara) i Angola rastrzana građanskim ratom potpomognutim kubanskim vojnim kontingentom od 50 hiljada ljudi finansiranih i snabdjevanih od Sovjetskog Saveza.

Sovjetska težnja ka geopolitičkoj selektivnosti se nastavila i ubrzala tokom osamdesetih godina. Sovjetska zaokupljenost unutrašnjim reformama podudarala se sa porastom sovjetskog istorijskog pesimizma u odnosu na kratkoročne izgleda svjetskog komunizma. Prema tome, sredinom osamdesetih, sovjetski stručnjaci u Africi su hrabрили svoje klijente da rješavaju ekonomske probleme integracijom u svjetsko tržište i privlačenjem stranih investitora, jasno im stavljajući do znanja da Kremlj više nije spreman da namiruje račune njihovog razvoja. Susret Afrike s komunizmom je tako doveo do obostranog otrežnjenja.

Komunističko iskustvo u Latinskoj Americi takođe se pokazalo jalovim sa stanovišta marksističke prakse. Ni u teoriji ni u praksi situacija se nije razvijala na način na koji su to mogli očekivati sovjetski ili latinoamerički komunisti. Dakako, sa strateške tačke gledišta, pobjede komunista na Kubi krajem pedesetih i u Nikaragvi krajem sedamdesetih godina predstavljale su značajne prodore. Uporište komunizma je bilo utemeljeno i zadržano i na zapadnoj hemisferi. Što su se pretežno imperijalističke vlasti u regionu pokazale nemoćne suočene s tim izazovom bio je nesporno istorijski značajan razvoj događaja. To je pokazalo da su od Sovjeta podržani režimi mogli biti ustanovljeni pod samim nosom najmoćnijih svjetskih kapitalističkih država, te da potencijalno mogu poslužiti kao pijemont komunizma u težnji da se revolucionarno preobraziti čitav latino-američki kontinent.

Taj revolucionarni preobražaj se činio opravdan i zbog specifičnih okolnosti u regionu, posebno zbog njihovih mučnih odnosa s ekonomski dominantnim susjedima na sjeveru i zbog očitog slaganja klasičnog marksističkog učenja sa društveno-ekonomskim uslovima u regionu. Mada bilo kakvo pretjerano uopštavanje koje se tiče velikog i vrlo raznolikog kontinenta zahtijeva mnoga ograničenja, uopšteno govoreći savremena Latinska Amerika se približila okolnostima koje su isprva dale povoda za marksističku analizu. Njena seoska ekonomija je bila utemeljena u velikoj mjeri na feudalnom sistemu, na vlasnicima ogromnih *latifundija* oslonjenih na rad bezemljaškog seljaštva, i često polupismenih Indijanaca, s kojima se ponekad loše postupalo. U njihovim gradskim centrima koji su se brzo širili bilo je okupljeno mnogo nezaposlenih ili nedovoljno zaposlenih prognanih seljaka, politički sve sigurnijih pripadnika srednje klase, te društveno parazitska ali često politički dominantna činovničko-vojna elita. Njihov ekonomski razvoj je bio vrlo nestabilan, obuhvatajući u nekim slučajevima unutar pojedinih država primjere i brzih industrijskih i tehnoloških inovacija i najprimitivnijih i društveno zaostalih ruralnih sektora. Teškoće ukupnog razvoja kontinenta je usložnjavala osjetljivost više njegovih nacionalnih privreda na hirovitost svjetskog tržišta potrošnih dobara kao i na pritisak zaduženja izazvanog prilivom petrodolara tokom sedamdesetih godina. Konačno,

demografska eksplozija, sa stopom rasta koja je među najvećim na svijetu, dovela je postojeće društvene strukture pod silni i potencijalno katastrofični pritisak.

Do klasične marksističke revolucionarne situacije je, dakle, trebalo da dođe u barem nekoliko latinoameričkih zemalja. Uz to, emocionalni i intelektualni podsticaj za to je takođe trebalo da osigura dodatnu radikalizujuću primjesu svojstvenu Južnoj Americi: snažan i široko rasprostranjen regionalni anti-amerikanizam. Mada je to osjećanje bilo neujednačenog intenziteta od države do države i mada su samo Meksiko, Kuba i srednjeameričke države bile najneposrednije žrtve američkog ekspanzionizma i intervencionizma, sva latinoamerička društva su bila podložna, posebno njihovi intelektualci i studenti, anti-američkim uvjerenjima koja su miješala nacionalizam s marksizmom. Sjedinjene Države su smatrane ne samo za ekspanzioniste, eksploatastore i tirane, već i za kulturno primitivne i surove materijaliste. Među kreatorima javnog mnjenja, pomodan anti-američki obrazac je potpuno podsjećao na stavove koji su nekoliko decenija ranije dominirali ljevičarskim salonima Pariza.

U najrevolucionarnijem smislu, to osjećanje je najbolje izrazila najzanosnija i najharizmatičnija ličnosti na kontinentu, Če Gevara, koji je proglasio Sjedinjene Države - u jednostavnoj ali zadivljujućoj frazi - da je "veliki neprijatelj čovječanstva". Više nego Fidel Kastro, Gevara je krajem šezdesetih i tokom sedamdesetih postao simbol revolucije koja, po njemu, da bi uspjela, mora biti ne samo društvena već takođe i anti-američka. Gevara, kog nakon uspjeha Kubanske revolucije nije držalo mjesto, bio je uvjeren da bi šira regionalna revolucija sada bila moguća i osjećao je da je sazrio momenat da se ova dva povoda iskoriste za borbu. Po njemu, status quo je najgori i Amerika ga podupire i iskorišćava. Prema tome, bilo kakva istinska revolucionarna borba mora biti usredsređena na glavnog neprijatelja. To je bila istaknuta tema romantične revolucionarne gerilske aktivnosti što se odvijala tih godina u Boliviji, Venecueli i u manjoj mjeri u drugim državama.

Ovaj revolucionarni zanos je splasnio kada je Če Gevara zarobljen i pogubljen u Boliviji 1967. godine. Ni Sovjeti ni Kastro zapravo nijesu dijelili Gevarin revolucionarni romantizam. Oni su bili riješeni, iz utilitarnih i sebičnih razloga, da prvo učvrste novu bazu komunizma na Zapadnoj hemisferi prije nego se upuste u opštu revolucionarnu borbu. Ali nasljeđe Gevarine osude Sjedinjenih Država, i njegovo vezivanje društvene revolucije za borbu protiv Sjedinjenih Država, imalo je i dalje politički uticaj i stvorilo je osnovu za dugoročnu strategiju napretka komunizma u Latinskoj Americi.

Gevarinom nasljeđu - kao i sovjetskim očekivanjima - za izvesno vrijeme je silnu i politički moćnu infuziju vitalnosti dala pojava "liberalne teologije," doktrine koja je pomiješala marksističku analizu kapitalističkih zala sa hrišćanskom samilošću prema podjarmljenima. Američki kapitalizam je još jednom personifikovao zlo pa je morao biti zbrisan. On je ustanovio, prema teoriji, "zavisnost" Latinske Amerike, što je zauzvrat ovjekovječilo društvenu i ličnu degradaciju osiromašenih latinoameričkih masa. Doktrina je dobila svoje ime po najprodavanijoj knjizi katoličkog teologa Gustava Gutiereza, *Teologija oslobođenja*, objavljenoj 1971, koja je pogodila najbolnju žicu kontinenta pritisnutog društvenim problemima, prožeta jakom dozom anti-američkog osjećanja, a duhovno pod uticajem rimokatoličke crkve. Kao što je Gutierrez napisao, za Latinsku Ameriku, "ugnjetenu i potčinjenu, riječ *oslobođenje* je prikladno, prije nego razvoj... A za mnoge na našem kontinentu, to oslobođenje će morati da prođe, prije ili kasnije, putevima nasilja."

Teologija oslobođenja je na ovaj način obezbijedila takođe i moralno opravdanje za revolucionarno nasilje. Pri tom je bio podignut most između hrišćanskog shvatanja svetogrđa kao moralnog zla i lenjinističkog zastupanja disciplinovane revolucionarne akcije. Ona je stekla sigurnost tokom revolucionarnih ustanaka u Nikaragvi i El Salvadoru, gdje su se odani komunisti

i radikalni svještenici borili rame uz rame, a izrazitije u opšteprihvaćenom nazoru da revolucionarna akcija nije bila samo moralni podsticaj već, zapravo, moralni imperativ. Na najprostijem narodnom jeziku, to je bilo ilustrirano pričom koju je prenio jedan drugi liberalni teolog, Hose Migel Bonino, o predstavi izvedenoj u protestantskoj crkvi u jednom urugvajskom naselju straćara. Jedan od glumaca pita, “Ko je, onda, Isus Hrist?” Drugi odgovara, “Za nas, Isus Hrist je Če Gevara.”

Zahvaljujući slučajnoj podudarnosti marksističkog učenja i teologije oslobođenja, od kojih su oba hranjena anti-jenkijevskim osjećanjima, u ambijentu u kom preovlađuje loše materijalno stanje latinoameričkih masa a ovjekovječenog ne samo diskriminatornom društvenom strukturom već takođe i stalnom ekonomskom krizom, vrijedno je pomena koliko su komunistički naponi bili neuspješni u podspješavanju revolucionarnog procesa. Uspostavljanje marksističko-lenjinističkih režima na Kubi i u Nikaragvi ne opovrgava taj zaključak. Prvi je izolovano karipsko ostrvo, koje je zapravo bilo jedno od razvijenih latinoameričkih društava u vrijeme komunističkog preuzimanja vlasti. Druga je mala, pretežno seljačka srednjeamerička država. Revolucije su u objema bile motivisane vrlo gorkim uspome-nama na direktni intervencionizam Sjedinjenih Država. Nacionalno sjećanje je bilo važnije kao izvor političkog radikalizma od privlačnosti marksizma a konsolidacija komunizma u objema je bilo olakšana američkim greškama, oklijevanjem i pomanjkanjem dosljedne politike.

Komunizam je, ipak, trebalo da je svugdje ostvario veći politički napredak, koristeći seoske i gradske krize svojstvene počecima industrijalizacije na kontinentu. Prema marksističkom učenju, ta etapa društvenog razvoja je trebalo da izazove najoštrije klasne protiv-rječnosti, koje bi bile podložne iskorišćavanju od strane komunističke partije. Pa ipak ni legalna ni ilegalna komunistička aktivnost nije ostvarila politički prodor. Pokušaji bilo gradskog bilo seoskog gerilskog rata nijesu uspjeli, dok je postepena demokratizacija latinoameričke politike otkrila neočekivano ograničenu popularnost komunista u biračkom tijelu.

Na četrnaest nedavno održanih nacionalnih izbora u različitim državama Latinske Amerike tokom osamdesetih godina, najbolji rezultat koji su ostvarili komunisti (u nekim slučajevima su učestvovali na izborima kroz partije koje nijesu zvanično označene kao komunističke) bio je 26% biračkih glasova u Peruu i 17% u Gvajani. Drugdje, njihovi ukupni glasovi su se kretali od približno 3 do 5 procenata. U takvim ključnim državama kao što su Argentina i Brazil, podrška biračkog tijela je bila na najnižem nivou, iako su u Brazilu učestvovala ne jedna već dvije komunističke partije, jedna pro-sovjetska i druga pro-albanska! (Ova posljednja je zabilježila iznenađujući izborni uspjeh postigavši najbolji pojedinačni rezultat za jednog od svojih kandidata, dvadesetdevetogodišnju dr Jandiru Fegnali, seks simbolu plaže Kopakabana.) Komunisti su prošli mnogo bolje na izborima koje su sami organizovali: U Nikaragvi su tvrdili da su dobili 63 procenta glasova a na Kubi 100 procenata.

Nekoliko razloga se krije iza ovog neuspjeha komunista. Nedavno, Sjedinjene Države su usvojile prosvjećeniji pristup prema Latinskoj Americi, posebno poistovjećujući sebe sa idealom ljudskih prava. To ne samo da je doprinijelo da se unprijedi pitanje demokratije u Latinskoj Americi već je takođe udaljilo Sjedinjene Države od sve slabijih ličnih desničarskih diktatura. Važniji je, ipak, bio uspon autohtonih demokratskih snaga, koje su sve više bile u stanju da spoje svoj zahtjev za ličnom slobodom sa zastupanjem nužnih društvenih reformi. Povratak demokratije u nekoliko vodećih latinoameričkih država pomogao je da popusti revolucionarna privlačnost. Prema tome, čak i vrlo radikalni teolozi oslobođenja su došli do poistovjećenja društvenih promjena sa demokratskim vrijednostima, vidjeći u ovim posljednjim ispunjenju svojih revolucionarnih težnji dok su sve više odbacivali manihejske komunističke poglede.

Toj temeljnoj promjeni raspoloženja dao je doprinos harizmatični uticaj novog Pape, Jovana Pavla II, kao i očito opadanje privlačnosti "socijalizma" sovjetskog tipa. Tokom posjete Latinskoj Americi u januaru 1979, papa je primijetio, "O, da, teologija oslobođenja, ali *koja?*" U ovom danas slavnom komentaru, on je zapravo krenuo da povrati crkvi duhovni monopol borbe protiv društvenog zla, oslobađajući teologiju od njene povezanosti s marksizmom. U narednim poslanicama i enciklikama, Jovan Pavle II je nesporno istupio u pravcu uobličjenja *de facto* saveza između moralnog poriva za korjenitom rekonstrukcijom nepravednih društava i unapređenja pluralističkih i demokratskih promjena. Na kontinentu sa bogatom katoličkom tradicijom, to je imalo velik politički uticaj. To je ojačalo legitimitet pluralističke demokratije i delegitimisalo marksističku poruku.

U isto vrijeme, direktan negativan politički uticaj unutrašnje sovjetske krize takođe nije trebalo da bude potcijenjen. Krajem sedamdesetih, sovjetski model je ubrzano gubio svoj kredibilitet. Kasnije, Gorbačovljevo lično žigosanje sovjetskih promašaja dodatno je potkrijepilo još oštrije i kritičkije inostrane procjene sovjetskog iskustva. Uz to, budući da je uobičajena mudrost latinoameričke inteligencije na gledišta koja su se širila iz Pariza poslednjih godina bila veoma osjetljiva, pojava novog konsenzusa u Francuskoj da Sovjetski Savez predstavlja primjer zaustavljenog društvenog razvoja i da je njegov državni socijalizam duhovno ugušio dalju privlačnost komunizma, imala je veliki uticaj.

Otrjeznjenju od očaranosti komunizmom doprinijeli su specifični slučajevi Kube i Nikaragve. Kad je prvobitno oduševljenje Fidel Kastrovim isticanjem anti-amerikanizma jednom prošlo, Latino-amerikanci su postali svjesni stvarnog društvenog i ekonomskog neuspjeha kubanske revolucije. Usprkos godišnjim sovjetskim subvencijama od oko 5 milijardi dolara, kubanska privreda je stagnirala, sa neispunjenim proizvodnim planovima u praktično svim privrednim granama. Godine 1986, Kastro je najavio obustavu plaćanja spoljnog kubanskog duga od približno 3,5 milijarde dolara i zatražio novi dvdestogodišnji plan reprogramiranja duga sa šestogodišnjom odgodom plaćanja. Jedan od glavnih kubanskih izvora čvrste valute je postao reeksport sovjetske nafte, koju je Havana dobijala po subvencioniranoj cijeni a preprodavala po svjetskoj. U isto vrijeme, s proizvodnjom šećera koja je daleko zaostajala za proizvodnim planovima, Kuba je bila prisiljena da kupuje na stotine hiljada tona na svjetskom tržištu da bi ispunila svoju godišnju Komekon kvotu.

Ta ekonomska katastrofa je proizašla iz Kastrovog upornog ostanjanja pri staljinističkom centralnom planiranju. Naduvano činovništvo od 250.000 ljudi danas upravlja privredom od samo 3 miliona zapošljenih. Godine 1986, u svom glavnom obraćanju na Trećem partijskom kongresu, Kastro je javno iznio čitav niz tipično komunističkih iracionalnosti:

... nova industrijska i poljoprivredna postrojenja su izgrađena u nenastanjenim područjima, bez stambenih objekata za radnu snagu; vrlo važni poljoprivredni programi - kao što je južno voće - gdje još uvijek ima zasijanih područja bez navodnjavanja; sistemi za navodnja-vanje koji ne mogu da se aktiviraju zato što nedostaju pumpe ili električna energija; radionice i druga postrojenja izgrađena bez električnih priključaka; stambena naselja izgrađena bez gradske infrastrukture (n. pr., putevi i trgovački i rekreativni objekti)... Imamo slu-čaj glavne željezničke pruge, u koju smo investirali stotine miliona pezosa a da nijesmo u mogućnosti da je efikasno koristimo zato što signalizacija, utovarne i istovarne zone, stanice, i td, nijesu završeni.

Kastro je kasnije rekao na Centralnom komitetu da je sastavo knjigu "privrednih propusta" u kojoj je "svaki paragraf velika nesreća".

Isti takav slučaj je bio sa Nikaragvom. Ekonomska nesposobnost sandinističkih vođa i militarizacija države doveli su do oskudice ratnog tipa. Početom 1988, konzerva uvezenog ananasa u kriškama koštala je koliko 20% prosječne mjesečne plate u Nikaragvi. Par pantalona je koštao skoro kao cijela mjesečna plata. Managva nije imala tekuće vode dva dana u nedjelji, a dnevne trosatne restrikcije električne energije bile su pravilo. Spoljni dug je narastao od 1,6 milijardi dolara na 7 milijardi. Inflacija je harala na nivou 1800% u 1987, sa nadnicama koje su realno opale za 90%, a neki ekonomisti su najavili moguću hiper-inflaciju od 10.000% u 1988. godini.

Još je nepovoljnije bilo naglo širenje saznanja krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina o lošem stanju ljudskih prava na Kubi. Činjenica da je ovo ostrvo, sa samo 10 miliona stanovnika, imalo više političkih zatvorenika nego sve ostale latinoameričke države zajedno nije moglo beskrajno dugo da se taji. Lokalni izvještaji o lošem tretmanu pojedinaca u kubanskim zatvorima - naročito mnogo čitana priča koju je o svom dvadesetogodišnjem zatočenju napisao Armando Valjadares, *Protiv svake nade* - imali su dalekosežan uticaj. Oni su umanjili Kastrov lični ugled i pojačale predstavu o komunizmu kao krajnje represivnom i nehumanom sistemu. Rastuća zabrinutost zbog kubanskog narušavanja ljudskih prava imala je poseban učinak na moralno osjetljive krugove pod uticajem teologije oslobođenja, doprinoseći daljoj duhovnoj i političkoj izolaciji marksizma.

Politička budućnost Latinske Amerike ni slučajno nije razriješena, zahvaljujući velikom obimu njenih društvenih i ekonomskih problema. Kontinent prolazi kroz revolucionarne promjene koje dovode do nastanka neočekivanih prekida i većih prevrata. U bliskoj budućnosti, komunizam može imati bolje izgleda u Srednjoj Americi, a u Meksiku možda bolje nego drugdje. Marksisti-lenjinisti tamo mogu da iskoriste anti-američke, nacionalističke i radikalne podsticaje značajnih djelova i lokalne inteligencije i seljaštva. Pojačanu buntovnost u El Salvadoru vjerovatno je oponašala pojačana gerilska aktivnost u susjednim zemlja-ma, Hondurasu i Gvatemali. U obje države postoje povoljni uslovi za revolucionarnu aktivnost. Neuspjeh Sjedinjenih Država da postave ili zbacе sandinistički režim u Nikaragvi, skupa sa kasnije loše vođenim odnosima sa Panamom, stvorio je u Srednjoj Americi opšti utisak da uticaj Sjedinjenih Država slabi i da se praznina može popuniti radikalnijim režimima, koji uživaju zaštitu Moskve prije nego intervencionizma Sjedinjenih Država.

Prema tome, može se očekivati da će i Sovjetski Savez i Kuba ohrabrivati revolucionarne tendencije u regionu. Oni će to činiti oprezno, jer su svjesni američke osjetljivosti tim povodom, ali se vjerovatno neće oglušiti o ovako primamljive revolucionarne prilike. Širenje revolucije u Centralnoj Americi bi obezbijedilo istorijsko opravdanje za Kastrov osjećaj da ispunjava istorijski zadatak.

Sa moskovske tačke gledišta, to bi poslužilo za važno geopolitičko uznemiravanje njenog glavnog suparnika, Sjedinjenih Država, dok bi istovremeno ponovo probudilo prilično oslabljeni doktrinarni optimizam same Moskve. U svakom slučaju, sovjetski stratezi su na region morali da gledaju kao na najranjiviju stranu Sjedinjenih Država, pa nikako nijesu mogli da odole ni jednom izazovu da raspiruju revolucionarne vatre u regionu.

Konačno, sve je ukazivalo da će Meksiko biti glavni cilj. Mnogo zavisi od toga da li će postepeno slabljenje vladajuće Institucionalne revolucionarne partije (PRI) voditi u demokratski pluralizam ili u ideološku polarizaciju. Tokom godina, svojom simboličnom poveza-nošću s autentičnom Meksičkom revolucijom, PRI je uspješno predu-pređivala revolucionarni zov komunista. Sa PRI koju će vjerovatno u godinama koje dolaze ugrožavati i ojačana desna i ojačana lijeva opozicija, može se očekivati da će meksički komunisti težiti da polarizuju politiku

u zemlji, u nadi da možda mogu da preuzmu meksičku ljevicu i povedu je radikalnijim, a takođe i antiameričkim, smjerovima.

Da je to ozbiljna opasnost potvrdili su rezultati predsjedničkih izbora održanih 1988. godine u Meksiku. Ljevokrilna disidentska grupa PRI, dok je njen zvanični partijski kandidat gubio, dobila je najmanje 31% glasova (a ukupno možda i više), što je ostvareno pod ideološkim barjakom koji je imao jasan marksističko-lenjinistički prizvuk. Program ovog pokreta, poznatog kao Nacionalni demokratski front, uključivao je obrazloženje prema kom su “dijalektički materijalizam, istorijski materijalizam, marksistička politička ekonomija, naučni socijalizam i komunizam sve djelovi temeljne, cjelovite marksističko-lenjinističke nauke čija će nam kreativna primjena omogućiti da tačno shvatimo ulogu različitih društvenih slojeva u istoriji Meksika... Svi članovi Kardenas fronta narodne obnove... pridaju veliku važnost proučavanju marksizma-lenjinizma...” Ove formulacije su ciljale na stapanje jakih nacionalističkih antiameričkih osjećanja sa klasičnijim komunističkim idejama. Mogućnost da komunisti preuzmu radikalnu ljevicu mogla je da nagovjesti ozbiljan izazov u slučaju da postojeći meksički politički sistem počne da se fragmentiše.

Komunizam u Srednjoj Americi, a u budućnosti možda i u Meksiku, može iskoristi potencijalno snažna antiamerička osjećanja ljudi da pokušaju obnoviti revolucionarno nasilje. Još južnije, po svoj prilici revolucionarne aktivnosti tokom narednih godina neće odražavati, ideološki ili organizaciono, klasični marksizam-lenjinizam, već prije mnoštvo revolucionarnih doktrina domaće izrade. Neke - poput Blistavog puta u Peruu - mogu težiti da prilagode marksizam i maoizam sa mesijanskim težnjama dugo izrabljivanog indijanskog seljaštva. Druge mogu težiti da obnove radikalni gradski gerilski rat koji je zahvatio i Argentinu i Urugvaj tokom sedamdesetih godina. Ali postaje sve vjerovatnije da će istorijski značajan i doktrinarno pravovjeran trijumf na latinoameričkom kontinentu zaobići komunizam.

Glava 20

GLOBALNA IDEOLOŠKA DEZINTEGRACIJA

Zbirna posljedica gubitka revolucionarnog elana komunizma, njegove očite nebitnosti za politiku naprednog svijeta i njegov neuspjeh da iskoristi društveno-ekonomske dileme Trećeg svijeta, kao i njegove teškoće u stvaranju djelotvornih i ujedinjenih komunističkih sistema u uslovima tako različitim kao što su oni u Istočnoj Evropi, Sovjetskom Savezu i Kini, bila je duboka ideološka kriza. Suština krize bi se mogla svesti na izbor između doktrinarnog čistunstva i doktrinarnog jedinstva.

Sovjetske vođe, koje su godinama sebe smatrale gospodarima pokreta i tumačima njegove dogme, postepeno su dolazili do saznanja da bi čistunstva ipak mogla pomanjkati kroz sektašku svađu među komunističkim partijama. Insistiranje na čistunstvu bi neizbježno značilo kraj jedinstva. Jedinstvo je, međutim, moglo biti jedino očuvano na račun čistunstva, sa zajedničkom doktrinom svedenom na najmanji zajednički sadržalac. Sa vlastitom vjerom vjerovatno donekle izgublje-nom i sa svojom djelotvornom kontrolom nad međunarodnim pokretom u svakom slučaju oslabljenom, lideri u Kremlju su možda izabrali jedinstvo prije čistunstva.

Oni su to činili protiv volje, čitav niz godina, i sa mnogo oklijevanja. Povremeno su pokušavali da vrate vrijeme i nastojali da ponovo učvrste svoju ulogu i strogu pravovjernost po sopstvenoj definiciji. Nailazeći na otpor i plašeći se novih podjela, oni su nerado uzimali. Tokom razvoja, komunistička doktrina je bila ne samo razvodnjena već takođe i sve više krnjena i u teoriji i u praksi. Komunistička praksa je sve više tonula u prošlost, uzmičući pred pragmatizmom utemeljenim na središnjem položaju raznolikosti i specifičnih nacionalnih uslova. Što je nekad bilo promišljano kao opšte padalo je sve više pod uticaj pojedinačnog.

Ovo bi mogla biti istorijski neizbježna sudbina doktrine koja je tvrdila da sadrži globalno valjan recept za društveno spasenje, kad jednom ta doktrina počne da se primjenjuje u specifičnim nacionalnim okvirima. Posebne političke i društvene okolnosti su jednostavno morale biti priznate i prilagođene, da doktrina ne bi bila odbačena kao potpuno nebitna. Ali svaki kompromis s drukčijom stvarnošću neizbježno je služio mijenjanju doktrine i uzdizanju različitih nacionalnih prioriteta ili uslova do doktrinarnih načela. Uz to, sama složenost post-industrijskog društva u nastajanju, a posebno onih oblikovanih pod najvećim uticajem posljednjih naučnih i visoko tehnoloških znanja, dovela je u pitanje nekad politički korisnu grandioznu simplifikaciju marksizma-lenjinizma. Sve više, ta načela su počela da se shvataju i kao anahrona i pretjerano uslovljena ograničenim okolnostima srodnim s njihovim osobeno ruskim izvorima.

Ipak, proces doktrinarne dezintegracije bio je bez sumnje takođe ubrzan birokratskom tiranijom, ideološkom nespretnošću i političkom neosjetljivošću mentora sovjetske doktrine. Od ranih lenjinističkih godina do izvjesnog vremena poslije Staljinove smrti, sovjetski lideri su insistirali ne samo na svom ideološkom prvenstvu već isto tako na praktičnoj političkoj podređenosti komunističkih partija interesima Sovjetskog Saveza. Ovo je proizvelo intelektualno i političko ogorčenje koje je bilo spremno da provali na površinu na najmanji znak sovjetske neodlučnosti. Neuspjeh sovjetski pokušaj da uguši Titovo krivovjerstvo 1948. godine bio je prvi znak da Moskva možda neće biti sposobna da u potpunosti potvrdi svoju doktrinarnu dominaciju, a zaraza jeresi se širila brže i otvorenije poslije Staljinove smrti 1953. godine.

Narednih 35 godina sovjetski lideri su izveli niz još diskutabilnijih pokušaja da sačuvaju komunističku pravovjernost i jedinstvo. Borba Kremlja je morala da se vodi na dva fronta. Prvi je uključivao borbu protiv drugih vladajućih partija, koje su zamjerale Moskvi da pokušava da nametne sistemsku jednoobraznost u procesima stvarne izgradnje komunizma. Drugi je uključivao borbu protiv partija koje su preten-dovale na vlast, koje su bile politički hendikepirane staljinističkim nasljeđem i bile sklonije nego Moskva njenom žigosanju. Na oba fronta, neuspjesi Moskve su bili pravilo. Raniji razlaz s Jugoslavijom, jedva izgladen sredinom pedesetih godina, zasjenio je velik i žestok sukob s Kinom, dok je izvan komunističkog bloka sve nezavisnija Komunistička partija Italije predvodila marš ne samo prema revizionizmu već i ka otvorenom koketiranju sa socijal-demokratijom.

Sovjetska želja da se izgladi spor s Kinom i da se izbjegnu slični razdori sa drugim partijama na vlasti konačno je ubrzalo odustajanje sovjetske partije od bilo kakvog zahtjeva za formalnim ideološkim vođstvom. Sovjetska potraga za širim, globalnim marksističkim jedinstvom takođe je podstakla Sovjete da tolerišu prihvatanje od strane italijanske partije pretežno socijal-demokratskih pogleda na budućnost, uključujući de facto odbacivanje lenjinizma. Kremlj se odlučio za taj kurs kao manje zlo, potpuno svjestan da je kineska samoafirmacija bila spremna da nađe prećutnu podršku u drugim komunističkim prijestonicama i uviđajući da je italijanski primjer već dobio potvrde od takvih davno odbačenih komunističkih partija kao što je japanska 1976. i španska 1978. godine.

Zakašnjela sovjetska fleksibilnost je prosto podstakla dalju dezin-tegraciju doktrine. Italijani su 1979. godine izbacili iz svog partijskog programa čak i obavezu svojih članova da izučavaju marksizam-lenjinizam, a 1983. se zvanično odrekli nekad svetog lenjinističkog načela demokratskog centralizma. U međuvremenu, Kina je napravila pomak u obnovi svojih partijskih odnosa sa raznim vladajućim i nevladajućim komunističkim partijama, dok je istovremeno ponovo optuživala bilo kakvo komunističko oslanjanje na “rigidne dogme i štetne modele” i kategorički odbacivala postojanje bilo kakvog “rukovodećeg centra” ili bilo koje “vođeće partije”.

Kao posljedica toga, Kremlj je sredinom osamdesetih godina napustio i demokratski centralizam kao ključni Lenjinistički test unutrašnje doktrinarne pravovjernosti i lojalnost Sovjetskom Savezu kao lakmus-test proleterskog internacionalizma, što su već bile uradile neke druge partije. Na Dvadeset sedmom kongresu sovjetske partije, Gorbačov je skrušeno objavio da “raznovrsnost našeg pokreta nije sinonim za njegovo nejedinstvo. Na isti način, jedinstvo nema ničeg zajedničkog s jednobraznošću, hijerarhija sa miješanjem jedne partije u poslove druge ili s pretenzijom jedne partije da posjeduje monopol nad istinom.” Zapravo, izjavio je, od sada će čak i socijal-demokratija biti dobrodošla kao dio šireg i progresivnog saveza, koji se ne bavi toliko propagiranjem marksističko-lenjinističke revolucije koliko sprje-čavanjem nuklearnog rata između Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza.

Ono što se podrazumijevalo u ovom pristajanju na raznolikosti i pokušaju kovanja šire ali neizbježno gubitničke koalicije bila je spoznaja da su se marksistička istorijska očekivanja i lenjinistička taktika pokazale bilo kao anahrone bilo kao pogrešne. Nije došlo do osiromašenja radničke klase pod kapitalizmom, anti-kolonijalistički talas se nije preobratio u marksističko-lenjinističku revoluciju, dok je pokušaj da se održi sovjetsko političko i doktrinarno vođstvo u komunističkom pokretu doveo do izolacije i pobune. Na kraju ali ne manje važno, neuspjeh sovjetskog modela je diskreditovao ideju o bilo kakvim univerzalno važećim doktrinarnim smjernicama za izgradnju socijalizma. Pod tim okolnostima, jedina razborita opcija za sovjetske lidere je bila da odustanu od svog zahtjeva za obnovom koherentne ideologije i kohezivnog političkog jedinstva.

Istorijska vododjelnica je tako bila premošćena. Pretrpjevši neuspjeh kao jedinstveni pokret i u razvijenom i u svijetu koji se razvija, era monolitnog komunističkog pokreta izgrađenog oko zajedničke dogme sada je postala neopozivo stvar prošlosti. Sredina osamdesetih godina je svjedočila ne samo o kraju jedinstva komunističke teorije i prakse već isto tako i o kraju jedinstvene doktrine i jedinstvene akcije među komunističkim partijama.

DIO VI

AGONIJA KOMUNIZMA

Komunistički fenomen predstavlja istorijsku tragediju. Potekao iz nestrpljivog idealizma koji je odbacio nepravdu status quo-a, on je težio boljem i humanijem društvu - ali je proizveo masovno ugnjetavnje. On je optimistički odražavao vjeru u moć razuma da izgradi savršenu zajednicu. On je pokrenuo najsnažnije emocije ljubavi prema čovječnosti i mržnju prema tiraniji u ime moralno motivisanog društvenog upravljanja. On je tako zarobio neke od najsajnijih umova i neke od najidealističnijih duša - a ipak je podstakao neke od najgorih zločina u ovom ili bilo kom vijeku.

Uz to, komunizam je predstavljao pogrešan napor da se nametne potpuna racionalnost u društvenim poslovima. On je iznio ideju da bi obrazovano, politički svjesno društvo moglo preuzeti kontrolu nad razvojem društva, upravljajući društveno-ekonomskom promjenom do postizanja značajnih ciljeva. Istorija prema tome više ne bi bila samo spontani, uglavnom slučajni proces, već oruđe kolektivnog duha čovječanstva i moralne svrhe. Komunizam je tako žudio da spoji, kroz organizovanu akciju, političku racionalnost sa društvenim moralom.

Pa ipak su u praksi pretjerana vjera u ljudski razum, sklonost ka vrlo oštrim borbama za moć s ciljem da se zavodljivi istorijski sud prevede u dogmatsku tvrdnju i sklonost da se moralni zločin izopači u kreposnu političku mržnju, i posebno lenjinističko spajanje marksizma sa zaostalim autokratskim tradicijama Rusije pretvorili komunizam u instrument političke tiranije u upornom sukobu sa vlastitim moralnim pobudama.

Glava 21

OPŠTA KRIZA

Komunizam je danas u stanju opšte krize, i ideološki i sistemski. Opseg ove krize izbija s popriličnom snagom iz pet glavnih pravaca razvoja:

- 1) Za komuniste širom svijeta, sovjetsko iskustvo - više nije svetinja - od sada ne mora da se oponaša već izbjegava. Komunizam osim toga nije više praktični uzor koji bi drugi trebalo da podražavaju.
- 2) U Sovjetskom Savezu, nerješiva dilema komunističkog sistema jeste što ekonomski uspjeh može biti ostvaren samo na račun političke stabilnosti, dok politička stabilnost može jedino biti očeušana na račun ekonomskog neuspjeha.
- 3) U Istočnoj Evropi, fatalna komunistička greška jeste partijski monopol moći ukorijenjen u sovjetskoj dominaciji. Četrdeset godina nakon nametanja komunizma, uklanjanje i strane i partijske dominacije se sada široko posmatra kao nužan preduslov društvenog preporoda.
- 4) U Kini, slabljenje komunističke ideologije će biti cijena ekonomskog uspjeha. Savremena Kina može ući u dvadesetprvi vijek još uvijek pod vlašću komunista, ali to neće biti komunistička Kina.
- 5) Era monolitnog svjetskog komunističkog pokreta izgrađenog oko zajedničke dogme postala je stvar prošlosti. Do sredine osamdesetih godina, došao je kraj ideji pokreta komunističkih partija ujedinjenih u načelu i akciji.

Zbirno, ovo ne samo što ukazuje na opštu krizu komunizma, već takođe nagovještava njegovo odumiranje kao glavne političke i ideološke sile u savremenom svijetu. Ova kriza se danas odražava u rastućim društvenim nemirima zbog slabih privrednih performansi komunističkih država i u gubitku doktrinarnog povjerenja među vladajućim komunističkim elitama. U komunističkim zemljama, ideja da socijalizam predstavlja superiorni društveni sistem ili je već diskreditovana ili se na nju gleda sa sve većom skepsom. Uz to, svjetski komunizam ne može više da ukaže na bilo kakav društveni model kao vodič za budućnost.

Klasična marksističko-lenjinistička definicija "opšte krize kapitalizma" - koju je Kremlj 1961. proklamovao a sada se odvija - potpuno odgovara sadašnjem stanju komunizma. Pukom zamjenom u tom proglasu (vidjeti 210. str.) riječi kapitalizam sa "komunizam", dodavanjem Sovjetskom Savezu riječi "imperijalizam" ili "kapitalizam" i zamjenom izraza "demokratija slobodnog preduzetništva" sa "socijalizam" dolazimo do veličanstveno tačne slike savremenog komunizma:

Komunizam u svojoj sadašnjoj fazi razvoja jeste sovjetski imperijalizam u stadijumu propadanja i destrukcije. Neminovni proces raspada je progutao komunizam od vrha do dna, uključujući i njegovu privrednu i državnu strukturu, kao i njegovu politiku i ideologiju...

Opšta kriza komunizma našla je izraza u sljedećem: stalnom bjekstvu novih država od uticaja sovjetskog uzora; slabljenju položaja komunističkih država u ekonomskom nadmetanju s naprednim demokratijama slobodnog preduzetništva; raspadu sovjetskog bloka; zaoštavanju protivrječnosti komunizma s razvojem državno-monopolističkog socijalizma i porasta militarizma; pojačavanju unutrašnje nestabilnosti i propasti komunističke ekonomije jasno ispoljene u rastućoj nesposobnosti komunizma da potpuno iskoristi proizvodne snage - niskim stopama proizvodnog rasta, povremènim krizama, stalnom neuspjehu da potpuno iskoristi proizvodne kapacitete i hronično nedovoljnoj zaposlenosti; besprimjernoj intenzifikaciji političkih reakcija na svim frontovima; ustanovljavanju u jednom broju komunističkih zemalja tiranija jednog čovjeka i dubokoj krizi komunističke politike i ideologije.

Mada ta definicija, prikrivena marksističkom terminologijom, učaurava opštu krizu svjetskog komunizma, njen opseg i jačina se, međutim, razlikuju od zemlje do zemlje. Prapatna tabela je približan - i po opštem priznanju impresivan - rezime veličine te krize unutar pojedinih komunističkih država. Za komunizam, politički uspjeh je jednak stvarnoj kontroli, pa što je manja prinuda potrebna da se odbrani i zadrži potpuna kontrola, to je uspjeh veći.

Prema tome, èiako sve ove kategorije nijesu nužno jednakog značèaja, zbirno velik rezultat će ukazati na neuspjeh da se ostvari djelotvorno lenjinističko uređenje, da se preoblikuje društvo i izgradi efikasna centralizovana privreda.

Od pedeset ocjenjivanih režima, nijedan nije imao ni približno savršen rezultat koji bi predstavljao uspješan lenjinistički sistem istinski podržan od naroda. Samo četiri su imala rezultat ispod 10, koji bi ukazao na odsustvo kriznog stanja. Pet je, međutim dostiglo rezultat od 20 ili više, koji je označio stanje ozbiljne krize. Uz to, od četiri relativno "uspješnija", onaj najvažniji, kineski, izbjegao je krizno stanje u velikoj mjeri slabljenjem svoje ukupne komunističke prakse. To je omogućilo režimu da izazove izvjesnu društvenu privlačnost i optimizam, ali na račun udaljavanja od nekih glavnih načela komunističkog učenja. Preostala tri - u Istočnoj Njemačkoj, Bugarskoj i Sjevernoj Koreji - pokazala su se efikasnijim u održavanju društvene represije i upravljanju državnim ekonomijom. Oni su takođe naišli na manji otpor društva u procesu komunističke transformacije. Svi ostali komunistički režimi su u raznim stadijumima krize. Njihovi naponi da stvore novi sistem nijesu rezultirali inovativnijim i produktivnijim ekonomijama i morali su izazvati sve veće društveno a u nekim slučajevima čak i političko nezadovoljstvo.

Tako je, zahvaljujući pogoršanju opšte krize komunizma, moguće dati konačnu istorijsku dijagnozu dostignuća komunizma i prognozu njegovih izgleda u narednom vijeku.

Indeks nivoa krize u komunističkim državama

	SSSR	KINA	ISTOČ.	NJEMAČKA	POLJSKA	ČEHOSLOVAČKA	MAĐARSKA	RUMUNIJA	BUGARSKA	JUGOSLAVIJA	VIJETNAM	KUBA	SJEVERNA KOREJA	ANGOLA	MOZAMBIK
Socijalizam je izgubio privlačnost za mase.	1	2	1	3	2	3	3	1	2	2	3	1	3	3	3
Društveni pesimizam u odnosu na budućnost.	2	0	1	3	2	3	3	1	2	2	3	2	3	3	3
Pad životnog standarda.	2	0	1	3	2	3	3	1	3	3	3	2	3	3	3
Klonule komunističke partije.	2	0	0	3	2	2	3	1	2	1	1	0	1	3	1
Rast vjerskih aktivnosti.	1	0	0	3	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	1
Nacionalizam u sukobu s ideologijom.	1	0	1	3	2	3	2	1	3	1	1	1	2	1	2
Rast privatizacije privrede.	1	2	1	2	1	3	0	0	2	1	0	0	1	1	0
Društveno aktivna politička opozicija.	1	1	1	3	1	2	0	0	2	0	0	0	3	3	2
Politička pluralizacija otvoreno tražena odozdo.	2	2	0	3	1	3	1	0	3	0	1	0	2	2	2
Ustupci režima po pitanju ljudskih prava.	2	1	1	1	2	1	3	1	2	2	2	2	1	2	3
Ukupan rezultat država	15	8	7	27	16	24	18	6	22	12	15	8	19	21	20

Numerička skala:

3 = vrlo tačno, 2 = tačno, 1 = djelimično tačno, 0 = netačno.

Nivoi krize u komunističkim državama:

- Ispod 10 = nema krize - četiri zemlje.
- 10 do 19 = kriza - 6 zemalja.
- Iznad 19 = ozbiljna kriza - 5 zemalja.

Glava 22

ISTORIJSKO SVJEDOČANSTVO

Opšta kriza komunizma je duboko ukorijenjena u njegovoj nedovoljnoj historijskoj vjerodostojnosti. Njegova početna privlačnost proizašla je u velikoj mjeri iz činjenice da su u ranoj fazi dvadesetog vijeka mnogi postojeći sistemi - čak i oni demokratski - bili ravnodušni na muke i nepravde rane kapitalističke faze industrijskog razvoja. Takođe je činjenica, međutim, da nijedan komunistički režim nikad nije došao na vlast otvoreno izraženom voljom naroda. Nijedna komunistička vladajuća elita - čak ni nakon više decenija vladanja - nije bila spremna da provjeri svoj politički legitimitet dozvoljavajući svom narodu da se na slobodnim izborima izjasni o njihovom ostanku na vlasti. Ta nesklonost da se komunizam podvrgne demokratskoj provjeri potiče dijelom iz manihejskog i samozvanog misionarskog osjećaja svojstvenog marksističko-lenjinističkoj doktrini, a djelom i iz uviđanja da komunizam na vlasti nije uspio da ostvari društvenu težnju za materijalnim blagostanjem i ličnom srećom. Do danas, ne postoje slučajevi značajnih hrljenja naroda u komunističke sisteme zbog privlačnosti njihovog načina života, dok je naprotiv želja za napuštanjem komunizma tako očigledna u slučaju sedamdeseto-godišnjeg sovjetskog sistema kao i kod onog četrdeset godina starog sistema u Poljskoj i petnaest godina starog sistema u Vijetnamu.

Uz to, historijsko dostignuće komunizma kao sistema društvene organizacije uključivalo je bolnu nesrazmjernu između ogromne ljudske žrtve silom iznuđene od naroda i nekih nespornih društveno-ekonomskih koristi pri tom ostvarenih. Poređenje komunističkih i ne-komunističkih zemalja na sličnom stupnju društveno-ekonomskog razvoja - kao što je Istočne Njemačke i Čehoslovačke sa Zapadnom Njemačkom, Poljske sa Španijom, Mađarske i Jugoslavije s Austrijom i Italijom i Kine s Indijom - ukazuje da stvarno nijedan komunistički režim nije poboljšao svoje stanje spram svog uporedivog suparnika, po Bruto nacionalnom proizvodu (BNP), trgovini na konkurentnim svjetskim tržištima ili domaćem životnom standardu. (Vidi Dodatak). Jedino je Kina naprednija od Indije, koja je i sama bila žrtva pretjerano birokratizovanog i kvazi-socijalističkog privrednog sistema, ali tek pošto je Peking započeo svoj uzmak od marksističko-lenjinističkog pravovjerja. Sovjetski Savez je još više zaostao ne samo iza Sjedinjenih Država već takođe i iza Japana. Između 1960. i 1988. godine, sa stanovništvom upola manjim od Sovjetskog Saveza, Japan ga je bitno sustigao po BNP-u pošto je više nego trostruko uvećao svoj početni cenzus.

Komunističke ekonomije su još zaostaliye u okvirima globalne konkurentnosti. Godine 1985, dok je ukupna trgovina Sjedinjenih Država i Japana na konkurentnim tržištima dosegla 576 milijardi dolara odnosno 308 milijardi dolara, sovjetski ekvivalent je iznosio 66 milijardi dolara. Uz to, moskovski trgovački profil je bio sličan profilu zemalja Trećeg svijeta. Skoro tri četvrtine njenog izvoza se odnosilo na sirovine, u kom je gorivo sudjelovalo sa 49%, zlato sa 18%, drvo sa 4% i dijamanti sa 2%. Komunističke zemlje - sa približno trećinom svjetskog stanovništva - postizale su samo 10% svjetskog izvoza, samo 3% tehnoloških inovacija i tačno 1% ekonomske pomoći zemljama u razvoju. Cijela Istočna Evropa je izvozila manje mašina u industrija-lizovane demokratije od Singapura.

Deficitarnost komunizma se takođe ogleda i u porodičnom životnom standardu. Četrdeset godina nakon Drugog svjetskog rata, sovjetska vlada još uvijek racioniše potrošnju mesa, a od nedavno je počela da racioniše i šećer. Prema sovjetskom nedjeljniku *Nedelja* od 27. juna - 3. jula

1988. godine stanovnicima grada Sverdlovsk i regiona izdavani su “blijedožuti kuponi kao kartice za raspodjelu namirnica. U svakom bloku postoji ovlaštena osoba za njihovu podjelu. Oko 800 grama kuvane kobasice svakog mjeseca... 400 grama maslaca. A 2 kg mesa godišnje - za majske i oktobarske praznike. Nekih nedjelja nema čak ni tjestenina ili zobene kaše.” *Nedelja* dodaje, “Za sada je bolje ne pričati ovim ljudima o *perestrojci*.”

Zvanični sovjetski statistički podaci objavljeni u vrijeme *glasnosti* ukazivali su da približno 40% ukupnog stanovništva i 79% starih ljudi živi u siromaštvu. Prema sovjetskom piscu N. M. Rimaševstaja, samo trećina sovjetskih domaćinstava ima toplu tekuću vodu dok jedna trećina nema čak ni hladnu tekuću vodu. Isto tako je *Izvestija* objavila, 26. januara 1986, da četvoročlana porodica nekvalifikovanog radnika obično mora da živi više od osam godina u jednoj sobi veličine 8x8 stopa dok joj se ne obezbijedi bolji smještaj. Stoga, dakle, nije pretjerano izjaviti da sirotinja na Zapadu živi u istim materijalnim uslovima kao sovjetska srednja klasa.

Statistički podaci o vlasnicima automobila - savremeni grubi pokazatelj raspoloživosti potrošnih dobara - daju sličnu sliku. Zapadne zemlje su gotovo dostigle tačku zasićenja u potrošnji auto-mobila. Godine 1983, jedan automobil je dolazio na 1,8 Amerikanaca, 4,4 Japanaca, 2,5 Njemaca i 2,8 Italijana, ali jedan na svakih 14,2 Sovjeta, 5,8 Čeha i 10,8 Poljaka. Zaprepašujuća je činjenica da Crnci posjeduju više automobila po glavi stanovnika u Južnoj Africi nego građani Sovjetskog Saveza.

Ove ekonomske nedostatke pogoršava i sve veća ekološka kriza u jednom broju komunističkih država. U Istočnoj Evropi, situacija je postala naročito dramatična u velikim djelovima Poljske i nekim djelovima Istočne Njemačke i Čehoslovačke. U Sovjetskom Savezu, industrijski regioni uopšte postali su vrlo zagađeni, a saopšteno je da je problem naročito ozbiljan u Jermeniji, gdje se veoma otrovni industrijski otpadi rutinski bacaju u rijeke. Sve komunističke države, sa svojom opsjednutošću brzim industrijskim rastom, bile su upadljivo nemarne i nijesu preduzele ni najmanje mjere radi zaštite životne sredine, a bile su užasno spore u odgovoru na rastuću krizu. Ekološko pogoršanje, kombinovano sa slabom državnom zdravstvenom zaštitom, bez sumnje su doprinijeli alarmantnom povećanju stopa smrtnosti u svim starosnim grupama i u svim zemljama sovjetskog bloka. Dječak rođen danas u Sovjetskom Savezu - prema uporednim istraživanjima Nika Eberštada iz Centra za istraživanje životnih uslova stanovništva na Harvardu - može očekivati da će živjeti kraće od onog rođenog u Meksiku.

Ništa od prethodnog ne osporava činjenicu da su komunističke države ostvarile napredak posebno u razvoju teške industrije naročito u početnoj fazi svoga vladanja i - u socijalnoj zaštiti i obrazovanju. Međutim, napredak je pri tom ostvaren po ošamućujućoj ljudskoj cijeni. Nijedan eksperiment društvenog preustrojstva u čitavoj ljudskoj istoriji nije zahtijevao veću ljudsku cijenu - niti je bio tako razoran - kao susret čovječanstva s komunizmom tokom dvadesetog vijeka. Niko ne može tačno da izmjeri ukupnu cijenu zato što su ti režimi utjerivali fizički danak pod vrlo tajnim okolnostima i zato što s tim povezana neizmjerena psihološka i kulturna šteta nije prikladna za kvantitativne procjene. Ipak, moguća je gruba procjena specifičnih kategorija ljudskih patnji koje su nanijeli marksističko-lenjinistički režimi tokom komunističkog preobražaja društava. Današnje sovjetske i kineske obznane minulih divljaštava - od kojih su svi dali mnogo dopunskih podataka o ljudskim žrtvama komunističkog eksperimenta u društvenom upravljanju - olakšavaju ovaj zadatak i čine njegove zaključke vjerodostojnim za skeptične Zapadnjake:

Ljudska cijena je obuhvatala:

1) *Kolektivna smaknuća tokom preuzimanja vlasti*. Ne računajući ratne žrtve u revolucionarnom ili građanskom ratu, procjena bi mogla biti da je likvidirano najmanje milion ljudi u Sovjetskom Savezu, nekoliko miliona u Kini, oko 100.000 u Istočnoj Evropi i barem 150.000 u Vijetnamu.

2) *Likvidacije političkih protivnika i onih koji su pružali otpor nakon uzimanja vlasti.* Ta ubistva su se obično događala u periodu od nekoliko godina dok su komunisti učvršćivali svoju vlast u zemlji. Gruba procjena bi trebalo da odredi ove brojke na skoro isti nivo kao one u prvoj kategoriji, dopuštajući kombinovan i suzdržan danak smrti za prve dvije kategorije od oko pet miliona.

3) *Istrebljenje ljudi koji pripadaju različitim društvenim kategori-jama koje su smatrane za moguće neprijateljske bez obzira na stvarne stavove žrtava.* Ove grupe su slikovito rečeno obuhvatale bivše vojne oficire, vladine činovnike, aristokrate, zemljoposjednike, sveštenike i kapitaliste. Neki su bili likvidirani, drugi smješteni u radne logore, gdje je veći dio stradao. Mada su procjene za ovu kategoriju bile sistematski veoma srede, čak i nedavna sovjetska, istočnoevropska i kineska otkrića pokazuju da je gubitak bio trajan, svakako ne manji od 3 do 5 miliona ljudi.

4) *Likvidacija slobodnog seljaštva.* Ova kategorija je bila karakteristična za fizičko uklanjanje kulačke klase u Sovjetskom Savezu putem likvidacije i smrti u radnim logorima. Prema sovjetskim i kineskim proračunima koji dostižu više miliona i onim iz Vijetnama i Sjeverne Koreje sa stotinama hiljada, minimalna procjena stradalnika iz ove kategorije mora biti iznad 10 miliona ljudi.

5) *Smrtni slučajevi vezani za masovne deportacije i prisilna rase-ljavanja.* Ova politika, koja je bila sprovedena tokom kolektivizacije u Sovjetskom Savezu, Istočnoj Evropi i naročito u Kini za vrijeme anti-veleposjedničke kampanje i tokom ustanovljavanja seoskih zadruga za vrijeme Velikog skoka naprijed, prouzrokovala je opštu glad, epidemije i druge nesreće. Ma koja procjena mora uzeti u obzir sovjetsku politiku deportovanja sumnjivih ne-ruskih naroda, kao što su mnogi Latvijci, Litvanci i Estonci iz Baltičkih Republika, Poljaci iz zapadnih regiona Sovjetskog Saveza, Tataari sa Krima i drugi, u udaljene sibirске krajeve. Skoriji sovjetski proračuni navode broj žrtava u opsegu od 7 do 10 miliona samo za Sovjetski Savez, dok se neke procjene za Kinu penju na ukupno oko 27 miliona žrtava. Oprezan ukupan iznos, mada i dalje zastrašujući, bio bi najmanje 30 miliona žrtava.

6) *Likvidacije ili smrti u radnim logorima u čistkama komunista.* U Sovjetskom Savezu, broj komunista prognanih u toku borbe za vlast i raznih čistki, a zatim likvidiranih od 1936. do 1938. godine, mogao bi sa sigurnošću biti procijenjen na više od milion ljudi. U Istočnoj Evropi krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina, desetine hiljada komunista je bilo ubijeno ili utamničeno. U Kini - posebno za vrijeme Kulturne Revolucije - nekoliko miliona ljudi je doživjelo sličnu sudbinu.

7) *Fizički i psihološki ožiljci zbog dugogodišnjeg zatočenja i prisilnog rada.* U Sovjetskom Savezu, amnestije sredinom pedesetih su dovele do oslobađanja više miliona ljudi koji su u nekim slučajevima proveli i po dvadeset godina zatočeni u najsirovijim uslovima. Do sličnih amnestija je došlo u Istočnoj Evropi poslije Hruščovljevog žigosanja Staljina 1956. godine i u Kini po završetku Kulturne Revolucije početkom sedamdesetih godina.

8) *Progon porodica žrtava režima.* U Sovjetskom Savezu, porodice onih koje su stradale u prvih šest kategorija bile su izložene kažnja-vanju u opsegu od likvidacije do osuda na deportaciju, diskriminisanja pri dodjeli stambenog prostora i zapošljavanju.

9) *Društveno prožimajuća atmosfera straha i lične i političke izolovanosti.* Čitave društvene kategorije - osim radnika ili siromašnih seljaka - bile su izložene manifestacijama ideološkog neprijateljstva od strane činovništva tokom većeg dijela etape prisilnog komunističkog preustrojstva društva.

Ove društvene žrtve - koje obuhvataju najmanje oko 50 miliona smrtnih slučajeva - predstavljaju bez sumnje najekstravagantniji i najrazorniji eksperiment društvenog inženjeringa

ikad pokušano. Zahvaljujući današnjoj sklonosti komunističkih režima da priznaju da veliki dio njihove prošlosti uključuje promašaje ukorijenjene u “greškama i ispadima” i da je neophodna značajna promjena njihove politike, ljudska tragedija postaje još veća. Drugim riječima, sovjetski, kineski i neki istočnoevropski vladari su priznali da su komunistički “ispadi” u prošlosti bili društveno-ekonomski neproduktivni, uz to što su bili i moralno nedosljedni.

Veliki promašaj komunizma je tako obuhvatao, zbirno gledano, nepotrebno uništenje mnogih društvenih talenata i gušenje kreativnog političkog života društva; pretjeranu ljudsku cijenu plaćenu za stvarna ekonomska postignuća i konačan pad ekonomske produktivnosti zbog prekomjerne državne centralizacije; sve veće kvarenje pretjerano biro-kratizovanog sistema društvene zaštite koji je u početku predstavljao glavnu prednost komunističke vlasti; i sprječavanje kroz dogmatsku kontrolu društvenog naučnog i umjetničkog razvoja.

Taj istorijski promašaj, koji danas otvoreno priznaju komunističke vođe koje se zalažu za reforme, imao je dublje korijene od “grešaka i ispada” koji su na kraju okajani. On je poticao iz operativnih, institucionalnih i filozofskih nedostataka komunističkog eksperimenta. Zaista, on je bio dublje usađen u marksističko-lenjinističku praksu.

Na operativnom nivou, marksističko-lenjinistički način donošenja odluka je doprinio atmosferi paranoje i sve većem pribjegavanju sili radi rješavanja društvenih i političkih problema. Svi vrhovni komunistički lideri - Lenjin, Staljin, Mao, ili njihove kopije u Istočnoj Evropi ili Trećem svijetu - ponašali su se kao da su oni sami bili zavjerenici vlasti, tajno svještenstvo, čije prosuđivanje mora biti skriveno od neprijateljskog svijeta. Zagonetnost i tajnost su okruživali njihovo djelanje, njihove ličnosti, pa čak i njihove porodice. U isto vrijeme, otkad su shvatili da su obdareni jedinstvenim uvidom u ljudsku istoriju, pa time i ovlašćeni da preoblikuju budućnost čovječanstva i silom ako treba, postali su nepovjerljivi prema svakome ko nije dijelio njihove čudne poglede na budućnost. Ozbiljna opomena “ko nije s nama taj je protiv nas” stvorio je operativan stil rada koji je prevodio kritiku u neprijateljstvo, teškoće u sabotazu a drukčije stavove u izdaju. U tom kontekstu, uklanjanje političkih grešaka se moglo dogoditi samo poslije katastrofalnih nevolja.

Institucionalni nedostaci su uvećavali ovo operativno izobličenje. Komunistički operativni način je pomogao da se stvore politički sistemi koji nijesu sadržavali nikakav sigurnosni ventil ili blago-vremeno upozoravajuće mehanizme. Znaci slabosti su bitno odlagani dojavljivanjem vrhu; poltronske dezinformacije su mnogo brže stizale do gore; strah je sprječavao iskreno ispitivanje savjesti. Vođa je ostajao na političkoj funkciji sve dok je mogao fizički i politički da opstane, a njegova zamjena se obično odvijala kroz iscrpljujući politički sukob, što je pojačavalo već pomenute manihejske težnje. Odsustvo mehanizama za promjenu vladara koji su iako bolesni i dalje vladali učinilo je efikasnu kontrolu vlasti, a ne politički uspjeh ili promašaj, ključnim mjerilom za opstanak rukovodstva.

Još temeljniji bili su filozofski korijeni promašaja. U konačnoj analizi, marksističko-lenjinistička politika je proizašla iz u osnovi pogrešne procjene istorije i kobnog pogrešnog poimanja ljudske prirode. Konačno, neuspjeh komunizma je tako duhovne prirode. On je propustio da uzme u obzir temeljnu ljudsku žudnju za ličnom slobodom, za vlastitim umjetničkim ili duhovnim izrazom i sve većom mogućnošću - u vijeku pismenosti i masovnih komunikacija - političkog izbora. On je takođe zanemario organsku vezu između ekonomske produktivnosti i novatorstva s jedne strane, i žudnje pojedinca za vlastitim materijalnim blagostanjem s druge strane. Komunizam je na taj način gušio društvenu kreativnost čak i kad je sebe predstavljao kao najkreativniji i najinovativniji društveni sistem.

Taj duhovni propust je takođe unesrećio komunizam i na međunarodnom planu. Marksizam - Lenjinizam nije preduprijedio niti shvatio osnovne sile koje su oblikovale međunarodne odnose u

dvadesetom vijeku. On je podcijenio uloge etničkog i nacionalnog, tako da je među-komunistički sukob za njega bio šok. Ti sukobi su, zauzvrat, bili pojačani posljedičnom težnjom komunističkih strana da smatraju jedni druge doktrinarnim jericima. Takav je bio slučaj u ideološki destruktivnoj sovjetsko-jugoslovenskoj i kinesko-sovjetskoj svađi. Komunizam je također pogrešno tumačio privlačnost religije i stoga je bio nepripremljen na otpor zasnovan na rimokatoličkoj vjeri u Poljskoj ili na oživljavanju Islama unutar samog Sovjetskog Saveza. Na kraju ali ne manje važno, tehnokratska revolucija, koja je toliko preobrazila prirodu raspodjele moći i društvenu strukturu u naprednim kapitalističkim društvima, zatekla je marksiste-lenjiniste još uvijek priljubljene uz zastarjele koncepte proizašle iz ranih faza industrijske revolucije.

Sve u svemu, ovi operativni, institucionalni i filozofski činioци su doprinijeli da politika konačno ne samo da je morala da dovede do opšte krize komunizma već također i da podstakne sve veće nespo-kojstvo u vezi svoje budućnosti.

Glava 23

IZGLEDI ZA BUDUĆNOST

Godine 2017, sto godina poslije Boljševičke revolucije, skela je pokrivala Lenjinov mauzolej na bivšem Crvenom trgu, sada preimenovanom u Trg Slobode. Skela je prikivala da se Mauzolej preuređuje u ulaz u podzemnu parking garažu namijenjenu masi turista koji su obilazili nedavno otvorenu stalnu izložbu u Kremlju pod nazivom “Sto izgubljenih godina - pedeset miliona uništenih života”.

Ovo gore nije toliko neuvjerljivo kao što isprva može izgledati. Zapravo, ova izmišljena novinska priča iz Moskve u 2017. godini skoro je isto tako vjerovatna kao pomisao da će sadašnji sistem ostati do tada u velikoj mjeri nepromijenjen i da će na stogodišnjicu Boljševičke revolucije još jedan sovjetski vođa obećati prosperitet sovjetskom narodu kudeći svoje prijethodnike - uključujući do tada i Gorbačova, kao i Brežnjeva i Staljina - za tekuće nedostatke.

Gorbačov je oslobodio snage koje će izabrati diskontinuitet vjerovatnije nego kontinuitet. Svaka analiza budućnosti komunizma u Sovjetskom Savezu zavisi, stoga, od odgovora na pitanje: da li je Gorbačovljeva politika znak obnove ili slabljenja komunizma? Usprkos Gorbačovljevoj retorici o vitalnosti komunizma, odgovor na ovo pitanje mora da ukaže na slabljenje a ne na obnovu. Čak i ako je njegova perestrojka do sada imala za posljedicu bilo kakve opipljive promjene, takve promjene su bile daleko od načela marksizma-lenjinizma, u okvirima i teorije i prakse. U Istočnoj Evropi i Kini, gdje su opipljive reforme bile i smjelije i pragmatičnije, ova tendencija je još izrazitija.

Opšta težnja u savremenom komunizmu, uključujući i onaj u Sovjetskom Savezu, jeste da se odustane od onoga što je nekad smatrano bitnim. Na ekonomskom planu, državno ili društveno vlasništvo u poljoprivredi, u sektoru usluga, pa čak i u industriji, odbačeno je ili dogovorno ublaženo na raznim nivoima. Centralno planiranje i politika cijena su takođe pod udarom, s neodlučnim pomakom ka nekim oblicima tržišnog mehanizma. Na političkom planu, potpuna komunistička kontrola nad javnim glasilima je ukinuta. Ideološka indoktrinacija ustupa mjesto ideološkom ušančenju protiv “stranih” uticaja. Dominacija samo jedne partije nad političkim dijalogom društva sve se više napada u nekoliko komunističkih država. Jedino komunistički monopol nad polugama političke vlasti još ostaje nenarušen.

Komunistička ideologija je, uz to, diskreditovana ne samo praktičnim iskustvom već i od strane samih komunističkih vladara. Učestvujući u nekoj vrsti istorijskog striptiza, oni su odbacivali - svlačili, da se tako izrazimo - sloj za slojem sopstvene doktrinarne prošlosti. Istinski vjernici mora da su počeli da se pitaju šta je ostalo od nasljeđa kada čuju da se dvadeset godina brežnjevizma žigoše kao era stagnacije i korupcije; kada saznaju da je Hruščov, prethodno žigosan zbog decenije “nepromišljenih planova”, zapravo bio preu-ranjeni preteča *perestrojke*; kada se osvjedoče u žigosanje četvrt vijeka staljinizma kao potpunog zločinstva; a neki od njih došapnu da Gorbačovljev revizionizam predstavlja početak de facto odbacivanja lenjinizma. Slično tome, u Kini, nekad sveti maoizam se kritički preispituje, dok su u Istočnoj Evropi većina ranih komunističkih vođa bila posmrtno žigosana kao staljinisti. Sve to svodi marksizam-lenjinizam-staljinizam na goli kostur marksizma - a marksizam devetnaestog vijeka teško da

može da obezbijedi potrebne smjernice za hvatanje u koštac s problemima svijeta uoči dvadesetprvog vijeka.

Komunizam je tako u istorijskom uzmaku. Hoće li taj uzmak proizvesti ekonomski produktivnije i politički pluralističkije sisteme? Ovdje odgovor varira od države do države. Što se tiče Sovjetskog Saveza, skepsa je na svom mjestu. Iz razloga iznesenih u prva dva poglavlja, neznatni su izgledi da će politika Gorbačova stvoriti ekonomiju konkurentnu u svijetu i politički sistem u kom će ljudi primjenjivati samoupravljanje pod mlakim rukovodstvom donekle isključene komunističke partije. Anti-demokratsko lenjinističko nasljeđe, multinacionalni karakter države i duboko usađene centra-lističke tradicije zavjerili su se da umanje društvenu osjetljivost na djelotvoran prijenos političkih i upravljačkih odgovornosti i na taj način spriječe takav pozitivan razvoj.

Uspješna pluralizacija Sovjetskog Saveza je manje vjerovatna od četiri alternativna ishoda. Prvi je produžena i neuvjerljiva sistemska kriza, koja traje bez bilo kakvog izrazitog rješenja više od decenije i povremeno je prekidana izbijanjem društvenih nemira u dijelu ekonomski sve nezadovoljnijih urbanih masa i naročito u djelu politički sve uznemirenijih ne-ruskih naroda. Druga mogućnost je obnovljena stagnacija kad se konačno metež stiša a centralistička tradicija svojstvena ruskoj prošlosti sebe ponovo potvrdi. U određenoj mjeri, to bi moglo voditi trećoj mogućnosti, udaru vojske i KGB-a (možda čak u vezi sa preranom smrću Gorbačova), i javno opravdanom emotivnom privlačnošću velikoruskog nacionalizma. Četvrti mogući ishod - na ovom stupnju mnogo neizvjesnija mogućnost - obuhvata mogući preobražaj produžene krize u izravno i otvoreno rušenje komunističkog režima, ubrzavajući zamišljeni scenario izložen na početku ovog odjeljka. Posljednji ishod bi mogao da obuhvati takođe raspad jedinstvene države Sovjetskog Saveza, sa neizbježnim podsticanjem velikog unutrašnjeg nacionalnog i etničkog nasilja.

Najvjerovatnija alternativa - produžena i neuvjerljiva sistemska kriza koja bi konačno mogla utonuti u period obnovljene stagnacije - dalje bi produbila opštu krizu komunizma, doprinijela uvećanju razlike između komunističkih država i ubrzala proces ideološkog raskola. To bi takođe pojačalo nacionalne tenzije unutar Sovjetskog Saveza, jačajući separatističke težnje. U svakom slučaju, raspalivši društvene strasti u sklopu ideološkog vakuma stvorenog diskreditovanjem zvanične doktrine, Gorbačov je otvorio prolaz ne samo za oživljavanje velikoruskog nacionalizma već osobito za samo-afirmacije ne-ruskih nacionalizama. Prema tome, Gorbačov je nenamjerno stavio na dnevni red istorije mogućnost stvarnog razbijanja Sovjetskog Saveza.

Što duže *perestrojka* traje, to će više ne-ruske nacionalne pretenzije rasti. To je samo pitanje vremena - možda čak relativno kratkog vremena - prije nego što se nacionalno previranje zbog većeg prijenosa vlasti sa Moskve na glavne gradove republika pretvori u otvorene zahtjeve za nacionalnim suverenitetom. To je već počelo da se događa u nedavno podjarmljenim Estoniji, Latviji i Litvaniji, a takođe počinje da se događa i u religiozno i kulturno različitim Jermeniji, Azer-bejdžanu i Gruziji. Uskoro, to će se po svoj prilici dogoditi ne samo u pretežno islamskim Tadžikistanu, Turkmenistanu, Uzbekistanu i Kazahstanu, već isto tako - što je sa moskovskog stanovišta najopa-snije - u slovenskoj Ukrajini i možda Bjelorusiji (uprkos donedavno odmakloj rusifikaciji). Od njih, je Ukrajina - sa velikim brojem stanovnika i velikim prirodnim bogatstvima - predstavljala potencijalno najozbiljniju prijetnju po sam opstanak Sovjetskog Saveza. Sasvim je dakle moguće da će tokom prvih decenija dvadesetprvog vijeka najveći region na svijetu pritisnut intenzivnim nacionalističkim sukobima biti Sovjetski Savez - što bi predstavljalo konačnu pobjedu privlačnosti nacionalizma nad komunizmom.

Jedino konstruktivno rješenje za nacionalno sve jače sovjetsko rasulo koje je kompatibilno sa javnim ciljevima *perestrojke* - n. pr. ekonomska decentralizacija i politički pluralizam - nije

prisilni povratak na imperijalni Sovjetski "Savez" već pomak ka istinskoj Sovjetskoj Konfederaciji. Međutim, istinska dobrovoljna konfederacija ne može duže biti svrsishodna opcija, zahvaljujući naraslim nacionalnim emocijama ne-Rusa. Osim toga, u svakom slučaju, prijenos stvarne kontrole sa Moskve, kako ekonomske tako i političke, značio bi praktično kraj moskovske imperije i Rusije kao svjetske sile - perspektiva koja svakako ne prija Velikorusima.

Vojno-policijski udar namijenjen okončanju produžene krize i obnovi centralizovane vlasti takođe bi doprinio - a možda čak i ubrzao - nestanak komunizma u svijetu. Pod postojećim okolnostima u velikoj mjeri ritualizovane ideologije i sve veće afirmacije ne-ruskog nacionalizma, udar usmjeren na obnovu djelotvornije centralne kontrole, makar i zvanično opravdan u okviru doktrine, morao bi da posegne za velikoruskim nacionalističkim osjećanjima radi njihovog političkog legitimiteta. To bi moglo centru da pribavi potrebno uporište u narodu protiv represije ne-ruskih nacionalizama. Ali teško da, osim povratkom na staljinističke metode, ovakvi nacionalizmi mogu potpuno da se iskorijene na duži rok. Nacionalističke strasti su oslobođene iz pandorine kutije. U eri nacionalizma, poklopac se više ne može čvrsto zatvoriti.

U međuvremenu, *glasnost* je već pomogla da se podstaknu ekstremnije javne manifestacije velikoruskog nacionalizma. Nešto što prelazi u fanatični šovinizam. *Pamjat*, iznenađujuće aktivno i uticajno rusko javno udruženje, iskoristilo je činjenicu da je postepeno diskreditovanje zvanične ideologije stvorio vakuum koji nacionalizam može lako da popuni. Prema tome, *pamjat* je očito naišao na odziv među Velikorusima, koji su sve ogorčeniji na štetu nanесenu njihovoj nacionalnoj baštini tokom sedamdeset godina komunizma (što je *pamjat* pripisivao cionističkom i masonskom uticaju) a takođe sve uplašeniji da bi produžena kriza mogla ubrzati rasturanje njihove imperije.

Mada na cvjetnom aranžmanu na sovjetskoj graničnoj postaji na željezničkoj pruzi od Helsinkija do Lenjingrada još uvijek stoji optimistička parola "Živimo u dobu u kom svi putevi vode u komunizam" - sve buduće varijante za Sovjetski Savez predskazuju udaljavanje od komunizma. Uspjeh *perestrojke* bi povukao za sobom značajno slabljenje komunističke prakse. Produženi metež bi ukazao na nesposobnost političkog sistema da ostvari stabilan prijenos vlasti na dinamičnije i samoupravno društvo. Obnovljena stagnacija bi značila da komunizam ne može stvaralački da se razvija. Represivni državni udar utemeljen na nacionalizmu i ideologiji diskreditovao bi na međunarodnom planu Sovjetski Savez, dok bi cijepanje države predstavljalo istorijski poraz. Tako, nerazdvojno povezane s neizvjesnom budućnošću Sovjetskog Saveza, društvena i politička dinamika štete ugledu i izgledima komunizma u svijetu.

Političke i društvene promjene u Istočnoj Evropi će vjerovatno nadalje pojačati opštu krizu komunizma. Te promjene će se razlikovati od zemlje do zemlje i biće podstaknute i nacionalističkim pobudama i novim osjećanjem nadnacionalnog zajedništva. Prvo bi moglo osnažiti tradicionalne sukobe - kao što su mađarsko-rumunske svađe oko Transilvanije - dok bi drugo vjerovatno rezultiralo zamjenom poslednjih preostalih tragova komunističkog internacionalizma sve većom privlačnošću sve više *ujedinjene* Evrope. Pošto je Zapadna Evropa išla prema sve stvarnijem i organskijem ekonomskom jedinstvu i pošto njeno političko jedinstvo nastaje prije ekonomskog ujedinjenja, istorijska i kulturna privlačnost Evrope će veoma porasti za Istočnoevropljane. To će biti ojačano vlastitim ekonomskim interesima Istočnoevropljana koji se sve više poisto-vjećuju s Evropom. Sve ujedinjenja Evropa, ekonomski dimanična i kulturno dopadljiva, ostaće u dramatičnoj, i privlačnoj, suprotnosti sa bilo nemirnim bilo ustajalim Sovjetskim Savezom.

Kao ujedinjujući koncept i kao model društvenog razvoja, komunizam tako više nije bitan za Istočnu Evropu. Kao koncept, on više nema nikakvu duhovnu privlačnost. Kao model, diskreditovan je, čak i među vladajućim elitama. Javljaју se dva relevantna pitanja. Prvo, kako će

se odvijati proces razaranja postojećih komunističkih institucija? Drugo, hoće li to voditi ka sistemima sličnijim zapadnim demokratijama ili nacionalističkim diktaturama?

Prizor će po svoj prilici biti veoma šaren. Skoro sve istočno-evropske države će težiti bližim vezama sa Zapadnom Evropom, a vjerovatno će ih predvoditi Mađarska i Poljska. Te dvije zemlje će najvjerovatnije i dalje prednjačiti u postepenom razaranju od Sovjeta nametnutog institucionalnog uređenja. U obije zemlje, pojava autonomnog građanskog društva, koje nije potčinjeno stvarnoj komunističkoj kontroli, nastaviće da ograničava domet despotske političke moći i da ubrzava oživljavanje autentičnog političkog života. Obije će tako vjerovatno dosegnuti, prije drugih istočnoevropskih država, važnu liniju razdvajanja između defanzivnog, uzmičućeg, sve tolerantnijeg, mada i dalje - preko političke moći - monopolističkog komunističkog režima i pojave prave pluralističke demokratije s istinskom slobodom političkog izbora.

Biće teško preći tu liniju. Nijedan komunistički režim još nije prešao preko te nevidljive razvodnice. Mađarska je najbolji kandidat za mirnu tranziciju. Ona je manja i geopolitički manje neuralgična za Sovjete, što znači da je manje vjerovatno da će se Moskva silom umiješati u unutrašnji razvoj zemlje. Njena politička elita je mudrija i osjeća se donekle sigurnijom od poljske. Sve ovo bi moglo omogućiti postepeni preobražaj mađarskog građanskog društva u razvoju u političko društvo s istinskim pluralističkim karakteristikama. U Poljskoj, uprkos činjenici da je njeno društvo odbranilo svoje političko samo-oslobođenje žešće nego mađarsko, izgledi za punu mirnu tranziciju ne mogu biti posve dobri. Vrlo žestoka poljska nacionalna osjećanja i krajnja slabost komunističkih vlastodržaca ukazuju da bi faza nemira mogla biti neizbježan pratilac smrti komunizma - mada mnogo zavisi, naravno, od stepena sovjetskog prepuštanja tom procesu.

Drugdje, obrazac će biti vjerovatno šareniji. Istočna Njemačka je postala komunistička Pruska, disciplinovana, motivisana i produktivna. To može ostati tako izvesno vrijeme, naročito zato što je Zapadna Njemačka velikodušno doprinijela njenom ekonomskom blagostanju. Međutim, njen uspjeh će se vjerovatno više povezati sa njenim osobenim nacionalnim i kulturnim tradicijama nego sa komunizmom kao takvim. Čehoslovačka će vjerovatno slijediti mađarsko-poljski model u progresivnom razaranju institucija koje su Sovjeti ustanovili i traženju bližih veza s Evropom. Bilo kakav duži unutrašnji sovjetski nemir će pomoći da ožive osjećanja koja su nekad pokrenula Praško proljeće, podstičući tako novo razdoblje političkog vrenja. Rumunija i Bugarska će vjerovatno biti sporije u tom procesu, ali će se obije oslanjati sve više na nacionalističke pobude u definisanju svoje unutrašnje politike.

Priroda sovjetskog odgovora na političke promjene u Istočnoj Evropi značajno će uticati na brzinu i obim promjena unutar samog Sovjetskog Saveza. Sovjetski Savez koji toleriše promjene u Istočnoj Evropi najvjerovatnije će biti Sovjetski Savez koji se upušta u produženu, možda iluzornu, a skoro sigurno nemirnu potragu za unutrašnjom *perestrojkom*. Sovjetski Savez koji pokušava da se grubo obruši na promjene u Istočnoj Evropi jeste vjerovatno Sovjetski Savez koji i sam slabi i usporava svoje reforme. Zaista, stvarni kraj Gorbačovljeve *perestrojke* bi mogao biti cijena koja se mora platiti za očuvanje spoljne imperije. U oba slučaja - bilo da aktivno nastoji da se priključi široj Evropi ili ponovo potčinjena sovjetskoj represiji - Istočna Evropa će vjerovatno nanijeti štetu ugledu komunizma u svijetu.

Izgleda da jedino u Kini današnji razvoj ukazuje na obnovu komunističke vitalnosti. Ali čak i ovdje činjenice govore da je to malo vjerovatno. Kao što je već pokazano, kineski režim će vjerovatno prije uspjeti nego ne uspjeti u svojim sadašnjim naporima da podstakne brzi kineski ulazak u prosperitetni pacifički primorski region. To će postići, međutim, politikom koja ima sve manje veze s marksističko-lenjinističkim učenjem a više zajedničkog s ekonomski uspješnim politikama koje sprovode neki kineski ne-komunistički susjedi, uključujući i isticanje spoljne

trgovine kao izvor podsticaja za unutrašnji rast. Trgovački, a takođe djelimično i korumpiran, komunizam može dostići visoku stopu privrednog rasta ali pri niskom nivou ideološkog pravovjerja. Svaki ekonomski uspjeh Kine ukazuje na dalje napuštanje doktrine i služi kao primjer za druge komunističke države, poput Vijetnama ili Sjeverne Koreje. Doktrinarno pravovjerje će biti pri tom dalje oslabljeno.

Iz ovog ne slijedi da bi usporavanje kineskog ekonomskog programa donekle revitalizovalo ili ponovo opravdalo ideologiju. Naprotiv, svaku takvu grešku bi vjerovatno mnogi Kinezi smatrali još jednim dokazom da ekonomski uspjeh nije moguć u kvazi-komunističkom ambijentu i da se može ostvariti jedino sveobuhvatnim odricanjem od svih tradicionalnih marksističko-lenjinističkih ograničenja političke slobode. Tako će, vremenom, političke dimenzije promjena vjerovatno postajati sve važnije. Kini je skoro neizbježno suđeno da iskusi pojačavanje političkih tenzija.

Zaista, nemoguće je suočiti se sa dugoročnim procesom povećanog ekonomskog pluralizma bez nastanka građanskog društva u Kini koje bi konačno počelo da zastupa svoje političke težnje. To bi vjerovatno dovelo do teškog, potencijalno čak burnog, sukoba. Tako bi, u određenom trenutku, ekonomski uspjeh Kine mogao biti katalizator za političku krizu koja bi zauzvrat mogla čak da ugrozi takav ekonomski uspjeh. Kineski lideri ne mogu beskonačno izbjegavati da se suoče sa činjenicom da konačno ne postoji polovično rješenje između centralizovanog komunizma i decentralizovanog i samoupravnog društva.

Izvan postojećih komunističkih režima izgledi za širenje komunizma su vrlo ograničeni, bilo putem revolucije bilo preko glasačke kutije. Sa fragmentacijom marksističko-lenjinističke ideologije, sve je vjerovatnije da bi revolucionarne aktivnosti, posebno u Trećem svijetu, bile pokrenute prvenstveno zbog unutrašnjih razloga i motivisane hibridnim doktrinama koje spajaju neke elemente marksizma sa lokalnijim izvorima emotivne i duhovne privlačnosti. Blistavi put u Peru ili oslobodilačka teologija u Latinskoj Americi pružaju primjere takvih prilagođavanja. Dopunski oblici - osobito prožeti prilično religioznim sadržajem - vjerovatno se javljaju u onim djelovima svijeta gdje očaj i frustracije vode u političko nasilje.

Neki elementi marksizma su povezani sa ciljevima svake preostale doktrine nasilne revolucije i prisilnog i brzog društvenog preustrojstva. Marksističko shvatanje istorije je dio svjetske duhovne baštine, pa će svaki radikalni lider promišljeno ili podsvjesno usvojiti neke marksističke stavove u svom revolucionarnom manifestu. Ali takvi elementi više neće činiti cjelinu koja mora biti prihvaćena u potpunosti. Marksizam-lenjinizam je izgubio svoj istorijski legitimitet kao sveobuhvatna dogma.

Uz to, čak i iz komunističkih redova, proizašla je smjelija težnja ka filozofskom ekumenizmu koja prilično podsjeća na ono što se posljednjih godina ispoljilo u institucionalizovanoj religiji. Dobar primjer takvog "relativističkog" mišljenja je sve veća sklonost sovjetskih komentatora da priznaju da je izgradnja komunizma u Sovjetskom Savezu uključivala dogmatska izopačenja koja lišavaju sovjetsko iskustvo svake univerzalne vrijednosti. Intelektualni pragmatizam i sinkretizam mogu biti dobrodošli pokazatelji povećane tolerancije, ali oni takođe ukazuju na rastuću doktrinarnu - ili religijsku - ravnodušnost. Takva ravnodušnost je prva faza u progresivnom rasipanju ključnih vjerovanja. Ono uključuje s tim povezan prelaz od apsolutizma ka relativizmu, od dogme do pukog uvjerenja. Taj prelaz je agonija komunizma.

Glava 24

POST-KOMUNIZAM

Danas je na sceni novi fenomen - post-komunizam. Mada dvade-seti vijek nije postao doba trijumfa komunizma, bio je to vijek kojim je dominirao njegov izazov. Taj izazov je brzo ustuknuo kad je oslabio i sam komunizam. Paradoks budućnosti je što je "uspjeh" komunizma sve više bio mjeran njegovom sposobnošću da se kreće u pravcu većeg slobodnog preduzetništva i da onesposobljava neposrednu kontrolu partije nad političkim životom društva.

Prema tome, post-komunistički sistem će biti onaj u kom je odumiranje komunizma uznapredovalo do tačke kad ni marksistička teorija ni minula komunistička praksa ne diktiraju mnogo - ako uopšte i diktiraju - tekuću javnu politiku. Post-komunizam će, sasvim jednostavno, biti sistem u kom se samozvani "komunisti" naprosto neće ozbiljno odnositi prema komunističkom učenju kao uputstvu za društvenu politiku: ni oni koji ga ispovjedaju kao izvor legitimiteta svoje vlasti dok sistem stagnira pod njima, niti oni koji priznaju da ga primjenjuju u praksi mada zapravo uspješno razvodnjavaju njegovu suštinu, niti oni koji ga odbacuju a da se više ne boje da to rade javno. Na različitim stupnjevima, za Sovjetski Savez, Kinu i Istočnu Evropu može se reći da se približavaju takvoj post-komunističkoj fazi.

Aktuelni istorijski proces pojavljivanja post-komunizma stvara posebno istaknuto mjesto za dva kritička pitanja:

- 1) Da li će tranzicija iz marksističko-lenjinističke diktature postepeno voditi u pluralističku demokratiju ili u neki oblik nacionalističke autokratije?
- 2) Šta će biti smatrano političkim i duhovnim nasljeđem komunizma dvadesetog vijeka?

Zaista, problem post-komunističke tranzicije će vjerovatno postati duhovno najzanimljivije i politički presudno pitanje koje se odnosi na ono što se danas još uvijek zove komunistički svijet. To će po svemu sudeći biti glavna dilema s kojom će se suočiti ovaj svijet u nekoliko narednih decenija, a to postavlja ne samo analitička već takođe i praktična pitanja. Pored teorijskih predviđanja, to iznuđuje zapadnu strategiju promišljeno planiranu da uveća izgled post-komunističke tranzicije u demokratiju.

Otvoreno rečeno, postoje dva temeljna dugoročna izlaza za komunističke režime u vrtlogu velikog neuspjeha komunizma. Prvi je da se razviju u pluralističkija društva. To bi u početku značilo uključivanje različitih stepena mješovitih državnih i privatnih privrednih sektora, pravdanih sve više društvenom demokratskom frazeologijom, koja bi iz toga stvorila u nekim slučajevima možda polaznu tačku za popularno ustanovljen zaokret prema pretežno slobodnom preduzetničkom sistemu. Drugi je da stagniraju u velikoj mjeri pod postojećim institucionalnim uređenjima, sa šepRTLjama koje održavaju diktatorsku vlast preko vojno-policijskog saveza koji sve više računa na privlačnost nacionalizma - prije nego na ritualizovanu doktrinu - kao glavni izvor političkog legitimiteta. U oba slučaja, dopunsko ali srodno pitanje je da li kretanje u oba pravca može biti evolutivno ili će povući za sobom prilično nasilne prevrate.

Do sada, istorijsko svjedočanstvo ne nudi mnogo ohrabrenja za prvi izlaz. Slučaj se razlikuje od onog fašističkih režima u Španiji i Portugaliji, koji su učinili evolutivnu promjenu mogućom

dopustivši postojanje autonomnih skupina društveno ekonomskih djelatnosti koje bi se u kritičnom momentu mogle pretvoriti u pluralističke izvore političke aktivnosti. Režimi sovjetskog tipa su, međutim, stvorili totalitarni način društvene organizacije koji je unaprijed isključivao takav potencijalni politički pluralizam. Čak i u relativno netotalitarnoj Jugoslaviji, monopolistička komunistička tradicija - ukorijenjena naročito u lenjinizmu - djelovala je protiv pojave alternativnih izvora političkog vođstva i do sada je onemogućavala progresivnu transformaciju zemlje u nešto približno društvenoj demokratiji.

Uz to, kao što smo već napomenuli, sa slabljenjem ideologije, komunističke elite su svugdje pokušavale da ojačaju i opravdaju svoju vlast sve agresivnijim nacionalističkim apelima. Ovo se već dogodilo u komunističkoj Poljskoj, gdje je vojno rukovodstvo bilo nadređeno partijskom rukovodstvu. To se događalo nešto manje pretjerano u Sovjetskom Savezu, ali bi po svojoj prilici ta tendencija ojačala sa porastom doktrinarnog otrežnjenja. Jak nacionalizam je svakako očigledan među kineskim liderima. Mada može biti protiv postojane vitalnosti komunističke doktrine, privlačnost nacionalizma ima za posljedicu jačanje autoritarnih poriva. To jača one institucije vlasti koje mogu najdjelotvornije da prevedu nacionalističke simbole u diktatorsku vlast, sprječavajući pri tom demokratski razvoj.

Bilo bi pogrešno, ipak, isključiti u cjelosti mogućnost post-komunističke tranzicije u demokraciji pravcu. U nekim komunističkim državama, društveno samo-oslobođenje i posljedična pojava građanskog društva koje postoje istovremeno ali više nijesu pod vlašću političkog sistema najavljuju postepeni preobražaj u autentičnije pluralističke forme. Uticaj novih sredstava masovne komunikacije je naročito važan, zato što on ne samo da prekida komunistički monopol nad političkim dijalogom društva već čini mogućom artikulaciju alternativnih političkih gledišta.

Tabela na narednoj strani ne samo da prikazuje vjerovatne faze udaljavanja od komunizma već takođe bilježi prilične neizvjesnosti u mogućem slijedu političkih promjena u postojećim komunističkim režimima. Kao što pokazuju ranije analize, kritičan ali možda neophodan stadijum u ovom udaljavanju jeste faza dva - komunistička autokratija - iz kog režim može da se razvije u četiri alternativna pravca. Kao što je navedeno, najvjerovatniji razvoj je faza tri - post-komunistička autokratija - sa manje vjerovitim opcijama koje obuhvataju fragmentaciju, pokušaj povratka u totalitarnu fazu ili neposredan razvoj u pluralističku demokratiju.

U svakom slučaju, u tom procesu promjena gubitak komunističkog monopola nad sredstvima masovnih komunikacija je ključ za prekid komunističkog totalitarizma. U uslovima komunizma a naročito u ambijentu njegove snažne i monopolističke indoktrinacije, odvijaće se naredni procesi. Stvorena je ideološki otuđena masa, željna da konzumira alternativne informacije. Ona se tako domogla novih tehnika masovnih komunikacija - kao što su strani radio, televizija, video kasete, ilegalna štampa - da prokrči put barem drukčijem, mada maglovitijem, političkom pogledu na svijet. Ekonomski neuspjesi omogućavaju politički aktivnim intelektualcima da pretvore svoj pogled na svijet u zahtjeve ne samo za društveno-ekonomskim već takođe i za političkim pluralizmom i za vladavinom prava. Zakašnjele komunističke privredne reforme, koje obuhvataju ustupke i decentralizaciju, nenamjerno doprinose progresivnoj institucionalizaciji takvih ekonomskih i političkih promjena, zbirno proizvedeći društveni napad na totalitarnu diktaturu.

Ovi procesi, koji su već duboko pogodili neke djelove komunističkog svijeta, mogu biti ohrabreni dalekosežnom zapadnom strategijom za unapređenje post-komunističke demokratizacije.

U toj strategiji, nacionalistička autoritarna faza post-komunističke tranzicije može biti smatrana, možda čak i u većini slučajeva, kao neizbježna u progresivnom razaranju marksističko-lenjinističkih sistema. Ipak, svakako je u interesu demokratije da svaka takva autoritarna faza bude kratka, posebno zato što bi - u kontekstu ekonomske oskudice i narodnog ogorčenja protiv komunističke vlasti - narodno nestrpljenje moglo lako eksplodirati u istorijski preuranjenu pobunu velikih razmjera, zauzvrat izazivajući represivnu i izričitu komunističku reakciju. Postoji, prema tome, potreba za istorijskim podspješivanjem unapređenja strategije progresivne post-komunističke demokratizacije.

Privlačnost ljudskih prava je imala posebno značajan uticaj na ubrzanje procesa isčezavanja komunizma. Pojedinačno najprivlačnija politička ideja savremenog doba su ljudska prava. Njihovo prizivanje na zapadu je već dovelo sve komunističke režime u defanzivu. Njihova privlačnost je odgovarala pojavi sve obrazovanijih i politički svjesnijih masa koje više ne mogu tako lako da se izoluju i indoktriniraju. Post-komunistički autokratski režimi su vjerovatno posebno osjetljivi na privlačnost ljudskih prava zato što njima nedostaje razumljiva, vjerodostojna i izazovna ideologija. Oni će prema tome biti doktrinarno porozni i politički krhki.

Prizivanje ljudskih prava nije samo dovelo postojeće komunističke režime u defanzivu, već je i u globalnom pogledu takođe poslužilo da se komunizam odvoji od demokratije. Usredsređivanjem globalne pažnje na uskraćivanje slobode izbora, na kršenje ličnih prava, na odsustvo vladavine prava i na politički monopol nad javnim glasilima i ekonomskim životom pod komunizmom, veza između višepartijskog sistema, tržišne ekonomije i autentične demokratije je bila oštrije uspostavljena. Pluralizam se sada u velikoj mjeri smatra za protivotrov totalitarizmu. To je imalo za posljedicu široko rasprostranjeno prihvatanje, sada čak i u komunističkim državama, tvrdnje da je demokratski komunizam oksimoron.

Aktivno propagiranje ljudskih prava takođe obezbjeđuje filozofski legitimitet za neposrednije demokratsko angažovanje namijenjeno njegovanju sve nezavisnijih i politički afirmisanih građanskih društava pod postojećim komunističkim režimima. Pojava samo-upravnog građanskog društva je polazna tačka za moguće samo-oslobođenje društva od komunističke vlasti. Nezavisne grupe su se već pripremile sasvim spontano u više komunističkih država, čak i u Sovjetskom Savezu, iskoristivši nove tehničke mogućnosti za širenje masovnih informacija. Autonomni politički dijalog koji je otud potekao može dovesti do pojave demokratske saglasnosti koja se tiče potrebnih društveno-ekonomskih promjena, a time i do preobražaja disidentstva u stvarnu političku opoziciju sposobnu da u izvjesnom trenutku ili pregovara o mirnom prenosu vlasti ili da politički iskoristi izopačenje izričitog komunističkog totalitarizma u defanzivnu post-komunističku autokratiju.

Zaista, neki od danas postojećih istočnoevropskih komunističkih režima, pošto su prošli - možda uz izvjesno granično nasilje - kroz post-komunističku fazu, na kraju će vjerovatno biti potpuno integrisani u svjetsku zajednicu. Sve veće naučne razmjene, intelektualni kontakti, pa čak i ekonomski odnosi sa komunističkim državama mogu isto tako da doprinesu procesu demokratskih promjena, posebno ako se poduda-re s naporima da se podstakne pojava istinski autonomnih građanskih društava pod postojećim komunističkim režimima. Gorka ali i puna nade može, dakle, biti ironija istorije da će se za jedan broj komunističkih država etapa tranzicije iz predindustrijskog društva u društveno razvijenu pluralističku demokratiju, na kraju pokazati kao nesmotrena i skupa.

Takva eventualna apsorpcija nekih komunističkih država u širu svjetsku zajednicu može biti podstaknuta činjenicom da će u ovom vijeku pluralističke demokratije usvojiti u vlastite sisteme neke od zdravijih pa čak i konstruktivnijih aspekata marksističke potrage za savršenim društvom. Sa socijaldemokratijom koja na Zapadu obezbjeđuje mnoge podsticaje za javne programe

namijenjene povećanju društvenog blagostanja, posljednjih decenija su uključene, čak i u one demokratske sisteme koji su najskloniji njegovanju slobodnog preduzetništva, mnoge inicijative podržane od države u oblastima socijalnog staranja, ujednačavanja šansi za lično napredovanje, progresivnog oporezivanja radi smanjenja društvenih razlika, pristupa obrazovnom sistemu za manje povlašćene i obezbjeđenja zdravstvenih usluga za najšire mase. Pluralistička i slobodno-preduzetnička demokratija je pri tom dovela do sazrijevanja društvene svijesti.

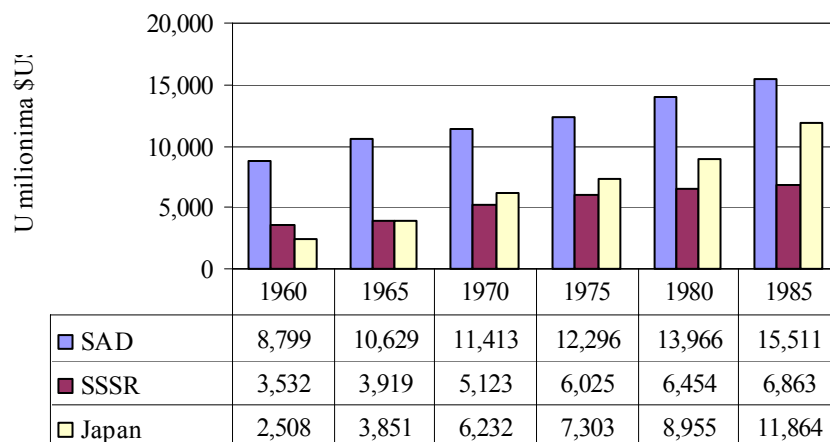
Ulivanje društvene svijesti u procese političke demokratije je poslužilo još većem isticanju tvrdnje da komunizam više nema istorijsku misiju. Povećani osjećaj društvene odgovornosti demokratije sjedinjen sa istinskom političkom slobodom izbora - obrazac u kom se država ne veliča nego upotrebljava kao ograničeno oruđe za unapređenje društvenog i individualnog samozražavanja - stvorio je superioran mehanizam za zadovoljavanje ljudskih potreba kao i za zaštitu ljudskih prava. Sve veće naglašavanje individualne inicijative i politički nezavisne društvene solidarnosti širom svijeta odražava sve rasprostranjenije uvjerenje da i najuzvišeniji snovi ljudskog roda mogu da se pretvore u noćnu moru ako se dogmatska i svemoćna država obožava kao glavno oruđe istorije.

Katastrofični sukob čovječanstva sa komunizmom tokom dva-desetog vijeka nam je tako priuštio bolnu ali krajnje važnu lekciju. Utopijsko društveno uređenje je u temeljnom sukobu sa složenošću ljudskog roda, a društveno stvarlaštvo najbolje cvjeta kada je politička vlast obuzdana. Ova osnovna lekcija ukazuje da će najvjerojatnije demokratija - a ne komunizam - dominirati dvadesetprvim vijekom.

DODATAK

TABELE

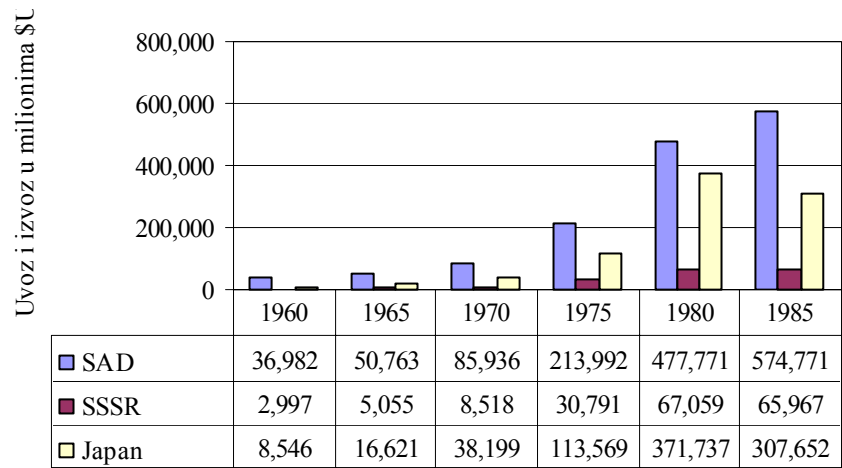
PROCIJENJENI BRUTO NACIONALNI DOHODAK PO GLAVI
STANOVNIKA

Izvor CIA

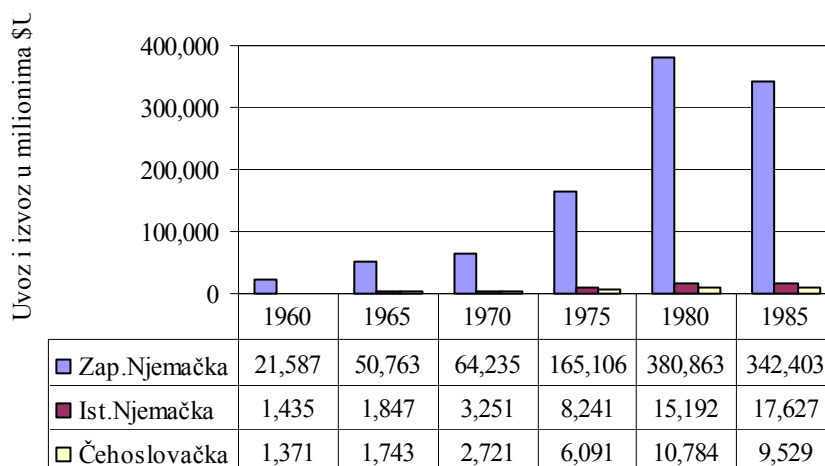

UKUPNA TRGOVINSKA RAZMJENA SA KONKURENTNIM
SVJETSKIM TRŽIŠTEM

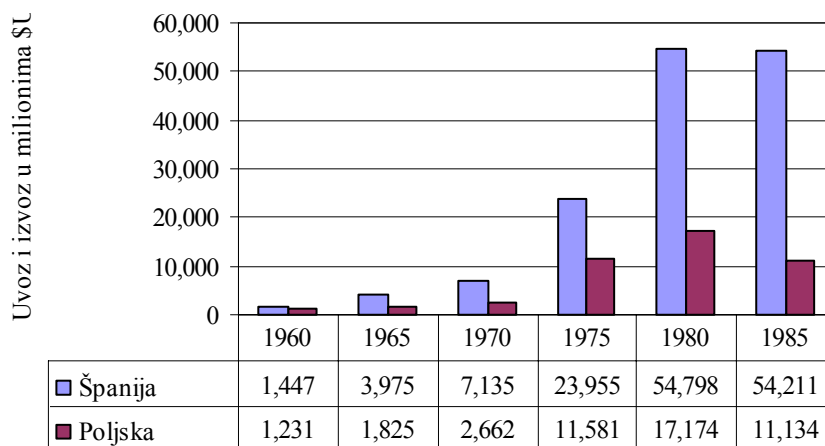
Izvor CIA

UKUPNA TRGOVINSKA RAZMJENA SA KONKURENTNIM
SVJETSKIM TRŽIŠTEM

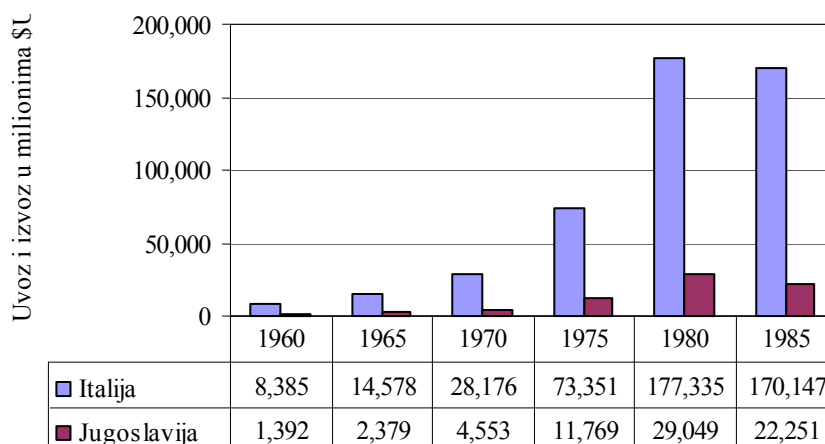
Izvor: CIA; kratki statistički izvještaj UN

UKUPNA TRGOVINSKA RAZMJENA SA KONKURENTNIM
SVJETSKIM TRŽIŠTEM

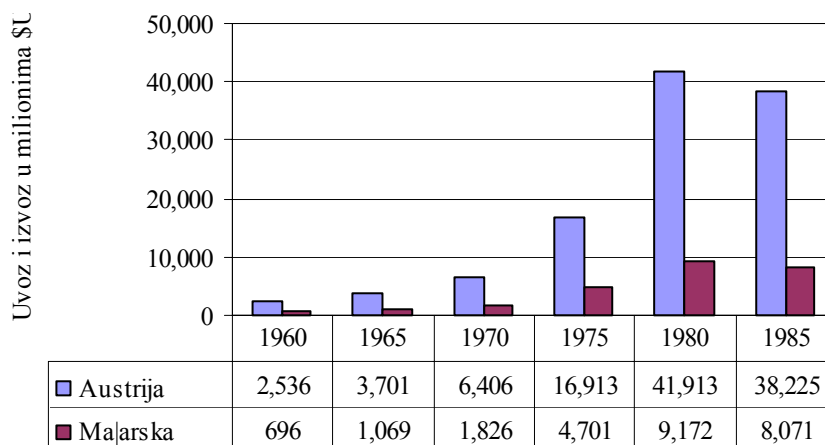
Izvor: CIA; kratki statistički izvještaj UN

UKUPNA TRGOVINSKA RAZMJENA SA KONKURENTNIM
SVJETSKIM TRŽIŠTEM

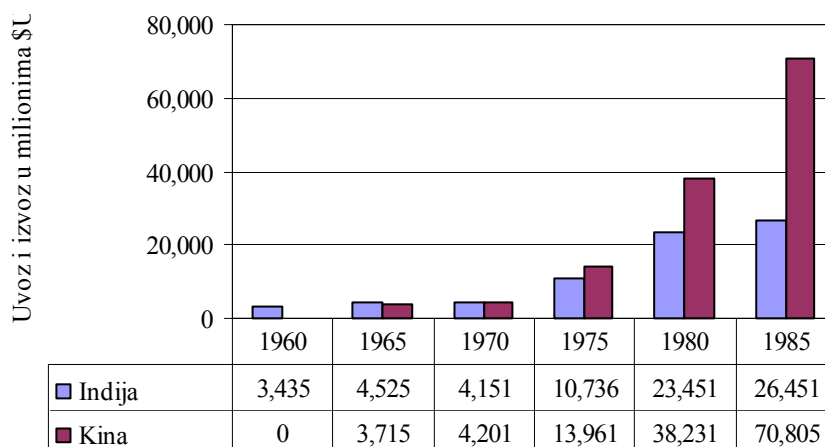
Izvor: CIA; kratki statistički izvještaj UN

UKUPNA TRGOVINSKA RAZMJENA SA KONKURENTNIM
SVJETSKIM TRŽIŠTEM

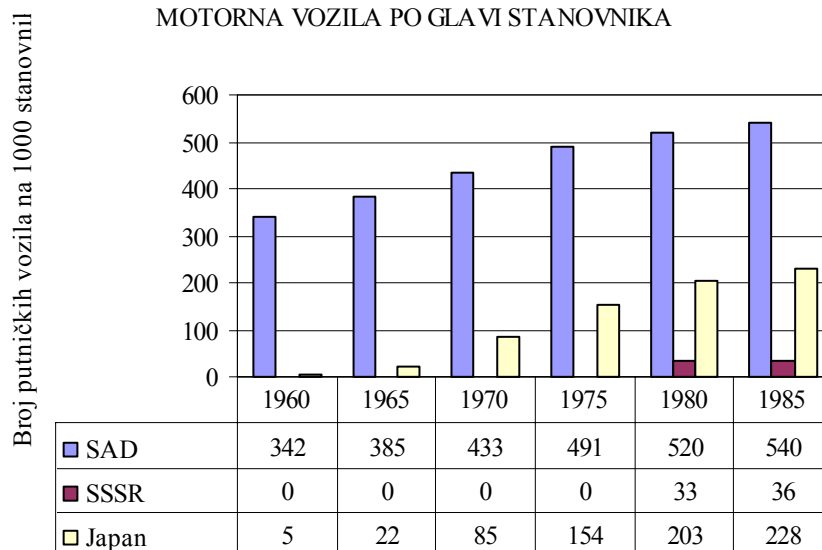
Izvor: CIA; kratki statistički izvještaj UN

UKUPNA TRGOVINSKA RAZMJENA SA KONKURENTNIM
SVJETSKIM TRŽIŠTEM

Izvor: CIA; kratki statistički izvještaj UN

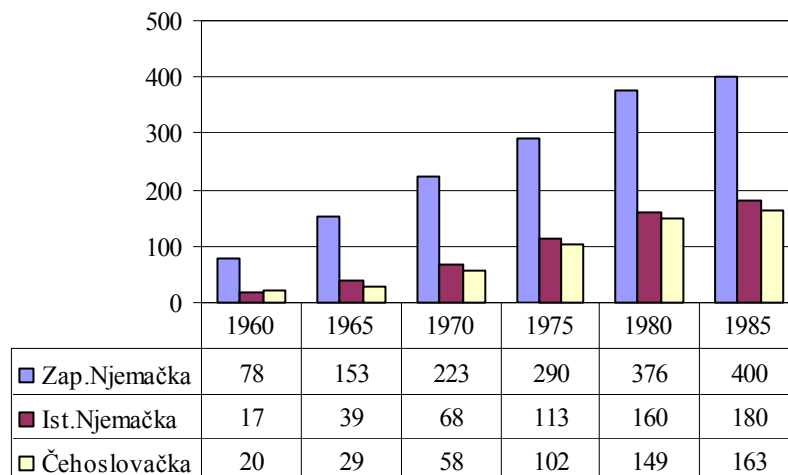
MOTORNA VOZILA PO GLAVI STANOVNIKA

Izvor: Statistički godišnjak UN; kratki statistički izvještaj UN

Broj putničkih vozila na 1000 stanovnik

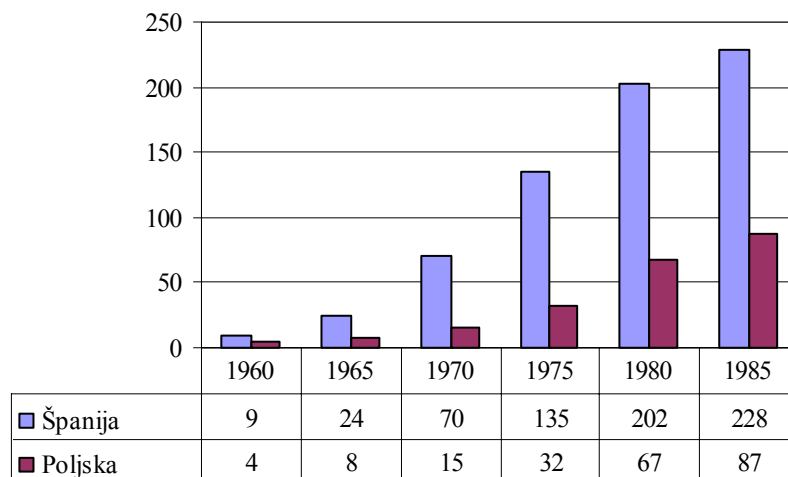
MOTORNA VOZILA PO GLAVI STANOVNIKA

Izvor: Statistički godišnjak UN; kratki statistički izvještaj UN

Broj putničkih vozila na 1000 stanovnik

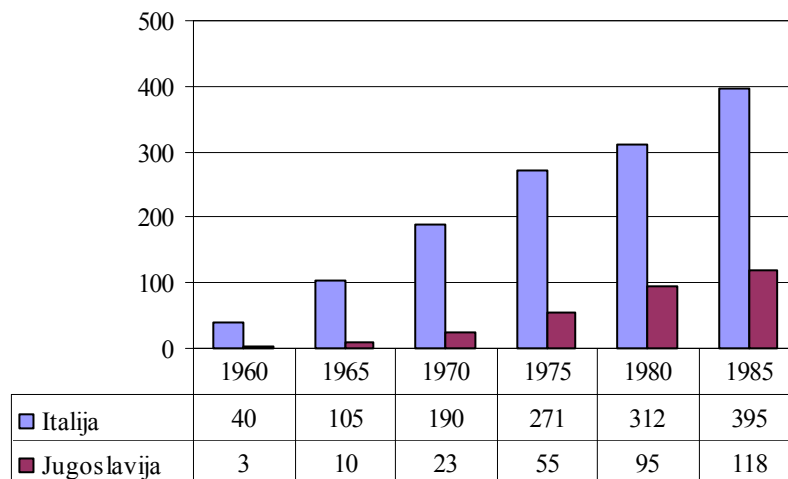
MOTORNA VOZILA PO GLAVI STANOVNIKA

Izvor: Statistički godišnjak UN; kratki statistički izvještaj UN

MOTORNA VOZILA PO GLAVI STANOVNIKA

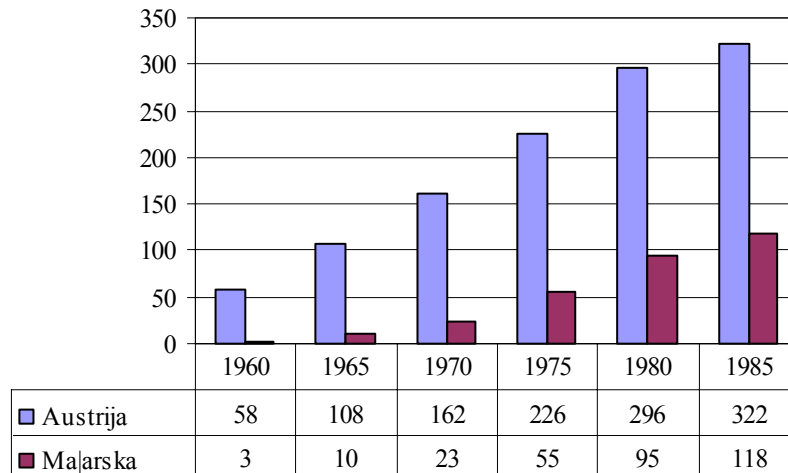
Broj putničkih vozila na 1000 stanovnik

Izvor: Statistički godišnjak UN; kratki statistički izvještaj UN

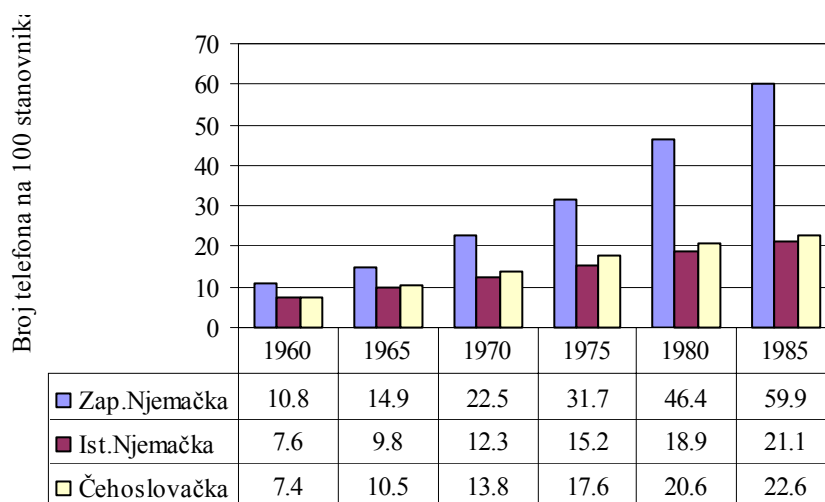
MOTORNA VOZILA PO GLAVI STANOVNIKA

Broj putničkih vozila na 1000 stanovnik

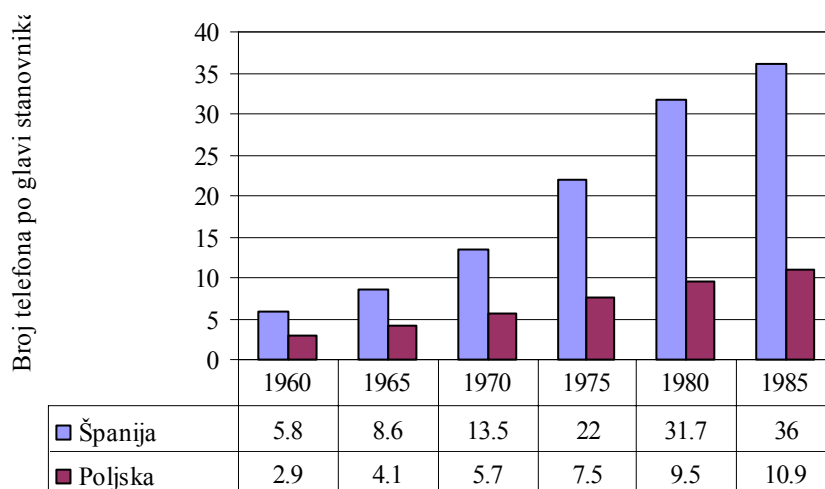
Izvor: Statistički godišnjak UN; kratki statistički izvještaj UN

BROJ TELEFONA PO GLAVI STANOVNIKA

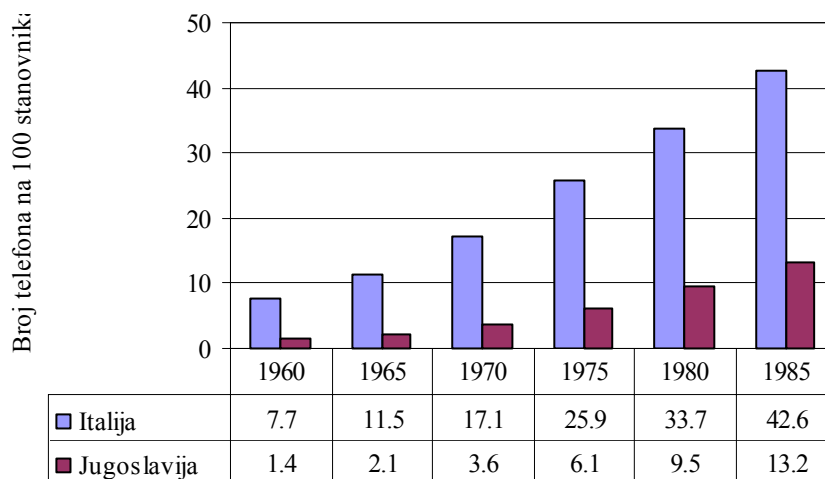
Izvor: Statistički godišnjak UN

BROJ TELEFONA PO GLAVI STANOVNIKA

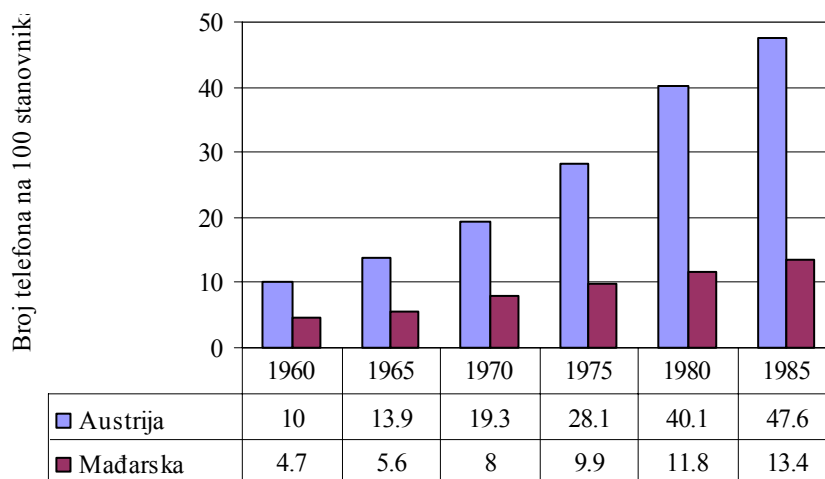
Izvor: Statistički godišnjak UN

BROJ TELEFONA PO GLAVI STANOVNIKA

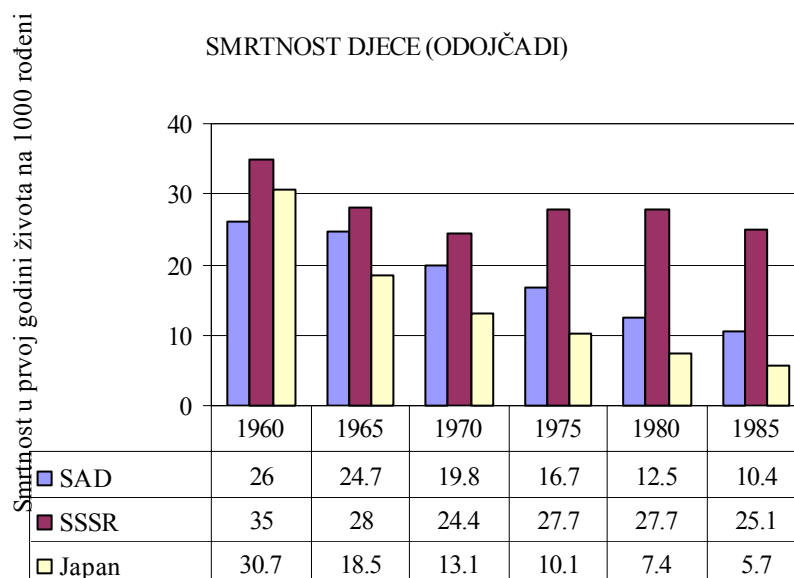
Izvor: Statistički godišnjak UN

BROJ TELEFONA PO GLAVI STANOVNIKA

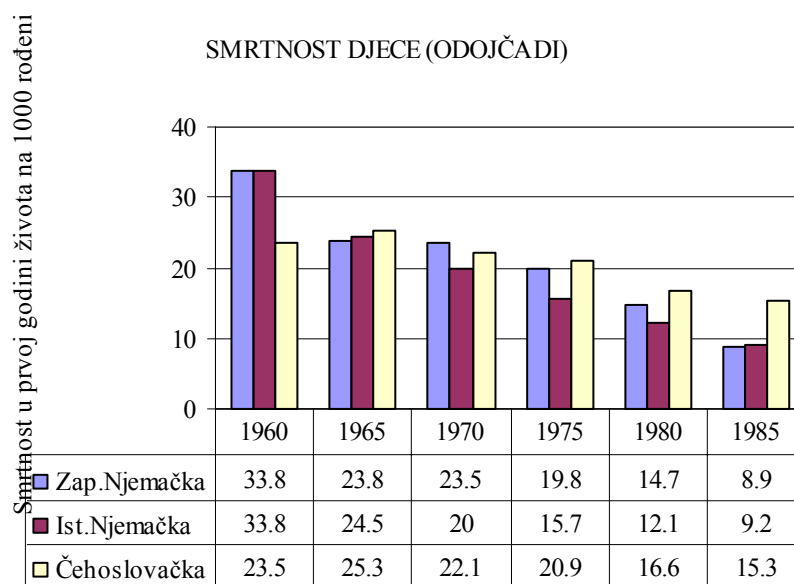

Izvor: Statistički godišnjak UN

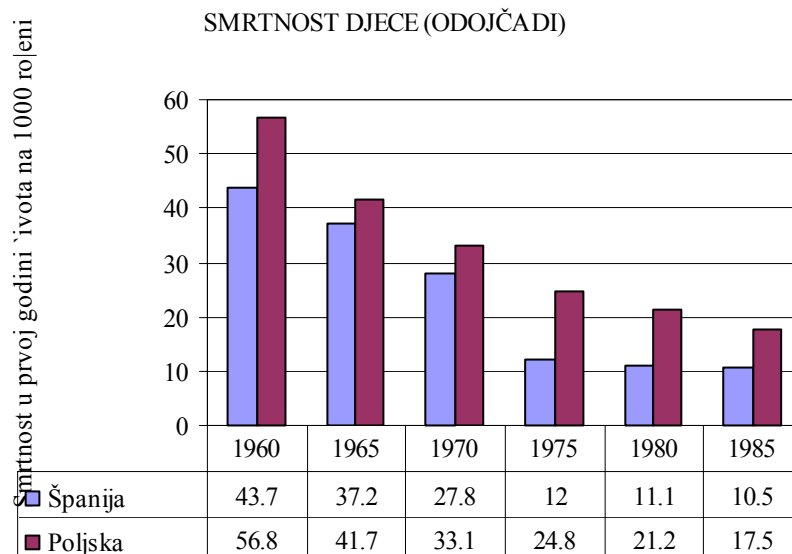

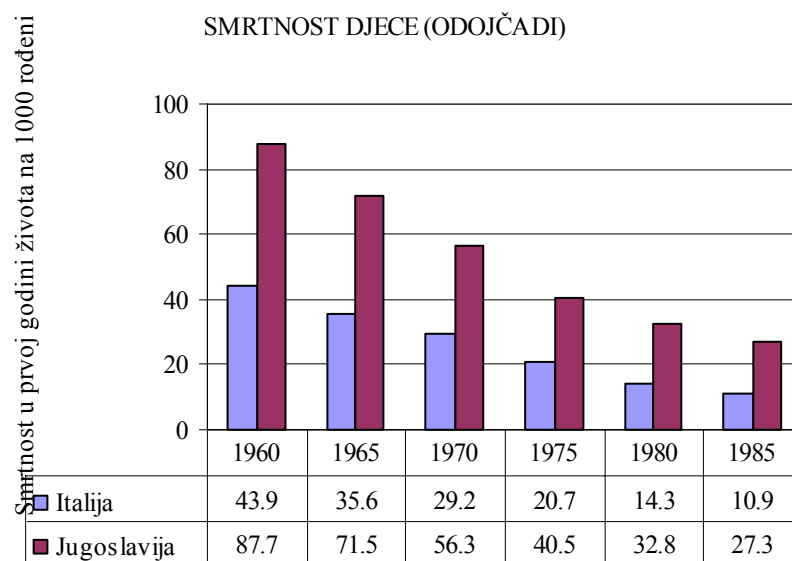
Izvor: Demografski godišnjak UN; Statistički godišnjak UN

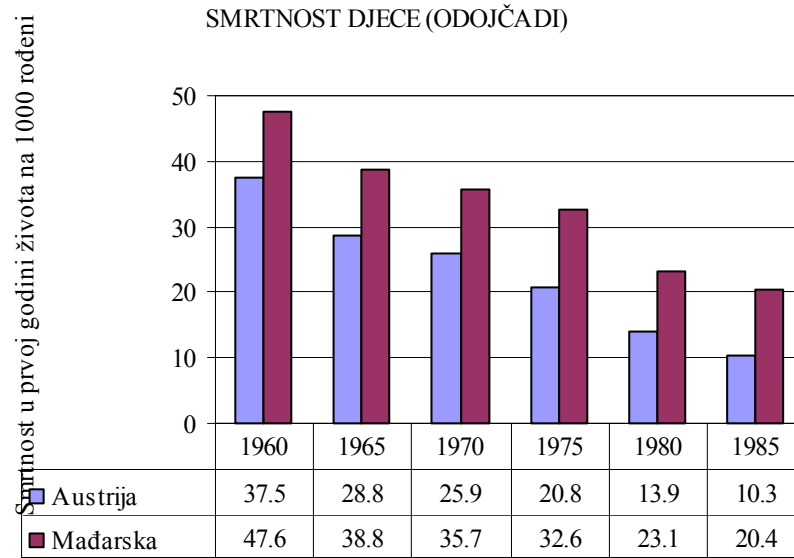
Izvor: Demografski godišnjak UN; Statistički godišnjak UN

Izvor: Demografski godišnjak UN; Statistički godišnjak UN

Izvor: Demografski godišnjak UN; Statistički godišnjak UN

Izvor: Demografski godišnjak UN; Statistički godišnjak UN

Zbignjev Bžežinski
VELIKI PROMAŠAJ:
Rođenje i kraj komunizma u XX vijeku

Urednik:
ZORAN V. LEKOVIĆ

Prevod:
BORO PEKOVIĆ

Recenzent:
dr NEBOJŠA VUČINIĆ

Kompjuterska obrada:
MIŠKO PAUNOVIĆ

Korice:
MOMČILO RAJIN

Štampa:
GRAFO - CRNAGORA

Privatno izdanje:
BORO PEKOVIĆ

Edicija:
VizArt